

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

**MECDUDDİN MUHAMMED B. YA’KUB el-FÎRÛZÂBÂDÎ VE
“BESÂİRÜ ZEVİ’T-TEMYÎZ” İSİMLİ TEFSİRİNDEKİ METODU**

Doktora Tezi

MERVE BEKÇİ

İstanbul, 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

**MECDUDDÎN MUHAMMED B. YA'KUB el-FÎRÛZÂBÂDÎ VE
“BESÂİRU ZEVÎ'T-TEMYÎZ” İSİMLİ TEFSİRİNDEKİ METODU**

Doktora Tezi

MERVE BEKÇİ

Danışman: PROF. DR. ÖMER ÇELİK

İstanbul, 2017

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

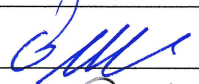
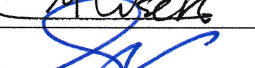
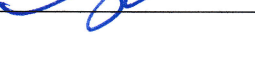
TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi MERVE BEKÇİ'nin MECDUDDİN MUHAMMED B.YA'KUB el-FÎRÛZÂBÂDÎ VE "BESÂİRU ZEVİT-TEMYİZ" İSİMLİ TEFSİRİNDEKİ METODU adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 19.09.2016 tarih ve 2016-35/11 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 13 / 06 / 2017

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. ÖMER ÇELİK	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ABDULAZİZ HATİP	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. NECMETTİN GÖKKIR	
4.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. YAKUP ÇİÇEK	
5.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. HİDAYET AYDAR	

ÖZET

Mecduddîn Muhammed b. Ya‘kûb el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) yılında İran topraklarında dünyaya gelmiş, hıfzını ve ilk tahsilini burada tamamlamış, genç yaşta dil biliminde maharet sahibi olmuş, akabinde de ilim uğrunda Vâsıt, Bağdat, Şam, Kudüs, Kahire, vb. pek çok belde dolaşarak önemli isimlerle etkileşim halinde bulunmuş önemli bir âlimdir. Ezber yeteneği had safhada olan ve oldukça kuvvetli bir hafızası bulunan Fîrûzâbâdî, gittiği şehirlerdeki birçok âlimin rahle-i tedrisinden geçmiş, yine kendisi de pek çok talebeye ders vermiştir. En son Yemen Resuliye devleti hükümdarı el-Melikü’l-Eşref İsmail’in (ö. 803/1400) daveti üzerine Zebid’e gelerek burada hem Yemen Kâdî’l-kudatlığı vazifesini üstlenmiş hem de ilim dünyasına pek kıymetli hizmetlerde bulunmuştur. Tasavvuf’a olan meyliyle de dikkatleri üzerine çeken âlim her ne kadar esas şöhretini, dilbilim sahasında kaleme almış olduğu “el-Kâmûsu’l-muhît” adlı sözlük çalışmasına borçlu olsa da müellifin Kur’ân ve Tefsir sahasında kaleme almış olduğu “Besâiru zevi’t-temyîz” adlı çalışması tam da sözünü ettiğimiz bu nedenle gölgede kalmıştır. Çalışmamızda da Fîrûzâbâdî’nin tefsirci yönü söz konusu bu eseri vesilesiyle ortaya konmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde Fîrûzâbâdî’nin yaşadığı dönemin özellikleri, şahsî hayatı, ilmî kariyeri, eserleri ve Besâir’in genel özellikleri gibi konular ele alınmış; ikinci bölümde Besâir Kur’ân ilimleri konuları açısından incelemeye tabi tutulmuş; üçüncü bölümde ise Besair’in tefsir açısından değerlendirilmesi yapılarak rivâyet ve dirâyet tefsirleri perpektifinde incelenmiş; son olarak sonuç bölümünde de Fîrûzâbâdî ve Besâir adlı tefsiri hakkında vardığımız netice ve kanaatimiz dile getirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Fîrûzâbâdî, Besâir, Tefsir, Dilbilim, İran, Yemen, el-Melikü’l-Eşref, Kur’ân İlimleri, Rivâyet Tefsiri, Dirâyet Tefsiri

ABSTRACT

Majd al-dīn Muhammad b. Ya'kūb al- Fīrūzābādī (ö. 817/1415) was an important scholar born in 1329 in Iran, where he also memorized Quran and completed his first education. He excelled at Linguistics at an early age, and consequently travelled many cities such as to Wasit, Baghdad, Damascus, Jerusalem, Cairo etc. and contacted many prominent scholars of his time. Fīrūzābādī, who had an exceptional talent at memorizing and a very strong memory, studied under various scholars in the cities he visited and also had many students studying under him. In the end he settled in Zabid with the invitation of al-Malik al-Ashraf Ismail, who was the ruler of Yemen Rasulid Dynasty, and took the position of kādī'l-kudāt while also making invaluable contributions to the world of science. A Scholar who also attracted attention by his Sufistic tendencies, Fīrūzābādī is well known for his work on Linguistics, a dictionary named "el-Kāmūs al-muhīt", and as such, his work on Quran and Interpretation fields, "Basāiru zavi't-tamyīz" is overshadowed. In this study, the goal is to shed light onto the interpreter side of Fīrūzābādī through aforementioned work. Part One includes subjects such as a description of the era that he lived in, his personal life, his scholarly carrier, his works and general properties of Basāir, and part Two includes a review of Basāir within the perspectives of Quran Sciences respectively. In part three, examining the Basāir in terms of exegesis, it is studied in the perspective of tafseer bi al-dirayah and tafseer bi al-riwayah, and finally the conclusion chapter includes our final verdict and impressions regarding Fīrūzābādī and Basāir.

Keywords: Fīrūzābādī, Basāir, Quranic Interpretation, Linguistics, Iran, Yemen, al-Malik al-Ashraf, Quran Sciences, Tafseer bi al-Riwayah, Tafseer bi al-Dirayah.

ÖNSÖZ

Allah Teâlâ'nın kullarına şefkât ve merhametinin bir tecellisi olarak inzâl buyurduğu bir hidâyet rehberi olan Kur'ân-ı Kerîm, nüzûlünden bugüne değin, her dâim, hiçbir kesintiye uğramaksızın anlama ve yorumlama faaliyetlerine konu olmuştur. Kulluğun üsve-i hasenesi Hz. Muhammed (s.a.v.) ile başlayıp akabinde kıymetli ashâbı ve onlara tâbi olanlarla ilerleyen bu kutlu süreç, günümüze kadar farklı tarz ve üsluplarla devam edegelmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm her dönem ve çağda değişen insanlığın farklı ihtiyaçlarına cevap aradığı emsalsiz bir konuma sahiptir. Bu da onun mucize bir kitap oluşunun yüzyıllar boyu canlı bir yansımasıdır. Müfessirler çağlar boyu kendisine bu yoğun temâyülden vazgeçmemişler ve neticede birçok farklı tefsir tarzının doğmasına vesile olmuşlardır. Bu tarzlar ya kişilerin ilgisi ya da toplumsal koşullar doğrultusunda şekillenmiştir.

Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'ye âit *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı bu çalışma da kişisel planda müellifimizin çok yönlü bir âlim olmakla beraber dil ilimlerine olan merakı, toplumsal planda ise ömrünün son yıllarının geçtiği Yemen'deki Resûlî devleti hükümdârı el-Melikü'l-Eşref (ö. 803/1400)'in tasarladığı kapsamlı bir ansiklopedik çalışmanın Tefsir ve Kur'ân ilimleri kısmından sorumlu tutulması sonucunda elimizdeki şekline bürünmüştür. Zira planlanan söz konusu çalışma el-Eşref'in vefatı sebebiyle sadece bu kadarıyla teşekkül edebilmiştir.

Dilbilim ağırlıklı bir Kur'an tefsiri ile bünyesinde bazı Kur'an ilimlerinin de etüt edildiğini gördüğümüz eserin hacminin büyük çoğunluğunu Kur'an kavramlarının açıklandığı kısım oluşturmaktadır. Bu yönüyle literatürde bir benzeri daha bulunmayan eserin söz konusu yapısı nedeniyle orijinal bir niteliğe sahip olduğu düşünülmektedir. İncelememize konu teşkil etmesi de tam da bu sâikle gerçekleşmiştir. Araştırmalarımız neticesinde mezkûr niteliğine rağmen ilim dünyasında bugüne dek fazla gündeme gelmemiş olduğunu fark ederek şaşırdığımız müellifimiz Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ve onun *Besâir* adlı bu çalışması bizde eser ve müellifini bu yönleriyle ortaya çıkarma iştiağı doğurmuş ve bu vesileyle bu çalışma vücûda gelmiştir.

Öncelikle bizi bu çalışmayı yapmaya sevk ettiği ve tamamlamaya müyesser kıldığı için Cenâb-ı Hakk’a hamd ü senâ ederim. Elbette ki hiçbir çalışma tek bir kişinin emeğinin sonucu değildir. Bu çalışmanın sahibi de pek çok kişiye teşekkür borçludur. Bu bağlamda; uzun ve sabır isteyen bir süreci kapsayan bu çalışmanın her aşamasında, gerek tezin gidişâtı gerekse teşvik ve teşcî‘ noktasında mânevî planda kıymetli rehberliğiyle yolumu aydınlatan, süreç boyunca ihtiyaç duyduğum her noktada ilgi, özveri ve yardımını esirgemeyen çok kıymetli danışmanım Prof. Dr. Ömer Çelik hocama, yine birikimlerini benden esirgemeyerek çalışma konusu olarak bu konuyu belirlememde bana yardımcı olan ve çalışmam boyunca yol gösterici tavsiyeleriyle desteğini her dâim sürdüren Prof. Dr. Abdulaziz Hatip hocama, sürecin tümünü titizlikle tâkip etme özverisi göstererek akademik rehberliğinden ve ufuk açıcı yönlendirmelerinden âzâmi derecede istifâde ettiğim değerli hocam Prof. Dr. Necmettin Gökçır’a, çok önemli ve kıymetli katkılarıyla çalışmamın son şeklini almasına yardımcı olan ve bu anlamda vakit ayıran değerli hocalarım Prof. Dr. Yakup Çiçek, Prof. Dr. Hidayet Aydar ve Prof. Dr. Murat Sülün’e, ilâhiyat ve sosyâl bilimler sahasındaki tüm araştırmacılara çok geniş bir kaynak hizmeti ile çalışma imkânı sunan İSAM Kütüphanesine ve kıymetli çalışanlarına, tezin tamamını okuyarak tashih eden ve süreç boyunca tezin tüm zorluklarında mânevî desteğiyle moral veren arkadaşım Fatma Sena Ekici’ye, bazı yabancı kaynaklara erişim noktasında ve akıcı İngilizcesiyle tezime katkı sağlayan Abdullah Taha Orhan’a ve her zaman mânevî desteğini yanımda hissettiğim eşi, arkadaşım Kübra Zümrüt Orhan’a, tüm hayatım boyunca ilgi, destek ve şefkatiyle maddî manevî her zaman yanımda olan âileme ve yakın dostlarıma, yetişip bugüne gelmemde emeği olan bütün hocalarıma teşekkür ederim. Son olarak, tezin hem şekil olarak teknik kısımlarında yardımcı olan hem de birikim sahibi olduğu tarihsel konularda önemli yönlendirmelerde bulunan, bu süreçte her türlü resmî aşamada yanımda olan, tezin sıkıntılarını en az benim kadar yaşayıp paylaştan ve inancıyla beni dâimâ bu çalışmayı bitirebileceğim noktasında yüreklendiren müstakbel eşim Namık Saçlı’ya ve mânevî desteklerini üzerimde hissettiğim kıymetli Saçlı âilesine teşekkürü bir borç bilirim.

Merve BEKÇİ

İstanbul, 2017

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ.....	2
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI.....	2
II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	3
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	4
IV. ARAŞTIRMAYLA İLGİLİ LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ	6

BİRİNCİ BÖLÜM

FÎRÛZÂBÂDÎ VE BESÂİR İSİMLİ TEFSİRİ

I. FÎRÛZÂBÂDÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE GENEL DURUM	14
A. Sosyo-Politik Durum.....	14
B. Toplumsal Durum	20
C. İlmî ve Kültürel Durum.....	23
II. HAYATI	28
A. İsmi, Lakabı, Künyesi, Nisbesi ve Nesebi	28
B. Doğum Yeri ve Tarihi	30

C. Ailesi	31
D. Tahsili, Seyahatleri, Hocaları	31
E. İlmî Kariyeri, Hocalığı ve Öğrencileri	39
F. İdârî ve Siyâsî Faaliyetleri ile Görev ve Unvanları.....	47
G. Vefâtı ve Kabri	48
III. İLMÎ ŞAHSİYETİ, İLİM DÜNYASINDAKİ YERİ VE TESİRİ.....	49
A. İlmî Şahsiyeti	49
B. Tefsir ilmindeki Yeri ve Önemi	50
C. Diğer İlim ve Mesleklere İlgisi ve Tavrı.....	50
D. Tasavvuf'a Bakışı.....	51
E. Hakkındaki Eleştiri ve Tartışmalar	52
IV. ESERLERİ	53
A. Tefsire Dair Diğer Eserleri	53
B. Hadise Dair Eserleri	55
C. Dilbilime Dair Eserleri	59
D. Tarih ve Terâcime Dair Eserleri.....	67
E. Fıkıh ve Akâide Dair Eserleri	71
V. BESÂİR İSİMLİ TEFSİRİ	75
A. Tefsirin İsmi	75
B. Tefsiri Yazmadaki Maksatları.....	75
C. Tefsirin Genel Özellikleri	79
D. Tefsirin Kaynakları	80
E. Yazma Nüshaları ve Baskıları.....	84

İKİNCİ BÖLÜM

BESÂİR'İN KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

I. MEKKÎ-MEDENÎ VE SÛRELERİN TERTİBİ.....	88
A. Mekkî-Medenî İlmi ve Sûrelerin Tertibi.....	88
B. Besâir'de Mekkî-Medenî ve Sûrelerin Tertibi	94
II. SÛRELERİN İSİMLERİ	100

A. Esmâu's-suver İlmi	100
B. Besâir'de Sûrelerin İsimleri	102
III. KUR'ÂN'IN İSİMLERİ.....	104
A. Esmâu'l-Kur'ân İlmi	104
B. Besâir'de Kur'ân'ın İsimleri	105
IV. KUR'ÂN'IN FAZİLETLERİ	108
A. Fezâilu'l-Kur'ân İlmi	108
B. Besâir'de Kur'ân'ın Faziletleri	109
V. SÛRELERİN FAZİLETLERİ.....	111
A. Fezâilu's-suver İlmi	111
B. Besâir'de Sûrelerin Faziletleri.....	112
VI. NÂSİH VE MENSÛH.....	113
A. Nasih ve Mensuh İlmi	113
B. Besâir'de Nasih ve Mensuh	115
VII. HÎTÂBU'L-KUR'ÂN	120
A. Hitâbu'l-Kur'ân İlmi	120
B. Besâir'de Hitâbu'l-Kur'ân	121
VIII. MÛTEŞÂBİHU'L-KUR'ÂN	123
A. Mûteşâbihu'l-Kur'ân İlmi	123
B. Besair'de Mûteşâbihu'l-Kur'ân	126
IX. İ'CÂZU'L-KUR'ÂN	129
A. İ'cazu'l-Kur'ân İlmi	129
B. Besair'de İ'cazu'l-Kur'ân	133
X. VÛCÛH VE NEZÂİR.....	140
A. Vücûh ve Nezâir İlmi	140
B. Besâir'de Vücûh ve Nezâir İlmi.....	141
XI. GARÎBU'L-KUR'ÂN	146
A. Garîbu'l-Kur'ân İlmi	146
B. Besâir'de Garîbu'l-Kur'ân	148

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BESÂİR'İN TEFSİR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

I. BESÂİR'DE TEFSİRE DAİR BAZI KAVRAMLAR.....	151
II. BESÂİR'İN RİVÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	
Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	
A. Âyeti Âyet ile Tefsiri	160
B. Âyeti Hadis ile Tefsiri	165
C. Âyeti Sahâbe Kavliyle Tefsiri	170
D. Âyeti Tâbiûn Kavliyle Tefsiri	173
E. Kıraatlerden Yararlanması	176
F. Arap Şiirinden Yararlanması.....	179
G. Nüzûl Sebeplerinden Yararlanması.....	183
H. İsrâiliyat Karşısındaki Tutumu.....	186
III. BESÂİR'İN DİRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	
190	
A. Dilbilim Açısından Besâir	191
1. Sarf Açısından Besâir	191
2. Nahiv Açısından Besâir	193
3. Belâgat Açısından Besâir	196
B. Fıkıh Açısından Besâir	200
C. Kelâm Açısından Besâir	203
D. Tasavvuf Açısından Besâir	206
SONUÇ.....	210
EKLER.....	214
BİBLİYOGRAFYA.....	219

KISALTMALAR

a.g.e :	Adı geçen eser
b. :	İbn (Oğlu)
c. :	Cilt
Bkz. :	Bakınız
BSOAS :	Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London.
DİA. :	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
GAL.:	Geschichte des Arabischen Litteratur
H./h. :	Hicrî
İ.A. :	İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
İFAV:	İlahiyat Fakültesi Vakfı
Ktp. :	Kütüphanesi
Krş. :	Karşılaştırınız
M./m.:	Miladî
Nşr. :	Neşreden
nr. :	Numara
ö. :	Ölümü
S. :	Sayı
s. :	Sayfa
Suppl.:	Supplementband
Ta‘l. :	Ta‘lîk
Thk. :	Tahkîk
Tas. :	Tashih
Trc. :	Tercüme
t.y. :	Tarih yok
Tüyatok :	Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu
vb. :	ve benzerleri
vd. :	ve diğerleri
y.y. :	Basım yeri yok

GİRİŞ

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

Tefsir faaliyetleri, bilindiği gibi muhatabı bulunduğumuz ilâhî mesaj olan Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlünün akabinde ilk olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) ile başlamış, çağlar boyu beşeriyetin ihtiyacı mucibince hiçbir vakit kesintiye uğramaksızın her zaman ve mekânda kendine yer bulmuş ve bu anlamda hayatî önemi hâiz bir ilmî etkinliktir. Değişen toplum normları söz konusu sürecin işlerliğinde şüphesiz etken bir unsur teşkil etmişlerdir. Zira çağlar üstü bir dinamizme sahip olan kutsal kitabımız Kur'ân-ı Kerîm, muhataplarına her zaman katmanında, gerek okuyucusunun bizzat kalbî ve zihnî boyutunda gerekse şahsî ve ilmî birikimi doğrultusunda idrakinden süzebildiği kadarını başkalarına aktarmayı kendine vazife bilmiş müfessirler marifetiyle kendisini açmaktadır. Söz konusu birikimiyle dikkat çeken bu müfessirlerden biri de hiç şüphesiz çalışmamıza konu teşkil eden *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz* isimli eserin sahibi Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'dir.

Araştırmamızın genel manada kapsamını, müfessirimiz Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin hayatı ve ilim dünyasına katkıları ile incelememize esas konu teşkil eden *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz* isimli eserinde takip ettiği metod teşkil etmektedir.

İncelendiği takdirde hemen dikkati celb edecektir ki *Besâir*, teknik anlamda gerek Kur'ân ilimleri ve tefsir sahasında gerekse yine kapsamı içerisinde bulunan lügat ilmi alanında diğer ürünlerden çok daha farklı mahiyet arz eden bir eserdir. Onu benzerlerinden farklı kılan en mümeyyiz vasfı; hem Kur'ân tefsirine girişmeden evvel tefsir için elzem olan bilgilere ve Kur'ân ilimlerine dair izahlara yer vermesi hem akabinde sûreleri, verdiği bu bilgiler ışığında ayrı ayrı ele alması hem de Kur'ân-ı Kerîm'de sıkça yer alan bazı kavram ve kullanımlara (edat, bağlaç vb.) dair oldukça kapsamlı bir lügat çalışması yapmış olmasıdır. Bu anlamda, aynı anda hem Kur'ân ilimleri hem tefsir hem de lügat ilmini tek bir bünyede toplamış olması hasebiyle eşine az rastlanır nitelikte bir yapıya sahiptir.

Besâir'e ait bu hususiyetin tefsir literatürüne farklı bir katkısının olduğu muhakkaktır. Bunda hiç şüphesiz Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin dilci kimliğinin payı büyüktür. Müellifimizin lügat mesleğinden geliyor oluşu, Besâir'i anlama ve anlatma faaliyetimiz esnasında göz ardı edemeyeceğimiz raddede önem arz etmekte olup bize pek çok noktada ışık tutucu nitelikte olacaktır.

Çalışmamıza "Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî ve Besâir İsimli Tefsirindeki Metodu" başlığını vermemiz ise tam da sözünü ettiğimiz bu nedenlerledir. Eserinin tamamı Kur'an tefsiri mahiyetinde olmasa bile bizim çalışmamızın kapsamı onun tefsirci kimliğini ve tefsir metodunu öne çıkarmaya dayalı olacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

İslâm tefsir geleneğinde başlangıçtan günümüze uzanan söz konusu kronoloji içerisinde, birçok tefsir kendine nevi şahsına münhasır bir yer bulmuştur. Bunlardan birçoğu da yine müstesna çalışmalara konu teşkil etmiş ve bu şekilde zincire yeni halkalar eklenmek sûretiyle ilim dünyası dinamizmini muhafaza edebilmiştir. Gerek rivâyet gerekse dirâyet tefsirleri kendi içlerinde bazı noktalarda birbirinin tekrarı sayılabilecek hususiyetler arz etseler de son tahlilde hem müfessir kimliği hem de kaleme alındıkları dönemin yansımalarını üzerlerinde ister istemez hissettirmeleri neticesinde ortaya birbirinden içerik ve üslûp bakımından oldukça farklı tefsirler çıkmıştır. Bu durum da kendilerinden istifade noktasında tabii olarak her biri için ayrı bir etüt ve mesaiyi zorunlu kılmaktadır. Ancak söz konusu zorunluluğun üstlenilmesi ilim dünyasında elbette ilgi ve meşrepler doğrultusunda ihtiyârî bir nitelik arz etmektedir.

Bu anlamda biz de hem genel bir hedef olarak bu zincire bir halka daha eklemek için hem de konu üzerindeki temayül ve farkındalığımız nispetinde hakkındaki soru ve hipotezlerimize cevap aramak adına Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *Besâir* adlı bu eseri üzerinde çalışmaya karar verdik.

Tercihimizin seyrini belirleyen en büyük etken ise pek çok alanda eser vermiş olan müellifin, tefsirde hâlihazırda vazgeçilmez bir unsur olan lügât ilmindeki maharetiyle meşhur bir âlim olmasına rağmen, sadece bu yönüyle ön plana çıkarılıp tefsir dünyasında hak ettiği itibar ve rağbeti henüz görememiş olması, bununla beraber söz

konusu bu vasfını ilm-i tefsirde ne derece kullanıp gösterebildiği noktasındaki merakımızdır. Nitekim Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin, müfessir kimliğinden öte dilci kişiliğiyle öne çıkmış bir müellif olması hasebiyle, kaleme almış olduğu bu farklı çalışması vesilesiyle araştırmamızda onun tefsir ilmindeki yerine daha net bir bakış geliştirebilmeyi amaçlamaktayız.

Bundan başka, ilim dünyasında önemli bir yere sahip olan Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ve *Besâiru zevi't-temyiz* isimli eserinin tefsir yönü hakkında literatürde kapsamlı herhangi bir çalışmanın mevcut olmayışı, ilgili araştırmaların ise oldukça cüz'î kalışı ve tefsir ilmi dünyasında hak ettiği ilgi ve rağbeti bulamamış olması söz konusu ihtiyacın karşılanması adına, bizi bu çalışmayı yapmaya sevk eden bir diğer sâik olmuştur.

Bu doğrultuda, çalışmamızda Fîrûzâbâdî'nin tefsir metodunu net bir şekilde ortaya koymak en birinci amacımızdır. Bu amaçla hedeflediğimiz ana gâye ise müellifin ve eseri *Besâir*'in bugüne dek gölgede kalmış ve pek fark edilmemiş olan tefsir ilmindeki varlığını ve yerini ispatlamaktır. Böylelikle literatürde bu tefsir kaynağının öne çıkarak, ilim dünyasına bir katkı mahiyetinde, araştırmacıların dikkatini çekmesi ve daha çok istifadeye konu olması hedeflenmektedir.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamızda takip etmeyi tercih edeceğimiz yöntem tûmdengelim metodu olacaktır. Zira eser yapısı ve içeriği itibariyle bu metoda elverişli bir görünüm arz etmektedir. Müellifin eserinde yoğun olarak temâyül gösterdiği konu başlıkları bizim de yapacağımız kategorizasyonda etkili bir rol oynayacaktır. Takip edeceğimiz bu metodumuzda ana kaynağımız, müellifin, tezimizin de konusunu teşkil eden, *Besâiru zevi't-temyiz* adlı eseri olacaktır.

Araştırmamız bir giriş ile üç bölüm olarak planlanmıştır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, kapsamı, amacı, önemi ve yöntemi hakkında bilgi verilip, sonrasında araştırmayla ilgili özgün kaynakların değerlendirmesi yapılacaktır.

Araştırmanın birinci bölümünde öncelikle müellifin hayatı detaylı olarak ele alınacak; yaşadığı yer ve dönem, ailesi, tahsil hayatı, hocaları ve öğrencileri, ilmî ve siyâsî kariyeri, ilim dünyasındaki yeri ve tesiri, eserleri ve *Besâir* adlı eserinin genel hususiyetleri hakkında mühim belli başlı tabakat, biyograyfa ve bibliyografya eserleri ile ilgili ansiklopedi maddelerinden istifade ile ayrıntılı bilgi verilecektir. Nitekim bir müellifin eserinden gereken faydayı temin edebilme adına onun geçirmiş olduğu sosyo-kültürel süreçleri takip etmek hiç şüphesiz bir araştırmacı için vazgeçilemez niteliktedir.

İkinci bölümde *Besâir*, Kur'ân ilimleri açısından mercek altına alınacak, bu bağlamda müellifin Mekkî-Medenî, Nâsîh ve Mensuh, Müteşâbihu'l-Kur'ân, vb. ilimlerden hangilerine ne kadar yer verdiği incelenecek; müellifin bu ilimleri nasıl tanımladığı, bu ilimlere olan yaklaşımı ve eserini hazırlarken gerek tefsir gerekse lügat kısmında söz konusu ilimlerden ne ölçüde istifade ettiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu esnada ihtiyaç duyuldukça ilgili bazı Kur'an ilimleri kaynaklarının yardımına da başvurulacaktır.

Üçüncü bölümde ise eser tefsir açısından değerlendirilecek; ilk olarak müellifin tefsir için öncelikle bilinmesini şart koştuğu bazı kavramlar incelenecek, ardından eserin rivâyet ve dirâyet tefsiri bakımından durumu ortaya konmaya çalışılacaktır. Rivâyet tefsirinin kaynakları bakımından; âyeti âyet, hadis, sahâbe ve tabiun kavliyle tefsir etme, kıraatler, Arap şiiri, nüzûl sebepleri, İsrâiliyyat gibi bahislerin hangilerinden ne ölçüde istifade ettiği ortaya konmaya çalışılacak, dirâyet anlamındaysa; eserinde dilbilim, fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi disiplinlere ne derece yer verdiği ve bu ilimlerden nasıl yararlandığı açıklanmaya çalışılacaktır. Bu noktada da konuyu aydınlatma adına söz konusu bahislerin yer aldığı belli başlı birçok kaynağa müracaatta bulunulacaktır.

Sonuç kısmında ise bu çalışmanın bize ve ilim dünyasına neler katmış olacağı ile benzeri çalışmaları yapacak olanlara tavsiyelerimiz dile getirilecek, en nihayetinde girişte sunduğumuz iddia ve hipotezle ilgili olarak varılan kanaatimiz ifade edilecektir.

IV. ARAŞTIRMAYLA İLGİLİ LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

A. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, “Besâiru zevi’t-temyîz fî letaifi Kitabi’l-Azîz”, el-Kitâbu’l-Arabî

Çalışma, Kahire’de 1966 senesinde yayımlanan *el-Kitâbu’l-Arabî* dergisinde Abdülfettah Muhammed el-Hulv tarafından “Besâiru Zevi’t-Temyîz fî Letaifi Kitabi’l-Azîz” başlığıyla hazırlanmış, *Besâir*’e dair bir inceleme yazısıdır.¹ Makalenin bizim için ehemmiyet arz eden en önemli özelliği, başlığında doğrudan doğruya “*Besâir*” ismini zikrederek kaleme alınmış olmasıdır.

Makalede müellif evvela Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin hayatı hakkında kısaca bilgi verdikten sonra eserin belli başlı özelliklerini zikretmeye başlar. Ancak müellifin bize aktardıkları salt bilgiden öte yorum da içerdiğinden dikkati mucibdir. Söz gelimi, ileride ayrıntılı olarak da değinileceği gibi, Mecdüddin Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin Kur’ân ilimlerinde yeterli ve kapsamlı bir eser ortaya koyarak el-Melikü’l-Eşref (ö. 803/1400)’in rızasını yerine getirdiğini, ancak bu çalışmanın Yüce Kur’ân’ın te’vilini, sırlarını ve inceliklerini iki kapak arasında toplayan bir tefsir olmadığını öne sürmektedir.²

Çalışmanın kanaatimizce en kayda değer özelliği *Besâiru zevi’t-temyîz*’e Muhammed Ali en-Neccâr tarafından yapılan tahkike maddeler halinde yönelttiği eleştirilerdir. Esasen eserin yazılış amacı da bir nevi bu gibidir. Bu anlamda çalışma ilk bakış itibariyle *Besâir*’e dair görünse de aslında eserin kendisinden çok tahkik biçimini hedef alan bir mahiyet arz etmektedir. Bu nedenle bizim gayemizin uzağında bir yer teşkil etmekle birlikte, çalışmamızda esas aldığımız nüshanın aynı olması itibariyle tarafımızca müstağni kalınamayacak bir kaynak hüviyetindedir.

¹ Abdülfettah Muhammed el-Hulv, “Besâiru Zevi’t-Temyîz fî Letâifi Kitabi’l-Azîz”, *el-Kitâbu’l-Arabî*, S:20, Kahire 1966, 16-20.

² Hulv, *a.g.e.*, s. 18.

B. Ahmet Subhi Furat, el-Fîrûzâbâdî'nin es-Sihâh'ı Tenkidi

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi emekli hocalarından Prof. Dr. Ahmet Suphi Furat'a ait olan bu çalışma, kendisinin profesörlük takdim tezidir.³ Doksan bir sayfa hacmindeki bu tez giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında *Sihâh* sahibi Cevherî (ö. 400/1009)'ye kadar Arap lügatçiliğine umûmî bir bakış sergilenmiş, bu bağlamda *Kitâbu'l-ayn*⁴, *el-Cemhera fi'l-luğa*⁵, *Dîvânu'l-edeb*⁶, vb. lügâtlerin tanıtımı yapılmıştır. Birinci bölümde evvela çalışmaya konu teşkil eden Cevherî ve *Sihâh* adlı eseri hakkında umûmî bilgiler detaylı olarak verilmiştir. İkinci bölümde ise Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin hayatı ve eserleri hakkında özet mahiyetinde birtakım malumat sunulmuş ve lügât ilmine dair en mühim eseri olan *el-Kâmûsu'l-muhît*'in şekil, metod ve muhteva cihetinden hususiyetleri ile üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise çalışmanın esas konusu olan Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *Sihâh* tenkidi ayrıntılı olarak işlenmiştir.

Eserin bizi ilgilendiren esas kısmı, ikinci bölümün ilk başlığını teşkil eden “el-Fîrûzâbâdî'nin hayatı ve eserleri” adlı beş sayfalık kısımdır.⁷ Ancak anlaşılacağı üzere müellif burada haklı olarak, eserin maksadını aşacağı endişesinden olsa gerek, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin hayatına dair fazla derine inmemiş, bu kısmı özet mahiyetinde hazırlamıştır. Bununla birlikte yararlanılan kaynaklar itibariyle de belli başlı birkaç eserin dışına çıkılmadığı gözlenmektedir. *Besâir* noktasında herhangi bir yorum iddiası taşımayan söz konusu eser, bu anlamda bizim çalışmamızla bir paralellik teşkil etmemekte, ancak müellifin hayatı ve eserleriyle alakalı bilgi sağlamaktadır.

C. Sâib b. Abdirrahman el-Ahmerî, Nüzhe fî kitabi Besâiri zevi't-temyîz

Çalışma *Besâir* hakkında Arap dünyasında yapılmış müstakil bir etüt olması açısından önem arz etmektedir. Sâib b. Abdirrahman el-Ahmerî tarafından 1985 yılında

³ Ahmet Subhi Furat, *el-Fîrûzâbâdî'nin es-Sihâh'ı Tenkidi*, Profesörlük Takdim Tezi, İstanbul 1978.

⁴ Ebû Abdirrahmân Halil b. Ahmed b. Amr Ferâhidî Halil b. Ahmed (ö. 175/791).

⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî İbn Düreyd (ö. 321/933).

⁶ Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö. 350/961).

⁷ Furat, *el-Fîrûzâbâdî'nin es-Sihâh'ı Tenkidi*, s. 40-45.

Riyad'da yayımlanmıştır.⁸ Bu çalışmada kitabın usûlüne dair bazı belli başlı yöntemsel özelliklere yer verilmiştir. Bundan başka, müellifin terceme-i hâline dair de önemli bilgiler kaleme alınmıştır. Ancak bu esnada eserde herhangi bir kaynağa atıf yapılmamakta ve bu anlamda akademik hassasiyetten uzak bir tutum sergilenmektedir. Hacmi ve takip edilen alıntılama yöntemi itibariyle de bu çalışma kanaatimizce *Besâir*'in tanıtımına dair okuyucuya ön bilgi temin etmeyi hedefleyen bir risale hüviyetindedir. Bundan başka, çalışmalarımız sırasında tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eser ile bizim esas aldığımız, tahkiki Ali en-Neccar ve Abdulalîm et-Tahâvî'ye ait baskıda yer alan nâşirin mukaddimesi büyük ölçüde örtüşmektedir. Ancak herhangi bir referans söz konusu olmadığından tarih farkı itibariyle görünen odur ki bu eser hacmini bu mukaddimeyi esas alarak oluşturmuştur.

D. Mehmet Selman, Malkoç, Nuğbetü'r-Raşşaf min Hutbeti'l-Keşşaf'ın Tahkiki

Marmara Üniversitesi Tefsir Anabilim Dalında 1990 senesinde Doç.Dr.Ali Özek danışmalığında yazılan yüksek lisans tezidir.⁹ Tezde *Keşşâf* sahibi Zemahşerî'den (ö. 538/1144) ve *Nuğbetü'r-Raşşâf* müellifi Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'den bahsettikten sonra eser hakkında umumi bir malumat vererek, İstanbul kütüphanelerinde bulunan dört yazma nüshanın tahkikini yapmıştır. Çalışma, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *Keşşâf*'ın mukaddimesine yazmış olduğu şerhin tahkiki olması açısından mühim olmakla birlikte, çalışmada tahkikten ileri gidip de eseri çeşitli yönlerden detaylı incelemediği için bizim çalışmamızdaki gayemize tam olarak hizmet vermemekle birlikte Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *Besair*'de Zemahşerî (ö. 538/1144)'den de çokça yararlanmış olması

⁸ Sâib b. Abdîrrahman el-Ahmerî, *Nüzhe fî kitabi Besâiri zevi't-temyîz*, Riyad 1985.

⁹ Mehmet Selman Malkoç, *Nuğbetü'r-Raşşaf min Hutbeti'l-Keşşaf'ın Tahkiki*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Marmara Üniversitesi) İstanbul, 1990.

hasebiyle çalışmamızda Fîrûzâbâdî ve Zemahşerî ilişkisini farklı bir açıdan gözlemleyecek bir kaynak niteliğindedir.

E. Hulusi Kılıç, “Fîrûzâbâdî” Maddesi, Diyanet İslâm Ansiklopedisi

Kanatimizce Fîrûzâbâdî’nin hayatını detaylı olarak ele alan çalışmalardan bir diğeri de Hulusi Kılıç’a ait DİA maddesidir.¹⁰ Burada da yine Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin hayatına yönelik ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bundan başka, bu çalışmayı diğerlerinden farklı kılan yönü ise Fîrûzâbâdî’nin eserlerini bir kategorizasyon içerisinde derli toplu bir biçimde sunmasının yanı sıra, birçoğunun hem içeriğine hem de yayımlandığı yer ve tarihlere yönelik okuyucuya mühim bilgiler vermesidir. Bu nedenle çalışmamız esnasında bizim için yol gösterici özellik taşımaktadır. Ancak bir ansiklopedi maddesi olması hasebiyle, sınırlı çerçevesi itibarıyla bunun ötesinde bir bilgi sunmamakta, söz gelimi eserlerinin metodlarını ortaya koyucu doyurucu malumata hacmi ve kapsamı elvermemekte, bu anlamda literatürdeki boşluğu dolduracak bir yapı arz etmemektedir.

F. Celalettin Divlekci, Dilbilim ve Kur’ân İlimleri Açısından el-Fîrûzâbâdî’nin Besâir’i

Verdiğimiz örnekler içerisinde Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’ye ve *Besâir*’e dair yapılan en geniş kapsamlı çalışma hiç şüphesiz Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde Celalettin Divlekci tarafından 2000 senesinde tamamlanmış olan; “Dilbilim ve Kur’ân İlimleri Açısından el-Fîrûzâbâdî’nin Besâir’i” başlıklı yüksek lisans tezidir.¹¹

Bizim de tezimizde yer yer başvurduğumuz bu çalışma Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) hakkında Türkiye’de şu ana dek müstakil olarak yapılmış ilk ve tek çalışma olma özelliği taşımaktadır. Bu gerekçeyle eser bizim için önem arz etmekte, Fîrûzâbâdî ve *Besâir*

¹⁰ Hulusi Kılıç, “Fîrûzâbâdî” md., DİA, İstanbul 1996, XIII, 142-145.

¹¹ Celalettin Divlekci, *Dilbilim ve Kur’ân İlimleri Açısından el-Fîrûzâbâdî’nin Besâir’i*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Süleyman Demirel Üniversitesi) Isparta, 2000.

hakkında neye nasıl ve ne kadar cevap verildiği noktasında bir nevi öncü bir hareket işlevi görmektedir.

Öncelikle görebildiğimiz kadarıyla eser hedefi itibariyle bizden biraz daha farklı bir noktada durmaktadır. Nitekim yazar, kendi ilgi ve birikimini göz önünde bulundurarak *Besâir*'i ağırlıklı olarak dilbilimsel açıdan incelemeye tabi tuttuğunu ifade etmektedir. Bunu *Besâir*'in kendi muhteva ve yöntemi itibariyle isabetli bir tutum olarak görmek bir derece mümkün görülebilir; ancak bu esnada müellifin konunun özüne gelinceye kadar dilbilim sahasının ayrıntılarında fazlaca kaybolduğu ve yer yer bu etütü *Besâir*'in de ötesine taşıdığı görülmektedir. Bu yaklaşım da bir nevi özden uzaklaşmaya neden olmakta, öze ulaşıncaya dek kabukla mesai harcamaya sebebiyet vermektedir. Ayrıca eserin dilbilim odaklı bir yapı arz etmesi hasebiyle tefsir kimliğine yeterli oranda yoğunlaşma sağlanmadığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Çalışmada *Besâir*'in Tefsir yönüne ayrılan hacim, ihtiyaca cevap veremeyecek derecede azdır. Bizim bu tez çalışmamızda hedefimiz ise tekrarlardan kaçınmak sûretiyle daha ziyade eserin tefsir kimliğine vurgu yapmak, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin ve *Besâir*'in ilim dünyasında ihmâl edilmiş olduğunu gördüğümüz bu niteliğini ön plana çıkarmak ve bu esnada mümkün olduğunca özden ve maksattan uzaklaşmama gayretinde olmaktır.

G. Vivian Strotmann, Majd al-dîn al-Fîrûzâbâdî (1329-1415) a Polymath on the Eve of the Early Modern Period

Eser, Vivian Strotmann tarafından Almanya Bochum Üniversitesi'nde 2013 senesinde doktora tezi olarak hazırlanmış ve 2016 senesinde de Brill tarafından yayımlanmıştır.¹²

Eserin dikkati çeken, bu sahada araştırma yapacak olanlara kolaylık sunan ve onu başka araştırmalardan farklı kılan bir yanı; kaynaklarda Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'ye ait olarak zikredilen eserlerin başlıkları bazen her bir kaynakta farklı farklı zikredilebilirken ya da en fazla parantez içinde bir kelimeyle diğer alternatifine işaret edilirken bu çalışmada Fîrûzâbâdî'nin eserlerinin başlıklarının tüm farklı varyantlarına –

¹² Vivian Strotmann, *Majd al-Dîn al-Fîrûzâbâdî (1329-1415) A Polymath on the Eve of the Early Modern Period*, Leiden ; Boston : E.J. Brill, 2016.

üstelik geçtiği kaynaklar da beraberinde zikredilmek sûretiyle- yer verilmiş olmasıdır. Bir örnek vermek gerekirse:

- *el-İs ‘ād bi’l-ıs ‘ād ilā dereceti’l-ictihād* adlı eseriyle ilgili olarak;

“**Title variants**” başlığı altında eserin şu alternatif isimlerini kaynaklarıyla zikreder:

- *al-Is ‘ād bi-l-iş ‘ād ilā darajat al-ijtihād*

(al-‘Azm, *‘Uqūd al-jawhar*; al-Baghdādī, *Hadiyyat al-‘ārifīn*; Ibn al-‘Imād al-Ḥanbalī, *Shadharāt al-dhahab*; Kaḥḥāla, *Mu‘jam al-mu‘allifīn*; al-Shawkānī, *al-Badr al-ṭālī*)

- *al-Is ‘ād bil-iş ‘ād ‘alā darağat al-iğtihād*

(Brockelmann, *GAL SII*)

- *al-Is ‘ād bi-l-iş ‘ād ilā darajat al-jihād*

(al-Sakhāwī, *al-Ḍaw‘ al-lāmi‘*)

- *al-Is ‘ād ilā rutbat al-ijtihād*

(al-‘Asqalānī, *Inbā‘ al-ghumr*; Ibn Qāḍī Shuhba al-Dimashqī; *Ṭabaqāt al-Shāfi‘iyya*; al-Suyūṭī, *Bughyat al-wu‘āt*; al-Suyūṭī, *Radd ‘alā man akhlada*)¹³

Bundan başka, eserde takdiri hak eden bir özveri örneği olarak, müellifin coğrafyasının ziyaret edilmesi ve kabri vb. gibi orada alınan fotoğraflara eserde yer verilmesi de hakkı teslim edilmesi gereken bir diğer husustur.¹⁴ Yine, orijinal olarak tespit ettiğimiz bir başka nokta da gerek Fîrûzâbâdî (ö.817/1415)’nin yaşamının geçtiği mekânların gerekse eser verdiği sahaların çeşitliğine dair sunulan grafiksel verilerdir.¹⁵

¹³ Strotmann, *Majd al-Dîn al-Fîrûzâbâdî*, s. 112.

¹⁴ Bkz. Strotmann, *a.g.e.*, s. 63, 114, 144, 162.

¹⁵ Bkz. Strotmann, *a.g.e.*, s. 165, 245, 247.

Saydığımız bu hususlar esere değer kazandıran orijinal özellikler olmakla beraber, çalışmamızda hedeflediğimiz ana noktalara ışık tutacak hüviyette olmaktan ne yazık ki nâkıstır. Nitekim eserin esas odağı Fîrûzâbâdî'nin kendisi ve genel anlamda eserleri olması münasebetiyle bizim çalışma konumuzu teşkil eden eseri *Besâir*'e dair kâfi düzeyde bilgiye ne yazık ki ulaşamamaktadır. Bu nedenle bizim için kaynak değeri taşıması bir tarafa cevabını aradığımız sorulara yeterli veri sağlayamayacak niteliktedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FÎRÛZÂBÂDÎ VE BESÂİR İSİMLİ TEFSİRİ

BİRİNCİ BÖLÜM

FÎRÛZÂBÂDÎ VE BESÂİR İSİMLİ TEFSİRİ

I. FÎRÛZÂBÂDÎ’NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE GENEL DURUM

A. Sosyo-Politik Durum

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) miladî 1329-1415 yılları arasında İslâm dünyasının önemli ilim ve kültür şehirlerinde yaşamıştır.¹⁶ Sosyo-politiğin ilmi ve kültürel çevreyi de etkilediğini referans alarak hem yaşadığı bölgelerin hem de çevre bölgelerin sosyo-politik durumunu incelemekte fayda görülmektedir.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin doğumu siyasi olarak çok dinamik bir döneme rastlamaktadır. Geniş coğrafyalarda güçlenip siyasi birliği sağlamış olan devletlerin yıkılıp yeni devletlerin kurulduğu söz konusu bu dönem, aynı zamanda iktidarların ve güç merkezlerinin el değiştirdiği bir döneme tekabül etmektedir. Aynı bölgelerde kısa zaman aralıklarında farklı otoritelerin hüküm sürdüğü gözlemlenmektedir. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin ayak izlerini de göz önünde bulundurup Ortadoğu, Afrika ve yakın bölgelerde hüküm süren on altı devleti, hükümdarları ve bunların birbirleriyle etkileşimini inceleyecek olursak:

Emeviler’in yerine 750 senesinde Abbasilerin (750-1258) gelmesi ile birlikte devletin idare merkezi Suriye yerine Irak’a kaydırılmış ve Bağdat şehri kurulmuştur. Zamanla halifelerin siyasi güçlerini kaybetmesi ve Irak’ın İran’a da yakın olması hasebiyle bir dönem Şii Büveyhiler ve ardından Şii Fatımi Devleti yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Bu siyasi değişim Selçukluların müdahalesi ile değişmiş olmakla birlikte devlet zamanla tekrar bazı sıkıntılar yaşayacağı bir döneme girmiştir. Lakin genel olarak bakıldığında İslâm Tarihi’nin en parlak dönemlerinden birinin Abbasi Dönemi olduğunu ve Abbasilerin İslâm âleminde halifelik makamının verdiği mânevî liderliği taşıdığını söyleyebiliriz.¹⁷

¹⁶ Hulusi Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 142-145.

¹⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 31-48.

Moğol Cengiz Han (ö. 624/1227)'ın torunu, İlhanlı devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı Hülagü Han (ö. 663/1265), 1258 senesinde Bağdat'ı kuşatmasının ardından halifenin teslim oluşuyla Bağdat'ı işgal ederek halifeyi de öldürmüştür.¹⁸ Bu olayla birlikte Abbasi Devleti'ne son verilmesinin ardından, hilafet Kahire'de Memlûk Devleti koruması altında, yine Abbasi ailesince, ancak politik bir güç olmaksızın devam ettirilmiştir.¹⁹ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin hayatı boyunca tam dokuz Abbasi Halifesi hilafet makamında bulunmuştur. Bunlar sırasıyla; el-Müstekfî Billah Ebû'r-Rabi Süleyman (1302-1340), el-Vâsık Billah Ebû İshak İbrahim (1340-1341), el-Hâkim Biemrillah Ebû'l-Abbas Ahmed (1341-1352), el-Mutazîd Billah Ebû'l-Feth Ebû Bekr (1352-1362), el-Mutevekkil Alellah Ebû Abdullah Muhammed (1362-1376, ikinci kez 1377-1383, üçüncü kez 1389-1406), el-Mu'tasım Billah Ebû Yahya Zekerîya (1377-1377 ve 1386-1389), el-Vâsık Billah Ebû Hafs Ömer (1383-1386), el-Mustaîn Billah Ebû'l-Fadl el-Abbas (1406-1414) ve el-Mutazîd Billah Ebû'l-Feth Davud (1414-1441)'dur.²⁰

Bağdat'ı işgal eden Hülagü (ö. 663/1265) ile Memlûkler arasında Suriye bir tampon bölge olmuştur. Tam iki sene sonra 1260'ta Hülagü Halep'i ve Şam'ı da ele geçirmiştir.²¹ Bunun ardından Filistin topraklarında Ayni Calut bölgesinde Memlûklerle İlhanlılar arasında cereyan eden savaşta Memlûkler İlhanlıları ağır bir yenilgiye uğratıp İslâm dünyasının rahat bir nefes almasını sağlamıştır.

İlhanlı tehlikesini bertaraf eden Memlûkler (1250-1517) Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm sürmekteydiler. Memlûkler, tarihte Eyyübilerin Türk komutanlarının kurduğu bir Türk Devleti olarak geçmektedir. Her ne kadar Osmanlıların yükseliş devrine kadar İslâm âleminin en büyük devleti olarak varlığını sürdürmüş olsa da bazı sultanların dönemi hariç devletin tarihi genelde saltanat kavgaları ve öldürülen sultanlarla doludur.²²

¹⁸ Reşîdüddin Fazlullah, *Camîu't-Tevarih* (İlhanlılar Kısmı), (Trc.: İsmail Aka ve dğr.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 38.

¹⁹ Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 38.

²⁰ Mehmet Akın, *Memlûklerin İdaresi Altında Hilafet Kurumu*, Batman Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman 2014, s. 126-127.

²¹ Nuray Ergun, *Ayni Câlût Savaşı ve Neticeleri (658/1260)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Marmara Üniversitesi), İstanbul, 1999, s. 26-28.

²² İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 90-97.

Tekrar İlhanlılara dönmek gerekirse; Hülagü (ö. 663/1265) 1260 senesinde Ayni Calut Savaşından tam dört sene önce Büyük Moğol Hükümdarı Mengü (ö. 657/1259) ve Moğol Kurultayı'nın kararı ile Ortadoğu'yu ele geçirip yönetmesi için görevlendirilmiştir.²³ Planlarının birçoğunu yerine getirdiğini söylememiz mümkündür. Ebû Said Bahadır Han (ö. 736/1335)'ın 1335 senesindeki ölümü İlhanlı topraklarında bir iktidar boşluğu yaratmış, 1336 senesinden itibaren vasal²⁴ beylikler devlete kukla hükümdarlar atamıştır. Devlete bağlı bu vasalların tek tek bağımsızlıklarını ilan etmesi, mahalli hükümdarlıkların güç kazanıp bölgeye hükümdarlık etmesine zemin oluşturmuştur ve devlet 1353 senesinde yıkılmıştır.²⁵ Bağımsızlığını ilan eden bu devletleri şöyle sıralayabiliriz: İnculular (1303–1357), Celâyirliler (1340–1431), Çobaniler-Çobanoğluları (1335–1357), Serbedâriler (1336–1386), Muzafferîler (1314–1393) ve Kertler (1245–1389).²⁶

Yıllarca Moğollara ve İlhanlılara hizmet eden Celâyirli kabilesi, İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han (ö. 736/1335)'ın ölümü üzerine başlayan taht kavgalarını fırsat bilerek²⁷ Emir Şeyh Hasan (ö. 757/1356)'ın önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler.²⁸ Celâyirliler 1340-1431 senesinde Batı İran'da ve Irak'ta hüküm süren büyük bir Moğol kabilesidir. Muzafferiler ve Karakoyunlularla mücadele etmişlerdir. Kurulduğu seneden itibaren Bağdat'a hakim olmuşlardır. Bağdat'ı kısa bir dönem Timur'a terk etmek zorunda kalsalar da şehri 1410 senesine kadar ellerinde tutmayı başarmışlardır. Bu devlete Karakoyunlu Türkmenleri son vermiştir.²⁹ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin Bağdat'ta ikamet ettiği ve Bağdat'ı ziyaret ettiği yıllar Celâyirli iktidarlarına denk gelir.

²³ Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 104.

²⁴ Vasal: Daha güçlü bir devletin koruması altına girme ve ona bağlanma durumunu anlatan siyaset terimi. Bkz. Sandor Papp, “Vasal”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 531.

²⁵ Yuvalı, “İlhanlılar”, *DİA*, XXII, 104.

²⁶ Muhammed Naim Naimi, *İran'da Din Psikolojisi Çalışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Selçuk Üniversitesi), Konya 2011, s. 11

²⁷ Muzaffer Ürekli, “Celâyirliler”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 264-265.

²⁸ Bülent Yılmaz, *Celâyirliler Kabile-Devlet*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Atatürk Üniversitesi), Erzurum, 2002, s. 107.

²⁹ Ürekli, “Celâyirliler”, *DİA*, VII, 264.

İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han (ö. 706/1307) döneminde (1294-1307) incuların (hassa arazisi) idaresiyle görevlendirilen ve Olcaytu Han (ö. 706/1307)'ın oğlu Ebû Said Bahadır Han (ö. 736/1335) döneminde Şiraz ve hemen hemen bütün Fars bölgesini fiilen hâkimiyet altında tutan İnculular hanedanının lideri Şerefeddin Mahmud Şah (ö. 736/1336), Ebû Said Bahadır Han (ö. 736/1335)'dan sonra İlhanlı tahtına geçen Arpa Han tarafından öldürülünce taht mücadeleleri başlamıştır.³⁰ 1336 tarihi aynı zamanda Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin Şiraz'a bağlı Kazerun'dan Şiraz'a geçtiği döneme rastlamaktadır. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin, ileride de göreceğimiz üzere, yedi sene Şiraz'da kaldığı dönem taht ve beyliklerin hükümlerlik mücadeleleri ile geçmiştir. İncûlular Şiraz'ı 1340 senesinde Çobaniler'e kaptırsalar da 1343 senesinde, yani Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) şehri terk etmeden bir sene önce, tekrar idareyi ele geçirmişler ve on sene daha hüküm sürmüşlerdir. 1353 senesinde Muzafferîlerin hükümdarı Mubârîzüddin (ö. 759-760/1358)'e karşı yenilmeleri üzerine şehri terk eden İncû hanedanlığı 1357 senesinde tarihe karışmıştır.³¹

İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han (ö. 736/1335)'ın vefatından sonra bağımsızlığını ilan eden bir başka aile ise Çobanîlerdir. Çobanî lideri Şeyh Hasan (ö. 743-744/1343) 1335'te bağımsızlığını ilan etmiş, onun 1343 senesinde ölümünün ardından yönetime kardeşi Malik Eşref (ö. 758-759/1357) geçmiş, nihâyet 1357 senesinde onun da ölümü ile devlet yıkılmıştır.³² Kısa süreli bir devlet olmasına rağmen bölgeye sert bir şekilde hâkim olmuşlardır.

Yine bu havzada Muzafferîler ise Güney ve Batı İran'da 1318-1393 seneleri arasında güçlü bir şekilde hüküm sürmüşlerdir. İlhanlı Sultanı Ebû Said Bahadır Han (ö. 736/1335)'ın Mübârîzüddin (ö. 759-760/1358)'e Yezd emirliğini vermesi ile başlayan hanedan, Ebû Said'in ölümüyle İnculularla karşı karşıya gelmiş ve savaşmışlardır. 1357 senesinde İnculu hükümdarı Ebû İshak (ö. 758-759/1357)'ı öldürerek İnculular'a son

³⁰ Rıza Kurtuluş, "İncûlular", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 280-281.

³¹ Kurtuluş, "İncûlular", *DİA*, XXII, 264.

³² Osman Gazi Özgüdenli, "İran", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 398.

veren Muzafferîler Şiraz’a da hâkim olmuşlardır. Timur Hanedanı tarafından son verilen devlet daha çok hanedan içi çekişmeler ile anılır.³³

Serbedârîler, İlhanlılar’ın zayıflamasıyla Doğu İran’da Sebzevar şehrinde isyan ederek 1337 senesinde kurulmuş bir Şii devletidir. Kısa sürede doğu bölgesini tamamıyla kontrol altına almışlar fakat Timur (ö. 807/1405)’un bölgeye gelmesi ile birlikte 1386 tarihinde hanedan sona ermiştir.³⁴

İran’ın kuzey doğusunda Serbedârîler varken güneyinde de 1245 senesinden beri vasal olarak hüküm süren Kertler bulunmaktaydı. Kertler tarihleri boyunca daima Moğollara karşı uyumlu ve itaatkâr bir politika izlemişlerdir ve bu durum tahtlarını korumalarını sağlamıştır. Devlete 1389 senesinde Timur (ö. 807/1405) son vermiştir.³⁵

İran-Bağdat-Suriye-Mısır hattında bunlar yaşanırken, Anadolu’da ise Anadolu Selçukluları (1075-1308) hüküm sürmekteydi. Anadolu Selçukluları Anadolu’yu fethettikten sonra yavaş yavaş bölgede hâkimiyet kurmuş ve büyük bir Medenîyet inşasına girişmişlerdi. 1270’li senelerde ise İlhanlılar Anadolu’yu işgal ettikten sonra genel olarak Anadolu Selçuklu hükümdarlarını kendilerine bağlamışlar ve hükümdarlık atamalarını bir nevi vali ataması gibi yapmışlardır.³⁶

Anadolu’da 1308 senesinde yıkılan Anadolu Selçuklularından geriye siyasi istikrarın olmadığı bir Anadolu Türk Beylikleri dönemine geçilmiştir. Asrın sonuna doğru siyasi istikrar Osmanlı Beyliğinin devletleşme süreci altında tekrar sağlanacak, ancak 1402’de Ankara Savaşı’nda Anadolu’da güç Timur İmparatorluğuna geçecektir. Timurlular (1370-1507) Semerkant merkezli kurulmuş bir devlet olsa da yaptıkları seferlerle hızla Orta Asya’dan İran’a ve Irak’a kadar hüküm sürmüşlerdir. Altın Orda, Osmanlı ve Memlükler ile mücadeleye girişip hepsini mağlup etmişlerdir. Çok geniş

³³ Rıza Kurtuluş, “Muzafferîler”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 419-420.

³⁴ Erdoğan Merçil, “Serbedariler”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 549-550.

³⁵ İqtidar Husain Siddiqui, “Kert”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 297.

³⁶ Faruk Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 380-384.

topraklara yayılan Timur (ö. 807/1405)'un 1405'de ölümünden sonra devlet siyasi birliğini sağlayamamış ve kısa bir süre denecek zamanda ortadan kalkmıştır.³⁷

Bu dönemde coğrafyada ayrıca Akkoyunlular (1340-1514) merkezi olarak Doğu Anadolu'da olmakla birlikte Azerbaycan'ın bir kısmı ve Irak'ta hüküm sürmüşlerdir. Devletin resmi mezhebi olarak Şiiliği uygulamışlardır. Akkoyunlular, Ankara Savaşı'na Timur'un saflarında katılmışlardır. En çok mücadele içinde oldukları devlet Karakoyunlular olmuştur. Karakoyunlular devletine son vermişlerdir.³⁸

Karakoyunlular (1351-1469) aynı dönemde Timurlular ve Akkoyunlular ile mücadele eden bir başka güç unsurudur. Moğol hâkimiyetine resmen son vermişler, Akkoyunlular tarafından da yıkılmışlardır.³⁹

Orta Asya ve Kafkasya'da ise Altın Orda Devleti (1241-1502) bulunmaktadır. Timur (ö. 807/1405)'un 1391 ve 1395'de Altın Orda Devleti'ni iki kere yenmesi üstüne devlet düşüşe geçmiş olmakla birlikte yüz sene daha hüküm sürebilmiştir.⁴⁰

Uzak doğuda ise Moğol Yuan (Kubilay) Hanedanı 1280-1368 seneleri arasında Çin'i egemenliği altında almıştır. Çağatay Hanlığı ise 1277-1370 tarihleri arasında Maverâünnehir, Yedisu ve Doğu Türkistan'da hüküm sürmüşlerdir. Tuğluklular Hanedanı da 1320-1414 arasında Hindistan'da Delhi bölgesinde Delhi Türk Sultanlığını yönetmişlerdir.

Bizans (330-1453) tarihi boyunca Müslümanlar, Slavlar, Bulgarlar, Ruslar ve Haçlılar tarafından aralıklarla kuşatma altına alınmış ve 1204 senesinde Latinlerle Haçlılar'ın iş birliğinde zapt edilmiş, 1261 senesine kadar da Latin Devleti hüküm sürmüştür. 1261'de İznik Yunanlılarının kenti geri almasını müteakip şehir Anadolu'da Osmanlı Türkleri ve Balkanlarda Sırp'lar arasında sıkışmış vaziyette bulunmakla birlikte, şehir içinde taht mücadeleleri sürmekteydi. Özellikle Anadolu Selçuklu Devleti'nin

³⁷ İsmail Aka, "Timurlular", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 177-180.

³⁸ Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, İstanbul 1989, II, 270-274.

³⁹ Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 434-438.

⁴⁰ Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, İstanbul 1989, II, 538-540.

yıkılışı ile birlikte oluşan Türk Beylikleri, sınırlarını Bizans topraklarına doğru genişletmekteydi. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin yaşadığı dönemde Osmanlılar Bizans'tan hem toprak almış hem de İstanbul'u abluka altına almışlardır.⁴¹

Fîrûzâbâdî'nin yaşadığı devirde İslâm Coğrafyası yukarıda da görüldüğü üzere oldukça karışık bir haldeydi. Şehirler sürekli el değiştirmekte ve coğrafya Moğol istilaları ile yakılıp yıkılmaktaydı. İslâm dünyasında bunlar olur iken batı dünyası da kendi tarihlerindeki çalkantılı bir süreci yaşamaktaydı. Avrupa'da Yüzyıl Savaşları (1337-1453) başlamıştı. Ayrıca XVI. Yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkacak Reform akımlarının temeli de yine bu dönemde John Wyclif (ö. 1384), John Hus (ö. 1418) gibi din adamlarının, papanın ve kilisenin otoritesini sorgulamasıyla başlamıştır.⁴²

B. Toplumsal Durum

Müellifimiz İslâm topraklarında birçok şehirde uzun süreli bulunduğu için, çalışmamızda en uzun süreli bulunduğu şehirlerin toplumsal yapısına odaklanmayı tercih ettik. Ömrünün ilk yedi senesi ve akabinde de sekiz senesini köyünde ve Şiraz'da geçiren Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), dokuz sene Bağdat'ta, dört sene Şam ve çevresinde, ardından değişik birçok şehirde kaldıktan sonra nihâyet ömrünün son yirmi senesinde de Yemen'de ikamet etmiştir. Kudüs, Vasıt, Delhi, Kahire, Anadolu gibi bölgelerde de yaşayan Fîrûzâbâdî'nin uzun süreli ikamet ettiği ve ilim halkalarına katıldığı bu dört şehri mercek altına alacak olursak:

Doğup yedi sene yaşadığı Kazerun⁴³ ve akabinde gidip sekiz sene ilim öğrendiği büyük bir şehir olan Şiraz, İran coğrafyasında bulunmaktadır. Kazerun Kızıldeniz sahilinden 100 km kadar içeride yer almaktadır. Şiraz ile Kazerun arasında ise kuş uçuşu 90 km bir mesafe bulunmaktadır. Kazerun şehrinin hemen üst kuzey tarafında Bişapur adlı tarihi bir yerleşim yeri vardır. Burası Sasani hükümdarı Şapur (ö. M.S. 270) tarafından yaptırılmıştır ve bölge ilk defa Osman b. Ebü'l-Âs tarafından 644 veya 645

⁴¹ Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 230-244.

⁴² Jacques Waardenburg, "Reform", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 530.

⁴³ İleride ayrıntılı bilgi verilecektir.

senesinde fethedilmiştir⁴⁴. Şiraz, İbn Battuta (ö. 770/1368-69)'nın anlattığına göre; o dönemde düz bir ovada kurulmuş, her tarafı bağlarla çevrili bir şehirdir. İçinden beş nehir geçer, suyu lezzetli olup yazın pek soğuk, kışın ise sıcaktır. Güzel bostanları, şarıldayan nehirleri, şirin çarşıları ve zarif sokakları vardır. Kalabalık bir nüfusa sahiptir. Binaları pek sağlam ve zariftir. Her türlü sanatkârın oturduğu bir çarşısı vardır. İbn Battuta (ö. 770/1368-69) bu anlatımlarının yanı sıra Şiraz ve Şirazlıları o kadar beğenmiştir ki insanların dahi güzel olduğunu anlatmaktadır.⁴⁵ O dönemde Şiraz'ın en büyük mescidi olarak bahsedilen Mescid-i Atik⁴⁶ miladi 875 senesinde Saffârî hükümdarı Amr bin Leys (ö. 289/902) tarafından yaptırılmıştır.⁴⁷ Şehir halkının epey dindar olduğu ve bilhassa kadınların ayaklarına mest giyerek çarşaf ve peçe ile çarşıya gittikleri nakledilmekte⁴⁸ ve Ebû İshâk İbrâhîm b. Şehriyâr Kâzerûnî (ö. 426/1035)'nin kabrinin önemli bir ziyaret yeri olduğu belirtilmektedir.⁴⁹

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) doğduğu zaman bu topraklarda müslümanlaşmış İlhanlılar ve onlara bağlı ama fiilen bağımsız olan İncülular var idi. İlhanlılar'ın başında Ebû Said Bahadır Han (ö. 736/1335)⁵⁰, İncülular'ın başında ise Şerefeddin Mahmud Şah (ö. 736/1336) bulunmaktaydı. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin Şiraz'da bulunduğu yıllar tam anlamıyla Şerefeddin Mahmud Şah (ö. 736/1336)'ın dört oğlunun birbiriyle ve Çobanilerle Şiraz'a hâkim olma mücadelesiyle geçti.⁵¹ Bu kadar çekişme dolu olaylara tanık olan toplum kesimleri için bu durumun travma ve kaygı oluşturmış olması muhtemeldir. Ayrıca şehir İlhanlılar açısından çok ciddi bir vergi geliri sağlamaktaydı.⁵² Bu durum sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ciddi bir vergi tahsilatının olduğunun

⁴⁴ Esko Naskali, "Şapur", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 346.

⁴⁵ İbn Battuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâibi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Efsar)*, (trc.: Muhammed Şerif Paşa, sad.: Mümin Çevik), Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 2005, s. 152.

⁴⁶ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 152

⁴⁷ Semavi Eyice, "Cami", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 62.

⁴⁸ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 152.

⁴⁹ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 161.

⁵⁰ Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, XXII, 104.

⁵¹ Kurtuluş, "İncülular", *DİA*, XXII, 280.

⁵² İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 155.

kayıtlara geçmesi⁵³, şehrin gelir seviyesinin yüksek ve üretimin canlı olduğunu göstermektedir. Zaten yedi senede dokuz sefer şehirde iktidar değişikliğinin olması şehrin ekonomik olarak önemini göstermektedir.

Bölgenin kuzeyindeki bir başka yakın ve büyük şehir olan İsfahan ise Ehl-i Sünnet ile Rafiziler arasında meydana gelen kavga ve mücadele sebebiyle hemen hemen harap haldedir.⁵⁴ İlhanlılar döneminde Şiraz çarşılarında bıçak, mızrak sapı ve kilit yapılmasına⁵⁵ rağmen, İbn Battuta (ö. 770/1368-69) Şiraz'da silah taşımanın yasak olduğunu, sebebinin ise Şirazlıların hükümdarlarına cüret göstermesinden kaynaklandığını belirtmiştir.⁵⁶

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin dokuz sene yaşadığı şehir olan Bağdat ise uzun süre hilafet ve ilim merkezi konumunda olması hasebiyle o dönemde çok canlı bir şehirdi. Şehirde iki köprü ve on bir Cuma mescidi bulunmakta ve birçok hamama ev sahipliği yapmaktaydı. Çarşıları çok olan Bağdat'ta ticaret de gelişmişti. Nizamiye Medresesi ise halen Bağdat'ın güney doğusunda eğitime devam etmekteydi. Şehrin tek aşevi İmam-ı A'zam Türbesinin zaviyesinde bulunmakta, burada gelip gidenlere yemek yedirilmekteydi.⁵⁷

Hayatının kalın çizgilerini takip ettiğimizde çoğunlukla batıya doğru ilerleyen Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Irak topraklarından sonra yönünü Suriye topraklarına çevirmiştir. Dört sene kadar Şam ve Halep'te kalan müellifimiz bu topraklara gelmeden dört sene evvel Şam'da şiddetli bir veba salgını ortaya çıkmış ve bu salgın Şam'dan Kahire'ye kadar yayılmıştır. Öyle ki; salgından ölenlerin sayısı günde ikibinlere ulaşmıştır.⁵⁸ Yaşanılan bu veba salgınını hariç tutarsak, şehir güzellik ve letâfet açısından övgülere mazhar olmuştur. Şam, bağ ve bahçelerle dolu, bayındır bir şehirdir.⁵⁹ Ayrıca

⁵³ Osman Gazi Özgüdenli, "Şiraz", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 183.

⁵⁴ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 150.

⁵⁵ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2002, s. 393; Serdar Karabulut, *İbn Battûta Seyahatnamesi'nde Adı Geçen Çarşı ve Pazarlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Sakarya Üniversitesi) Sakarya, 2011, s. 40.

⁵⁶ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 155.

⁵⁷ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 164-165.

⁵⁸ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 85-86.

⁵⁹ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 76.

medreselerinin çokluğu dikkati çekmektedir.⁶⁰ Şam, vakıflar konusunda da çok ciddi bir zenginliğe sahiptir. Hemen hemen her konu hakkında bir vakfın olduğu görülmektedir. Şehirde yardımlaşma geleneği ve misafirperverlik toplumun en dikkat çekici özelliklerindendir.⁶¹

Fîrûzâbâdî'nin ömrünün son yirmi senesini geçirdiği Zebid ise, Yemen'in San'a şehrine kırk fersah (yüz altmış km.) mesafede, Taiz'den yüz kilometre kuzeyde kalmakta ve bir diğer önemli ve tarihi Yemen şehri Hadramut'a ise yedi yüz kilometre uzaklıkta büyük bir şehir olarak göze çarpmaktadır. XIV. yüzyılda Yemen'de San'a'dan sonra Zebid'den başka büyük ve zengin bir şehir yoktu. Bahçeleri geniş, suları, muz ve sair meyveleri boldu. Sahilden içeride bulunmakta,⁶² kuş uçuşu yirmibeş kilometre kadar içeride kalmakta olup şehir halkının "Sübût-ı nahl" yani hurma cumartesileri meşhurdu. Halk hurmalar olgunlaştığı sırada, her cumartesi günü hurma bahçelerine çıkardı.⁶³ Toplumda kutlanılan resmi bayram sayısı oldukça fazlaydı. Dinlenmek için halkın yöneldiği parklar mevcuttu. Hacıların dönüşlerinde, Ramazan ve Kurban Bayramlarında da kutlamalar yapılırdı.⁶⁴

C. İlmî ve Kültürel Durum

Farklı coğrafyalardan geçmiş bir müellif olarak Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin yaşadığı dönemdeki ilmî ve kültürel vaziyete de bir mercek tutmak çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Bu dönemde bilhassa dil ve edebiyat konusundaki çalışmaların dikkate değer olduğu görülmektedir. Başta müfessirimiz Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) olmak üzere *Garibname* müellifi Âşık Paşa (ö. 733/1332), Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin Bağdat'ta iken görüştüğü ve kendisinden büyük bir âlim, güçlü bir şair ve nesir ustası olarak

⁶⁰ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 83.

⁶¹ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁶² İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 178.

⁶³ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 178.

⁶⁴ İhsan Doğru, "İbn Mukri'nin Arûz, Nahiv ve Kâfiyeyi Konu Alan "Unvân el-Şeref el-Vâfi" Adlı Eseri", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Selçuk Üniversitesi) Konya, 2011, s. 8.

bahsettiği edip Safiyyüddin Hillî (ö. 749/1348)⁶⁵, Arap dil bilimci İbn Hişam en-Nahvî (ö. 761/1360), İranlı şair Ubeyd-i Zâkânî (ö. 772/1370), yine İran'ın en meşhur şâirlerinden Hâfız-ı Şirâzî (ö. 792/1390), divan şairi Ahmedî (ö. 815/1412-1413) ve *Vesiletü'n-necât* müellifi Süleyman Çelebi (ö. 825/1422) bu dönemde yaşamıştır.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin dönemi fıkıh ilmi anlamında da birçok önemli âlimin yaşayıp faaliyet gösterdiği bir devir olmuştur. Nitekim; başta İbn Teymiyye (ö. 622/1225)'nin talebesi olmakla meşhur Hanbelî âlimi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) olmak üzere, Şamlı fıkıhçı ve muhaddis Alâî (ö. 761/1359), Şâfiî fıkıhçılar Tâceddin Sübkî (ö. 771/1370) ve Bahâeddin Sübkî (ö. 773/1372), Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin Hanefî tabakatı üzerine yazdığı eserine ihtisar yaptığı Hanefî fakihî ve tabakat müellifi Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir el-Kureşî (ö. 775/1373), Mâlikî fakihî Cündî (ö. 776/1374), şâfiî fakihî İbn Abdülberr es-Sübkî (ö. 777/1375), Hanefî fakihleri Ebû Bekir Haddâd (ö. 800/1398) ve Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne (ö. 815/1412) devrin fıkıh sahasında önde gelen isimleridir.

Dönemin Tefsir ilminde önde gelen âlimleri ise; müfessir kimliğinin yanı sıra aynı zamanda tarih, hadis ve şâfiî fıkında da yetkinliğiyle bilinen Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373), Burhâneddin ibn Cemâa (ö. 790/1388) ve *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* sahibi Bedreddin Zerkeşî (ö. 794/1392)'dir. Ayrıca; kıraat âlimi İbnü'l Cündî (ö. 769/1368), muhaddis ve fakih Şemseddin Kirmânî (ö. 786/1384) ve *en-Neşr fî'l-kırâ'âti'l-aşr* sahibi meşhur kıraat âlimi ve muhaddis İbnü'l Cezerî (ö. 833/1429) de devrin mühim isimlerindendir. Tarih alanındaysa Safedî (ö. 764/1363) ve Şamlı Kütübî (ö. 764/1363)'nin yanı sıra, *Mukaddime* sahibi meşhur tarihçi ve sosyolog İbn Haldun (ö. 808/1406) dönemin sivrilen bir diğer önemli simasıdır. Bundan başka, Muzafferilere sunulan *Siyasetname*'nin müellifi Şirazlı Neyrîzî (ö. 1300'lerin sonu) de bu dönem içerisinde anmak mümkündür.

Söz konusu döneme, isimleri bilhassa Kelâm ilminde öne çıkan bazı önemli simalarının da tanıklık ettiği görülmektedir. Bunlar; muhakkik âlim Adudüddin el-Îcî (ö.

⁶⁵ Mustafa Kılıçlı, "Hillî, Safiyyüddin", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 42.

756/1355), büyük ve çok yönlü âlim Sa'düddîn Mes'ûd Teftâzânî (ö. 792/1390) ve meşhur *Ta'rifât* sahibi es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413)'dir.

Ayrıca *Nihâyetü'l-ereb* adlı otuzbir ciltlik meşhur bir ansiklopedi telif eden Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî (ö. 733/1333) de bu dönemde yaşamıştır. Dönemi ilmî açıdan önemli kılan bir başka husûsiyet de 1334 yılında Muhammed bin el-Hac Devletşah eş-Şirazî tarafından Kur'ân'ın ilk Türkçe tercümesinin yapılmış olmasıdır. Bundan başka; Şâzelî şeyhi İbn Abbâd er-Rundî (ö. 792/1390) de bu devirde yaşamıştır. Aynı devirde yaşayan bir diğer dikkat çekici isim de Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud (ö. 823/1420)'dur.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin Şam'daki hocalarından Takıyyüddin es-Sübkî (ö. 756/1355), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve talebesi İbn Kayyim (ö. 751/1350) ile mücadelelerinden de bahsetmek isabetli olacaktır. Tartışmalar o kadar büyümüştür ki arayı bulmak için Sultan'ın müdahalesi gerekmiştir.⁶⁶

Yemen ise özellikle kütüphaneleri ve içindeki zengin kitap koleksiyonları ile dikkati çekmektedir. Resulî sultanlarının ülkenin çeşitli yerlerine kurduğu kütüphaneler çok zengin koleksiyonlar ihtiva etmektedir. Kaynaklar sadece Taiz'de kurulan kütüphanenin koleksiyonunu yüz bin olarak verir. İslâm topraklarının uğradığı istila hareketlerinden Yemen'in etkilenmemesi asırlarca karanlıkta kalan birçok kıymetli eserin Yemen kütüphanelerinde ortaya çıkmasına vesile olmaktadır.⁶⁷

Yemen ilmi ve kültürel durumu itibariyle çok dinamik ve karışık bir bölge olagelmıştır. Özellikle Yemen'de Zeydilik, farklı fraksiyonları ile birlikte göze çarpmaktadır. 897 senesinden itibaren Yahya b. Hüseyin (ö. 1099/1687'den sonra) vasıtası ile Zeydilik Yemen'de yayılmaya başlamıştır.⁶⁸ Yemen'de ortaya çıkan Zeydî fraksiyonlarını Hüseyniyye, Mutarrifiyye ve Muhteria olarak sıralayabiliriz.⁶⁹ Zeydîler Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'ye kadar gelen dönemde güçlerini yitirmiş olsalar da imamet

⁶⁶ Hüseyin Avni Çelik, "*İbn Kayyîm el-Cevziyye ve Ma'âni el-Edevât ve'l-huruf Adlı Eseri*", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1988, S: 8, s. 146.

⁶⁷ İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, İstanbul 2003, XXVII, 18.

⁶⁸ Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi (Ankara Üniversitesi) Ankara, 2006, s. 120.

⁶⁹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 168.

sistemini işlettikleri için Sünni Resuliler bölgeye hâkim olduğu zamanda da varlıklarını devam ettirebilmişlerdir.⁷⁰ Bu dönemde Yemen coğrafyasında önceden Zeydî olup, ardından Selefi akideyi benimseyen⁷¹ ve Yemen’de mutaassıp Zeydî âlimler ile mücadele eden fakih, hadisçi ve şair Ebû Abdûllah İbnü’l Vezîr (ö. 840/1436) dikkate değerdir.⁷² Özellikle Zeydi olan hocasıyla karşılıklı reddiyeleşmeleri onun çok hacimli bir eser yazmasına vesile olmuştur.⁷³

Yemen tarihini anlatan dönemin dikkat çeken bir diğer siması ise Zebid müftülüğü de yapmış olan Zebidli tarihçi Muvaffakuddîn Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hasen b. Ebî Bekr el-Hazrecî ez-Zebîdî (ö. 812/1410)’dır.⁷⁴ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’den beş sene önce vefat ettiğine göre iki şahsiyetin olgunluk dönemlerinde Zebid’de beraber bulundukları ortaya çıkmaktadır. Yine Yemenli Şafii fıkıhçısı ve hadis âlimi İbnü’l-Mukrî el-Yemenî (ö. 837/1433) de Zebid’de Fîrûzâbâdî ile aynı dönemde yaşamış bir diğer âlimdir. Sultanlarla yakın ilişkiler kurmuş ve Zebid’de Nizamiye Medresesi müderrisi olmuştur.⁷⁵ İbnü’l-Mukrî, Fîrûzâbâdî’nin sultana sunduğu bir esere çok değer verilmesi üzerine ondan daha mükemmel bir eser ortaya çıkarmak niyetiyle *Unvân eş-Şeref el-Vâfi* adlı eseri kaleme almıştır. Şâfi’î fıkına dair yazılmış bu eserin özelliği; satırların başları, ortası ve sonundaki kırmızı mürekkeple yazılmış harfler aşağıya doğru okunduğunda kitabın ‘arûz, târih, nahiv ve kâfiye dâhil dört farklı ilmi daha ihtivâ etmesidir.⁷⁶

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ile aynı dönemde Zebid’de yaşayan diğer âlimlere örnek olarak; fakih ve şair Abdullah b. Ca’fer, İbnü’l Ehdî (ö. 855/1451) ve kaside tarzı eserler kaleme alan Resûlî veziri Vecîhuddîn el-‘Alevî (ö. 803/1400)’den söz etmek

⁷⁰ İlyas Üzümlü, “Zeydîler”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 327.

⁷¹ M. Sait Özervanlı, “İbnü’l-Vezîr, Ebû Abdûllah”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 240-242.

⁷² Haşim Emirdağı, “İbnü’l-Vezîr’in Hayatı, Şahsiyeti, Metodu Ve Kelamî Görüşleri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Erciyes Üniversitesi), Kayseri, 2009, s. 7-8.

⁷³ Ahmet Özdemir, “İbnü’l-Vezîr el-Yemânî (Ö. 840/1436) Hayatı ve Hadîşçiliği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Erciyes Üniversitesi), Kayseri, 2012, s. 18.

⁷⁴ Cevat İzgi, “Hazrecî, Ali b. Hasan”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 144.

⁷⁵ Saffet Köse, “İbnü’l-Mukrî el-Yemenî”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 138.

⁷⁶ İhsan Doğru, “İbn Mukrî’nin arûz, nahiv ve kâfiyeyi konu alan ‘Unvân el-Şeref el-Vâfi’ adlı eseri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Selçuk Üniversitesi), Konya, 2011, s. 13.

mümkündür. el-Alevî'nin Hz. Peygamber (s.a.v.)'i öven kasidesi şöhret bulmuş ve Fîrûzâbâdî bu kasideden övgüyle söz etmiştir.⁷⁷

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin Yemen'de yaşadığı dönemde bölgede tasavvufi hareketler de güçlü bir durumdaydı. Müellifimizin Yemenli mutasavvıf çağdaşlarına örnek olarak; Şeyh Ahmed b. el-Reddâd es-Sûfî el-Yemenî (ö. 821/1419), Cebertiyye tarikatının kurucusu İsmâil b. İbrâhim el-Cebertî (ö. 806/1403) ve *el-İnsânü'l Kâmil* adlı meşhur eserin müellifi Abdülkerîm el-Cilî (ö. 832/1428) zikredilebilir. Bu üç isim de İbnü'l Arabî irfanına ilgi duymuştur.⁷⁸ Yemen'in tasavvufî hayatında Kadiriyye tarikatının Yâfiyye kolunu da saymak gerekir. Yâfiyye kolunun kurucusu Yâfî (ö. 768/1367) de Yemen'de yaşamıştır.⁷⁹

Bununla birlikte çok ilgi çekici bir noktayı da belirtmek isteriz ki Yemen Resûlî hükümdarları sadece ilme düşkün olmakla kalmayıp içlerinden birçoğu da bizzat birer ilim adamıydı. Buna örnek olarak Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'ye hürmet gösteren el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî İsmâil b. Abbas (ö. 803/1400) aynı zamanda Fîrûzâbâdî'nin derslerine devam etmiş, bir önceki hükümdar olan babası Efdalü'l-Abbas (ö. 778/1377) döneminde altı dilli karışık kıymetli bir sözlük telif edilmiş,⁸⁰ 1295'te vefat eden Resûlîlerin ikinci hükümdarı el-Melikü'l-Muzaffer er-Resulî tıp, hadis, eğlence, yazı ve yazı malzemeleri hususunda çeşitli eserler kaleme almış⁸¹, onun oğlu üçüncü hükümdar el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî (ö. 696/1296), şehzadeliği esnasında başladığı ilmî çalışmaları hükümdarlığı sırasında da sürdürmüş, bilimsel alet yapımında usta olmuş, bir astronomi aleti olan usturlapla ilgili risalesinde manyetik pusuladan ve onun kibleyi belirlemede nasıl kullanılacağından bahsedip, astronomi, astroloji, tarih, tıp, eczacılık, ziraat gibi alanlarda tespit edilen on altı eser kaleme almış⁸² ve son olarak Resûlî devletin emirlerinden Abbas er-Resulî (ö. 778/1377) de yine Resûlîlerin geleneğini

⁷⁷ Doğru, *a.g.e.*, s. 14.

⁷⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, *"Nazârî İrfân, Doktriner Tasavvuf ve Bugünkü Önemi"*, İslâm Araştırmaları Dergisi, (trc. Adnan Aslan) İstanbul 2004, S:12, s. 8.

⁷⁹ Derya Baş, "Yâfî", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 175-176.

⁸⁰ Hasan Eren, "Halası-Kun, Tibor", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 230.

⁸¹ Abdülkerim Özeydin, "el-Melikü'l-Muzaffer er-Resûlî", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 76.

⁸² Recep Şentürk, "el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 68.

devam ettirircesine hem devlet idareciliğine hem de çeşitli alanlarla ilgili tespit edilen beş adet esere imza atmıştır.⁸³

Yemen ulemâsı ilme ve kitaplara çok düşkündü. Umerâdan ve ulemâdan pek çoğunun binlerce ciltlik eser ihtivâ eden kitaplıkları bulunmaktaydı. İslâm dünyasında yazılan bir eserin Yemen'e ulaşmasıyla birlikte sevinçten ötürü kutlamalar yapıldığı dahi gözleniyordu. Nitekim el-Cündî (ö. 776/1374), İbn Hişâm (ö. 218/833)'ın *Muğni'l-Lebîb*'inin Yemen'e ilk gelişinde âlimlerin San'a kentinde kutlama yaptığını zikretmektedir. Sultan ilmi toplantılar düzenlemeye özen gösterir ve Ramazan ayında ulemâyyla ilmi toplantılar yapardı.⁸⁴

II. HAYATI

A. İsmi, Lakabı, Künyesi, Nisbesi ve Nesebi

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin künyesine bazı kaynaklarda daha kısa yer verilmeyle birlikte⁸⁵, esasen tam künyesi Ebû Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer b. Ebî Bekr Ahmed b. Mahmûd b. İdrîs b. Fazlillah⁸⁶ b.

⁸³ Mustafa Fayda, "Abbas er-Resûlî", *DİA*, İstanbul 1998, I, 28.

⁸⁴ Doğru, *a.g.e.*, s. 9-10.

⁸⁵ Bkz. Celâleddîn Abdurrahmân Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât* (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1979, I, 273; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Miknâsî İbnu'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl fî esmâi'-ricâl: Zeylu Vefeyâti'l-a'yân* (Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr), Dâru't-Turâs, Kâhire 1970, II 317; Muhammed Bakır b. Zeynelâbidîn b. Cafer Musevî Hansârî, *Ravzatü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât* (thk. Esedullah İsmailiyyan), Mektebetu İsmailiyyan, Tahran 1392, VIII, 101; Ebû'l-Felah Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, (thk. Mahmûd el-Arnaût), Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut 1986, IX, 186; Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannefîn*, Mektebetü'l-İslâmiyye ve'l-Ca'ferî Tebrîzî, Tahran 1947, II, 180; Yusuf b. İlyan b. Musa ed-Dimaşkî Serkis, *Mu'cemu matbûâtî'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe*, Matbaatu Serkis, Mısır 1928, II, 1469; Muhammed Abdulhayy b. Abdilkebir b. Muhammed Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-me'âcim ve'l-meşihât, ve'l-müselâlat*, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1982, II, 907; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirîn*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974, II, 579; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmu'su terâcimi li eşher, 'r-ricâl ve'n-nisâ*, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1992, VII, 146; Hulusi Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 142.

⁸⁶ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-müsennâ, Beyrut 1957, XI, 118.

eş-Şeyh Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali⁸⁷ b. Yûsuf⁸⁸ b. Abdillâh el-Fîrûzâbâdî⁸⁹ olup nisbesi “eş-Şîrâzî”⁹⁰ dir. Babasının kasabası Fîrûzâbâd’a nisbetle Fîrûzâbâdî olarak anılmaktadır.⁹¹ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) nesebini *Tenbih*⁹² sahibi Şeyh Ebû İshak (ö. 476/1083)’a⁹³ dayandırsa da⁹⁴ Brockelmann (ö. 1868) meşhur şâfiî Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083)’nin çocuk bırakmadan ölmüş olmasına rağmen, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin onun sülalesinden geldiğini söylemekten hoşlandığını zikretmektedir.⁹⁵ Ancak Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), dedesi Fazlullah’ın, Şeyh Ebû İshâk (ö. 476/1083)’ın oğlu olduğunu söylemekte ve “Geride oğul bırakmamak bir tarafa, Şeyh’in evlenmediğine dair insanlar arasında yayılan laf da nedir?” diyerek bu konudaki söylentilere itiraz etmektedir.⁹⁶ Kanaatimizce yirmibir yaşında Fîrûzâbâd’ı terk edip bir daha dönmeyen Bağdat Nizamiye Medresesi’nin ilk müderrisi meşhur Şâfiî fakih Şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083)’nin bilinen bir soyu olsaydı dahi bu soyun Fîrûzâbâd şehrinden devam etmesi mümkün olmasa gerektir.

Bazı kaynaklar künyesi ile birlikte, sahip olduğu “el-Kâdî”⁹⁷ ve “Kâdî’l-Kudât”⁹⁸ lakaplarına da yer vermektedir. Bununla birlikte imzasını “Allah’ın sıddıyki haremine sığınan Muhammed” diye de atmaktadır. *ed-Dav’ü’l Lâmi*’nin müellifi Sehâvî

⁸⁷ Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fâsî, *el-İkdu’s-semîn fî târihi’l-beledi’l-emîn* (thk. Fuad Seyyid), Matbaatü’s-sünneti’l-Muhammediyye, Kahire 1962, II, 392.

⁸⁸ Ebû’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muahmmed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, el-Matbaatü’l-Hayriyye, Mısır 1306, I, 13.

⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed Havlânî Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli’ bi mehâsini men ba’de’l-karni’s-sâbi’*, Matbaatü’s-sa’âde, Kahire 1348, II, 280.

⁹⁰ Suyûtî, *Buğyetu’l-vu’ât*, I, 273; Bilmen, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, II, 579; Ziriklî, *el-A’lâm*, VII, 146; Kehhâle, *Mu’cemu’l-müellifîn*, XI, 118; *DİA*, XIII, 142.

⁹¹ H. Fleisch, “al-Fîrûzâbâdî”, *El*, Leiden 1965, II, 653.

⁹² et-Tenbih fî’l-fıkh alâ mezhebi’l-İmâm eş-Şâfiî.

⁹³ Ebû İshâk Cemâleddîn İbrâhîm b. Ali b. Yusuf eş-Şîrâzî.

⁹⁴ Ebû’s-Sıdk Takiyyuddîn Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyye* (Tsh. Hafız Abdülhalim Han) Âlemu’l-kütüb, Beyrut 1987, III, 63; Askalânî, İbn Hacer, *İnbâu’l-ğumr bi ebnâi’l-umr* (thk. Hasan Habeşi), Kahire 1972, III, 47; Hansârî, *Ravzatü’l-cennât*, VIII, 101.

⁹⁵ Carl Brockelmann, “Fîrûzâbâdî”, *İslâm Ansiklopedisi: İslâm âlemi, tarih, coğrafya, etnoğrafya ve biyografya lügati*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, IV, 653.

⁹⁶ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyye*, III, 63.

⁹⁷ Fâsî, *el-İkdu’s-semîn*, II, 392; İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyye*, III, 63.

⁹⁸ Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, I, 13.

(ö. 902/1497)'ye göre Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Radiyyüddîn es-Sâğânî'ye (ö. 650/1252) uyarak kendisini Mekkeli saymaktan hoşlanırdı ve yazılarının altına kendisi için ‘Allah’ın haremine, Mekke’ye sığınan’’ derdi.⁹⁹ Ayrıca en meşhur eseri olan el-Kâmûsu’l-Muhît’e nispetle “Sâhibu’l-Kâmus”¹⁰⁰ olarak da anılmaktadır. Şâfiî mezhebine mensuptur.¹⁰¹ Silsile-i nesebinin Hz. Ebû Bekr (r.a.)’e dayandığını bizzat kendisi nakletmektedir.¹⁰² Hatta bazı yazılarında “Muhammed es-Sıddîkî” imzasını da kullanmıştır. Ancak söz konusu kadılık vazifesini üstlenmesiyle derecesinin artmasından mütevellit böyle söylediğini iddia edenler de olmuştur.¹⁰³

B. Doğum Yeri ve Tarihi

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) hicrî 729 (m. 1329) senesinin Rebû’l-âhir yahut Cemâziye’l-âhir ayında¹⁰⁴ İran’ın Şiraz’a bağlı Kâzerûn kasabasında doğmuştur.¹⁰⁵ Bazı kaynaklarda ise doğduğu yer “Kârzîn” olarak geçmektedir.¹⁰⁶

⁹⁹ Ebû'l-Hasen Ali b. İbrâhim b. Abdullâh b. İbrahîm b. Yûsuf el-Kârî el-Bağdâdî, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Menkabeleri (Dürri's-semin fî menâkıbi's-Şeyh Muhyiddîn)*, (trc. Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s. 51.

¹⁰⁰ Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 273; İbnu'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, II, 317.

¹⁰¹ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 118.

¹⁰² Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143; Bilmen, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, II, 579.

¹⁰³ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, III, 47; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 273; Hansârî, *Ravzatü'l-cennât*, VIII, 101.

¹⁰⁴ Brockelmann, “Fîrûzâbâdî”, *İslâm Ansiklopedisi*, IV, 653

¹⁰⁵ Sehâvî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdîrahmân, *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi*, Beyrut ty. X, 79; İbnu'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, II, 317; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 186; Hansârî, *Ravzatü'l-cennât*, VIII, 101; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; Bilmen, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, II, 579; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 118; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 142.

¹⁰⁶ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, III, 63; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 273; Ziriklî (ö. 1396/1976) de el-A'lâm adlı eserinde bu kasabadan, ra harfinin kesriyle “Kârizîn” olarak söz etmiştir. (*el-A'lâm*, VII, 146). Mu'cemu'l-buldan'da hem Kazerun hem de ra'nın fethasıyla Karezin olarak iki ayrı madde bulunmakta, müellifi Ya'kut el-Hamevî (ö. 626/1229) her ikisinin de İran'da birer yer adı olduğunu söylemekte, ancak Kazerun'u mesafe olarak Şiraz'a yakınlığıyla tanımlamaktadır (Ebû Abdillâh Şehâbeddin Ya'kut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldan*, Dâru sâdir, Beyrut, ty., IV, 428-429). Kanaatimizce Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin doğduğu yerin adının Kazerun olması kuvvetle muhtemeldir.

C. Ailesi

Fîrûzâbâdî'nin babasının dil ve edebiyat âlimi olduğu bilinmekte, ancak ailesi ile ilgili olarak başkaca bilgiye rastlanmamaktadır.¹⁰⁷

D. Tahsili, Seyahatleri, Hocaları

İlk tahsilini Kâzerûn'da babasının yanında yapan Fîrûzâbâdî, yedi yaşında iken hem Kur'ân'ı ezberlemiş¹⁰⁸ hem de erken denecek bir yaşta, babasının tevcihiyle, lügat ilmine meylederek¹⁰⁹ bu alanda kitap ezberi yapmış¹¹⁰ sekiz yaşında ise Şiraz'a giderek burada babasından, Kıvâmüddin Abdullah b. Mahmûd bin Necm'den ve Şirazlı başka âlimlerden dil ve edebiyat dersleri almıştır.¹¹¹ Buna nahiv, sarf ve belagat ilimleri de dahildir.¹¹² Genç olduğu halde dilde mahir olmuş, hadis öğrenmeyi talep etmiş ve birçok âlimden hadis dinlemiş;¹¹³ Şiraz kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Ensârî ez-Zerendî (ö. 747/1346)'den Sahîh-i Buhârî¹¹⁴ ve Sünen-i Tirmizî'yi okumuştur.¹¹⁵ Onun, dönem ve çevresinin iki mühim ismi olan Sa'duddîn Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413)'nin hilâfına, mantık ve kelâm gibi ma'kul ilimler yerine menkul ilimlere yönelmiş olduğunu görmekteyiz.¹¹⁶

745'te (1344-45) Vâsıt'a giderek Şehâbeddin Ahmed b. Ali ed-Dîvânî'den¹¹⁷ kıraat-i aşereyi öğrenen Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), aynı sene Bağdat'a gelerek Tâcuddîn b. Sebbâk, Sirâcuddîn Ömer b. Ali el-Kazvînî (ö. 750/1349-1350) ve sair âlimlerden ilim

¹⁰⁷ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹⁰⁸ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 186; VII, Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, I, 13; VII, 127; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; *DİA*, XIII, 142.

¹⁰⁹ Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-azîz*, (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr), el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut ts., Nâşirin mukaddimesi, I, 2.

¹¹⁰ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280.

¹¹¹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 186; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, I, 13; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 118; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 142.

¹¹² Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280.

¹¹³ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, III, 63.

¹¹⁴ Fâsî, *el-İkdu's-semîn*, II, 392; ; Hansârî, *Ravzatü'l-cennât*, VIII, 101.

¹¹⁵ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; *DİA*, XIII, 143.

¹¹⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, Nâşirin mukaddimesi, I, 2.

¹¹⁷ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

tahsil etmiştir.¹¹⁸ Kazvî (ö. 750/1349-1350)'den Radıyyüddin es-Sâgânî'nin Meşâriku'l-envâr'ı¹¹⁹ ve tekrar Sahîh-i Buhârî'yi okumuş,¹²⁰ Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi ve Bağdat Kadısı olan Abdullah b. Bektâş'ın yanında da tahsil görmüş¹²¹ ve uzun müddet yardımcı olarak çalışmıştır.¹²²

755 (1354) senesinde Şam'a geçen Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), orada da başta Şam Kadısı Şafii müctehid Takıyyüddin es-Sübki (ö. 756/1355) olmak üzere 100 civarında hocadan ders almış¹²³ ve Sahîh-i Buhârî'yi bir kez daha okumuştur.¹²⁴ İbnu'l Kâdî (ö. 1025/1616) Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin bu sırada içerisinde İbn Kayyim (ö. 751/1350) ve tabakasının da yer aldığı hocalardan ders aldığını söylese de¹²⁵, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Şam'a gelmeden dört sene önce 751'de İbn Kayyim (ö. 751/1350) 60 yaşında olduğu halde vefat etmiştir¹²⁶, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Daha sonra Ba'lebek, Hama, Halep ve Kudüs'e gitmiş,¹²⁷ Kudüs'te on sene kadar kalmış,¹²⁸ burada hem Salâhuddîn el-Alâî (ö. 761/1359) gibi âlimlerin derslerine devam etmiş¹²⁹ hem de bir taraftan çeşitli medreselerde ders vermiştir. Bu süreçte ara sıra Gazze, Remle ve Kahire'ye de gidip gelmiş,¹³⁰ Kahire'de Bahâeddin İbn Akîl (ö. 769/1367), Cemâleddin el-İsnevî (ö. 772/1370) ve İbn Hişâm en-Nahvî (ö. 761/1360) gibi âlimlerle tanışmış,¹³¹ İzzeddin İbn

¹¹⁸ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280.

¹¹⁹ Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye min ('alâ) sıhâhi'l-ahbârî'l-Mustafaviyye.

¹²⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, Nâşirin mukaddimesi, I, 3; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹²¹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 186; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, I, 13.

¹²² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, Nâşirin mukaddimesi, I, 3; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹²³ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹²⁴ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹²⁵ İbnu'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, II, 317.

¹²⁶ H. Yunus Apaydın, "İbn Kayyim el-Cevziyye", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 109.

¹²⁷ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹²⁸ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280.

¹²⁹ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, III, 63.

¹³⁰ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹³¹ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

Cemâa (ö. 767/1366) ve İbn Nübâte el-Mısırî (ö. 768/1366)'den islâmî ilimler ve edebiyat dersleri almıştır.¹³²

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) 770'te (1368) Mekke'ye gitmiş,¹³³ hac vazifesini yerine getirmiş¹³⁴ ve orada 14 sene kadar kalmıştır.¹³⁵ Burada da Yâfiî (ö. 768/1367)¹³⁶ ve Mâlikî fakihi Ziyâeddin el-Cündî (ö. 776/1374) gibi âlimlerden istifade etmiştir.¹³⁷ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Cemâleddin el-Merrâküşî (ö. 823/1421) isminde bir zâtın Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) için sayısı 150'yi geçen âlimin ismini kapsayan bir meşyeha hazırladığını söylemektedir.¹³⁸ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) tüm bu âlimlerden dil ve edebiyatın haricinde Kütüb-i Sitte, Beyhakî (ö. 458/1066)'nin *es-Sünen*'i, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in *el-Müsned*'i, İbn Hibbân (ö. 354/965)'in *Sahîh*'i, Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe (ö. 297/910)'nin *el-Musannef*'i ve Sâgânî(ö. 650/1252)'nin *Meşâriku'l-envâr*'ı gibi mühim hadis kitaplarını okuyarak¹³⁹ rivâyet etme icâzeti almıştır.¹⁴⁰

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) 784 yılı Ramazan'ında Delhi'de de bulunup ders vermiştir.¹⁴¹ Bağdat hükümdârı İbn Üveys'in daveti ile 794 (1392) senesinde tekrar Bağdat'a gitmiştir. Buradan da İran ve Hindistan'a geçmiş, Hürmüz'den deniz yoluyla Mekke'ye giderken¹⁴² Yemen'in Aden ve Taiz şehirlerinde kalmıştır. Yemen hükümdârı el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî İsmâil b. Abbas (ö. 803/1400), buralardaki âmillerine Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'ye gerekli ilgi ve saygının gösterilmesi için emir vermiş ve sonra onu başşehir Zebîd'e davet etmiştir. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) de bu daveti kabul

¹³² Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹³³ Fleisch, "al-Fîrûzâbâdî", *El*², II, 653; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹³⁴ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280.

¹³⁵ Brockelmann, *İ.A.*, IV, 653.

¹³⁶ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹³⁷ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹³⁸ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, VIII, 163.

¹³⁹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 186.

¹⁴⁰ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹⁴¹ Bağdâdî, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Menkabeleri*, s. 49.

¹⁴² Fleisch, "al-Fîrûzâbâdî", *El*², II,653; *DİA*, XIII, 143.

ederek Zebid'e gelmiş ve burada çokça izzet u ikramla karşılanmıştır.¹⁴³ O da ilmin çoğalıp yayılması ve bu belde faydalı olma bakımından onun yanında mukim olmaya devam etmiştir.¹⁴⁴ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) burada onun himayesinde ilim neşrine devam etmiş ve kendisinden çokça istifade edilmiştir.¹⁴⁵

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) pek çok ülke ve şehir dolaşmış¹⁴⁶ ve seyahatleri sırasında hem birçok ilim adamıyla fikir alışverişinde bulunma imkânına sahip olmuş hem de hükümdarlar nezdinde çokça kabul ve itibar görmüştür.¹⁴⁷ Ayak bastığı vakit sahibinin kendisine izzet ve ikramda bulunmadığı belde neredeyse yoktur.¹⁴⁸ Moğol imparatoru Timur (ö. 807/1405)¹⁴⁹, Tebriz hükümdarı Şah Mansur (ö. 874/1469)¹⁵⁰, Azerbaycan Hükümdarı Şah Şücâ' (ö.785-876/1384)¹⁵¹, Bağdat hükümdarı Ahmed b. Üveys (ö. 812-813/1410)¹⁵², Delhi Hükümdarı Alâeddin I. İskender Şah (ö. 758-759/1357)¹⁵³ ve Mısır sultanı Eşref vb. ona tevcihte bulunmuş sultanlar cümlesindendir.¹⁵⁴ Ayrıca Anadolu'ya da gelmiş, Bursa'da Osmanlı Sultanı I. Bayezid (ö. 805/1403) tarafından büyük ilgiyle karşılanmıştır.¹⁵⁵ Kendisine tüm bu

¹⁴³ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹⁴⁴ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 187; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, II, 281.

¹⁴⁵ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, XI, 118.

¹⁴⁶ Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 273; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, II, 281.

¹⁴⁷ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹⁴⁸ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 187; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, II, 281.

¹⁴⁹ 1336 senesinde doğan Timur, 1370 senesinde Timurlu hanedanını kurmuş ve 1405'te ölene kadar hüküm sürmüştür. (İsmail Aka, "Timur", *DİA*, İstanbul 2012, XXXI, 173.)

¹⁵⁰ Muzafferiler hanedanının son hükümdarıdır. 1387'de tahta geçip, ölene kadar tahtta kalmıştır (ö. 795/1393) (Rıza Kurtuluş, *Muzafferiler*", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 420.)

¹⁵¹ Muzafferî hanedanının ikinci hükümdarı olup, Muzafferilerin kurucusu olan Mübârizüddin Muhammed'in oğlu ve Zeynelâbidin'in babasıdır. Hükümdarlığı 1358-1384 tarihleri arasındadır (ö. 786/1384) (Kurtuluş, "Muzafferiler", *DİA*, XXXI, 420.)

¹⁵² Celâyirli hükümdarı. Kardeşi Şeyh Hüseyin vefat edince 1382'de tahta geçti ve 1410'da öldürülene kadar hüküm sürdü. Timur'dan kaçıp Yıldırım Bayezid'e sığınması ve Bayezid'in onu geri iade etmemesi Ankara Savaşı'nın sebeplerinden biri olmuştur. (Muzaffer Ürekli, "Celâyirli", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 264.)

¹⁵³ Delhi Türk Sultanlığı'nın Tuğluklular Hanedanı dönemindendir. Asıl adı Hümayûn olup, babası III. Muhammed Şah'tır. Sadece bir sene hüküm sürebilmiştir. (ö. 796/1394) (S. Haluk Kortel, "Tuğlukluklar", *DİA*, İstanbul 2012, XXXI, 355.)

¹⁵⁴ Bkz. İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 187; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, II, 281; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, XI, 118; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

¹⁵⁵ Hansârî, *Ravzatü'l-cennât*, VIII, 101; *DİA*, XIII, 143.

hükümdarlardan çokça hediyeler ulaşmış, o da bu vesileyle birçok kıymetli kitap edinmiştir.¹⁵⁶ Hatta onlardan bir kısmını elli bin miskal altınla satın aldığını söylemiştir¹⁵⁷

Şimdi hayatına yön veren bu en mühim isimler hakkında kısaca bilgi verelim.

1. **Muhammed b. Yusuf ez-Zerendî (ö. 747/1346)**

Muhammed b. Yusuf b. el-Hasen Şemsuddîn ez-Zerendî 693/1293 senesinde Medine’de dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini kendisi gibi âlim olan babası Ebû’l-Muzaffer Yusuf’un yanında almış, babasının vefatından sonra da onun yerini almıştır. Zerendî, Medine’de Hadis tedrisiyle meşgul olurken Sultan Şerefüddin Muhammed Şah’ın davet etmesi üzerine Şiraz’a gelir. Burada kendisine kadılık vazifesi verilir. Bir taraftan da hadis tedrisine devam eder. Kadılık görevini vefatına dek sürdüren Zerendî (ö. 747/1346), fıkıhta Hanefî mezhebine mensuptur. İyi bir hadis ve fıkıh âlimi olduğu, eserlerinin, muhakkık âlimlere ait birinci derecede önemli eserler arasında kabul edilmesinden anlaşılmaktadır.¹⁵⁸

Eserlerinden bazıları şunlardır:

- *Nazmu dürreri’s-simteyn*: Tam adı *Nazmu dürreri’s-simteyn fî fezâili’l-Mustafâ ve’l-Murtazâ ve’l-Betûl ve’s-sıbtayn olan* eser Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ehli beyti hakkındadır. İki bölüm halinde telif edilmiş olan eserin ilk kısmında Hz. Peygamber (s.a.v.)’in üstünlüğü ve kokusunun hoşluğu, yaratılışının güzelliği, tevâzuu, hayâsı gibi ona ait bazı maddî ve mânevî vasıflarla Hz. Ali ve Hz. Fatıma’nın faziletleri ve onlara mahsus bazı nitelikler anlatılmaktadır. İkinci bölümde ise Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in ve ehl-i beytin faziletleri hakkında bilgi verilmektedir.¹⁵⁹ İlk olarak M. Hâdî el-Emînî tarafından tahkîk edilerek 1958 senesinde Necef’te basılan eser, daha sonra 2004’te Beyrut’ta Ali Âşûr tahkikiyle neşredilmiştir.

¹⁵⁶ Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli*, II, 281; Kehhâle, *Mu’cemu’l-müellifin*, XI, 118.

¹⁵⁷ Şevkânî, *a.g.e.*, II, 281.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *Dürrer*, VI, 295; Kehhâle, *Mu’cem*, III, 781; Ziriklî, *A’lâm*, VII, 152-153.

¹⁵⁹ Cemalüddin Muhammed b. Yusuf Zerendî, *Nazmu dürreri’s-simteyn*, (thk. Ali Âşûr), Dâru ihyâi’t-turâsi’l-Arabî, Beyrut 2004.

- *Buğyetü'l-Mürtah*: Bir kırk hadis çalışması olup mahtuttur.¹⁶⁰
- *el-A'lam bi-Sireti'n-Nebî*
- *Mirâcu'l-vusûl ila ma'rifeti fadli Âli Rasûl*¹⁶¹

2. **Ömer b. Ali el-Kazvîni (ö. 750/1349)**

683/1284'te Kazvin'de doğan Ömer el-Kazvîni (ö. 750/1349) babası tarafından küçük yasta Vâsıt'a getirilerek burada Ali b. Ahmed el-Gazâl ve Cuma el-Vâsîtî gibi âlimlerden *uşâriyyat* (senesinde son ravisi ile Hz. Peygamber (s.a.v.) arasında on ravi bulunan hadisler) tahsil etmiş, Takıyyuddin Süleyman, Ahmed b. Mervan el-Ba'lebekkî gibi âlimlerden de icâzet almıştır.¹⁶² Bunun yanı sıra Bağdat'ta, Raşid b. Ebû'l-Kâsım, İbnü't-Tabbâl ve İbnü'd-Devâlîbî'den hadis dinleyen Kazvîni, buradaki Dâru'l-Kur'ân meşihatlığı makamına getirilmiştir. Ömer el-Kazvîni (ö. 750/1349), Muhyi's-Sünne el-Beğavî (ö. 516/1122)'nin *Mesâbihu's-Sunne*'sindeki bazı hadislerin mevzu hadis olduğunu iddia etmiştir.¹⁶³ Müellifin Tecvid ilmi ile ilgili küçük bir risalesi, bir de kendisi için hazırladığı 'meşyaha'sı bulunmaktadır.¹⁶⁴ 680 sayfalık Meşyaha'sı 2005'te Beyrut'ta Darü'l-Beşairi'l-İslâmiyye'den yayınlanmıştır. Bundan başka, fihrist ve tasnif çalışmaları da mevcuttur. Kendisinden rivâyette bulunanlar arasında Mecdüddin el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) de yer almaktadır.¹⁶⁵ İbn Battuta (ö. 770/1368-69)'da Bağdat'a geldiği zaman (1327) Cami-i Halife'de Kazvîni (ö. 750/1349)'den Ebû Muhammed'in *Müsned*'ini dinlemiştir.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Zirikli, *A'lam*, VII, 152-153.

¹⁶¹ Zerendî, *Nazmu dürreri's-simteyn*, s. 6.

¹⁶² İbn Hacer, *ed-Dürreru'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine*, Dâru'l-cil, Beyrut 1993, III, 180; Suyûtî, *Zeylû Tabâkâtî'l-huffaz li'z-Zehebî*, Beyrut ty., s. 358; Zirikli, *A'lam*, V, 56-57.

¹⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, "Mesâbihu's-Sunne'nin Bazı Hadisleri Çerçevesinde Ömer el-Kazvîni'nin Risâlesi'ne İbn Hacer el-Askalânî'nin Cevapları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (trc. Musa Erkaya), S: 11:2, Elazığ 2006, s. 95.

¹⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 594-595.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Dürrer*, III, 256; Divlekci, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁶⁶ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 165.

3. *Takiyyüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355)*

Tam künyesi Ali b. Abdülkâfi b. Ali b. Temmam, Ebû'l-Hasen Takiyyüddin es-Sübkî olup 683/1285 senesinde Mısır sınırları içerisinde bulunan olan Sübkü'l-Abal'da doğmuş ve ilk öğrenimini babasının yanında almıştır. Daha sonra tahsiline Kahire'de devam ederek Dimâşk, Kudüs, el-Halil ve Mekke gibi ilim merkezlerini gezmiş ve buralarda pek çok otoriteden ders görmüştür. İbnü's-Sağî'den Kur'ân, el-Alemü'l-İrakî'den Tefsir, Şerefüddin ed-Dimyâtî'den hadis İbnü'r-Rifa'dan Fıkıh, el-Alâü'l-Bâcî'den Usul, Ebû Hayyan'dan da Nahiv tahsil etmiştir.¹⁶⁷ Bu sayede tefsir, kıraat, fıkıh, hadis, lügat, nahiv, beyân, münazara gibi pek çok sahada yetkin hale gelmiştir.

Uzun bir müddet Kahire'de ikamet eden Sübkî (ö. 756/1355) üç sene kadar İbn Tûlun Camii'nin meşihat makamında bulunmuştur. Bu esnada da fetva ve yine ders ve telifle meşgul olmuştur. 719/1319 senesinde görevinden azledilmiş, ancak 727/1326'da tekrar vasifesine iade edilmiş ve bu görevi 739/1338'e kadar devam ettirmiştir. Aynı sene Celal el-Kazvîni (ö. 739/1338) vefat edince onun yerine Şam kadılığına getirilmiş ve vazifesi esnasında devlet adamlarıyla olan münasebetlerinde onurunu ve çizgisini muhafaza etmiştir. Bu görevi de 756/1356 senesine kadar sürmüştür. Ayrıca el-Eşrefiyye, es-Sâmiyye ve el-Mesrûriyye Dâru'l-Hadisler'inde de hocalık yapmıştır.¹⁶⁸

756/1355 senesinde Mısır'da vefat eden ve gerek fıkıh gerekse diğer ilimlerde orijinal birtakım görüşleri olduğu söylenen Sübkî (ö. 756/1355)'nin muhtelif konularda yüz elli civarında eseri bulunmakta olup, eserlerinden bazıları şu şekildedir:¹⁶⁹

- *ed-Dürrü'n-Nâzım fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*: Tamamlanmamıştır.
- *et-Tahrîru'l-Mühezzeb fî Tahrîri'l-Mezheb*
- *Tekmiletü'l-Mecmu' fî Şerhi'l-Mühezzeb*
- *Kitabu't-Tahkîk fî Meseleti Ta'lik*: İbn Teymiyye'ye Talak hususunda yazmış olduğu bir reddiyedir.

¹⁶⁷ İbn Hacer, *Dürrer*, III, 134; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 308-309.

¹⁶⁸ Selîm, Mahmûd Rızk, *Asru Selâtîni'l-Memâlik ve nitâcuhu'l-ilmî ve'l-edebî*, Mektebetü'l-âdâb, Kâhire 1962, III, 279-280; Divlekci, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁶⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 309; Selîm, *Asru Selâtîni'l-Memâlik*, III, 280.

- *Şifâu's-Sakam fî Ziyarati Hayri'l-Enam*: Yine İbn Teymiyye'ye kabir ziyareti ile ilgili olarak yazdığı bir reddiyedir.¹⁷⁰

4. *İzzuddin b. Cemâa (ö. 767/1365)*

Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim b. Sa'dullah b. Cemâa, Ebû Amr İzzuddin b. Cemâa el-Kinanî eş-Şafîî, 694/1294 senesinde Dimaşk'ta doğmuştur. İlmiyye sınıfına mensup bir aile içinde büyüyen İbn Cemaa (ö. 767/1365) ilk tahsilini babasından ve bazı diğer âlimlerden almıştır. Daha sonra Kahire'ye seyahat ederek el-Ebrakûhî, ed-Dimyâtî gibi âlimlerden hadis dinleyip icâzet almıştır. Rivâyet edildiğine göre şeyhlerinin sayısı 2300 (veya 1300)'ü bulmaktadır. Ayrıca tedris, telif ve fetva işleriyle de ilgilenmiş, 738/1337 yılında Şafîî kadılığı vazifesine getirilmiştir. Ancak sonrasında kendi iradesiyle bu görevi bırakmıştır. Bu sırada hacca giderek bir süre Mekke'de kalmıştır. Zâhidâne bir ömür süren âlim 767/1365'de Mekke'de vefat etmiştir.¹⁷¹

Eserlerinden bazıları şunlardır:

- *el-Menâsikü'l-Kübra ve's-Suğra*.
- *Tahrîcü Ahâdîsi'r-Râfî*.
- *Ta'likât ale'l-Mühezzeb*.
- *Ta'likât ala badi'l-Minhâc*.¹⁷²

5. *Şihabüddin Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 821/1418)*

Tam künyesi Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî olup Kahire yakınındaki Kalkaşende köyünde h.756/1355 senesinde dünyaya gelmiştir. Kültürlü bir aile çevresinde yetişmiş olup, küçük yaşta İskenderiyye'ye gitmiş ve fıkın yanı sıra çeşitli dînî, edebî ve felsefî ilimler tahsil etmiştir.

Daha yirmi bir yaşında iken İbn Mulakkin (ö. 804/1401)'den Şafîî fikhî üzere fetva verme ve Kütübü sitte ile *Müsned'i* okutma icâzeti almıştır. Uzun müddet kadılık

¹⁷⁰ Selîm, *Asru Selâtîni'l-Memâlik*, III, 282-288.

¹⁷¹ İbn Hacer, *Dürer*, II, 489-491; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 358-359; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakât*, III, 135-138; Selîm, *Asru Selâtîni'l-Memâlik*, IV, 135-136.

¹⁷² İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakât*, III, 138.

ve müderrislik vazifesi yapan Kalkaşendî (ö. 821/1418) bunlar haricinde tarih ve coğrafyayla da iştigâl etmiştir.

Kâtiplik ve inşâ vasfı ile öne çıkması hasebiyle 791/1389 senesinde Kahire'ye gelerek merkez inşâ divanına girmiş ve sadece diplomasi alanında ihtisas sahibi olan geniş kültürlü edebiyatçıların görev yaptığı bu kurumda uzun süre görev yapmıştır.

821/1418 senesinde vefat eden ve geride çok kıymetli eserler bırakan Kalkaşendî'nin eserlerinden bazıları şu şekildedir:¹⁷³

- *Subhu'l-A'sâ fî Sınâati'l-inşâ*: Diplomasi ile alakalı hacimli bir eser olup Mısır tarihi, coğrafyası, devlet teşkilatı, vs. konuları içeren bu ansiklopedik eserin muhtelif baskıları bulunmaktadır.
- *Kalâidü'l-Cüman*
- *Nihâyetü'l-Ereb fî Marifeti Kabâili'l-Arab*: Ensab ilmine dair olan eser 1913'de Bağdat'ta yayımlanmıştır.
- *el-Kevâkıbü'd-Dürriyye fî Menâkibi'l-Bedriyye*: Kadı Bedreddin'i methetmek üzere kaleme alınan eser, inşânın önemi ve bir inşâ kâtibinin bilmesi gereken noktaları açıklamaktadır. Hatta yukarıda zikrettiğimiz "*Subhu'l-A'sâ*" adlı eser de bunun tafsilatlı hâlidir.
- *Kasîde fî medhi'n-Nebî*: Hz. Peygamber (s.a.v.) için yazılmış manzum medhiye türünde bir eser olup 1871'de İskenderiye'de yayımlanmıştır.¹⁷⁴

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin hocaları arasında bu isimler dışında şair İbn Nubâte el-Mısri (ö. 768/1366) ile Tâceddîn Sübkî (ö. 771/1370)'yi de saymamız mümkündür.

E. İlmî Kariyeri, Hocalığı ve Öğrencileri

Fîrûzâbâdî, pek çok ilme katkısı olan bir dildir. Kudüs'te kaldığı süreç içerisinde ilim öğrenerek üstünlüğüyle öne çıkmış,¹⁷⁵ sonrasında ise pek çok kişi

¹⁷³ Sehâvî, *ed-Davû'l-Lâmi*, II, 8-9; İbrahim Kafesoğlu, "el-Kalkaşandî", *İ.A.*, VI, 134-139.

¹⁷⁴ Brockelmann, *GAL.*, II, 134; Ziriklî, *A'lâm*, I, 172; Kafesoğlu, "el-Kalkaşandî", s. 135.

¹⁷⁵ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 118.

kendisinden ilim tahsil etmiştir.¹⁷⁶ Sâlih es-Safedî (ö.764/1363) gibi ileri gelenlerden bir grup onun öğrencisi olmuştur.¹⁷⁷ Yine İbn Akîl (ö. 769/1367), Cemâleddîn el-İsnevî (ö. 772/1370), İbn Hişam (ö. 761/1360) gibi kimseler de kendisinden ders alanlar arasındadır.¹⁷⁸

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Yemen kadılığı vazifesi müddetince de bir tarafta ders vermeye devam etmiş, başta hükümdar el-Melikü'l-Eşref (ö. 803/1400) olmak üzere pek çok öğrenci onun ilim halkasına dâhil olmuştur.¹⁷⁹ Zebîd'den çoğu zaman Mekke ve Medine'ye gidip kalan Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)¹⁸⁰, 802/1400 senesinde tekrar hacca gittiğinde Mekke'de el-Melikü'l-Eşref (ö. 803/1400) adına üç kürsülü bir mâlikî medresesi yaptırmış¹⁸¹ ve yine burada da talebe okutmuştur.¹⁸² Kendisinden ders almış bu isimleri de kısaca tanımakta fayda vardır.

1. *İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448)*

Asıl adı Ebû'l-Fadl Şihabüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî olup daha ziyade İbn Hacer adıyla meşhur olmuştur. 773/1371'de Mısır'ın Fustat şehrinde dünyaya gelen İbn Hacer (ö. 852/1448) küçük yaşta babasını kaybetmiştir. İlim anlamında başlarda şiir ve edebiyata yönelmiş, daha sonra bu meyli hadis ilmine kaymıştır. Kur'ân-ı Kerim'i hıfz etmesinin yanında *Muhtasaru İbni'l-Hacib*, *el-Umde*, *el-Havî es-Sağîr* ve el-İrakî'nin *Elfiyye*'si gibi klâsik eserleri de ezberlemiştir. Hadiste el-İrakî (ö. 806/1404), Fıkıhta Bulkînî (ö. 805/1403), Kıraatte Tenûhî, dilde de Fîrûzâbâdî

¹⁷⁶ Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 273; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 118.

¹⁷⁷ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280.

¹⁷⁸ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 186; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 118.

¹⁷⁹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 187; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; *DÎA*, XIII, 143.

¹⁸⁰ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, III, 64; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 187; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 280; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XI, 118.

¹⁸¹ Brockelmann, *İ.A.*, IV, 653.

¹⁸² Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

(ö. 817/1415) kendisine müderrislik yapan âlimler arasındadır.¹⁸³ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'ye *el-Kamûsü 'l-Muhîr*'nin çoğunu okumuş ve rivâyet izni almıştır.¹⁸⁴

Çağın ilim merkezleri Mısır, Hicaz, Yemen, Şam gibi beldeleri dolaşan âlim, Mısır'da Dâru'l-Adl müftülüğü ile Ezher ve Amr b. As Camiî hatiplikleri vazifelerini ifa etmiştir. Birçok medresede tedris faaliyetinde bulunmuş, muhtelif fasılalarla yirmi üç sene Kâdî'l-Kudât'lık görevi yapmıştır. 852/1448 senesinde Kahire'de vefat eden İbn Hacer (ö. 852/1448) pek çok eser kaleme almıştır.¹⁸⁵

Eserlerinin çoğu basılmış vaziyette olup önemli bazılarının isimleri şu şekildedir:

- *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buharî*: İbn Hacer'in en değerli çalışması kabul edilen eser, Buharî'nin *Sahîhi*'ne dair yapmış olduğu kapsamlı bir şerhtir.
- *Nuhbetü'l-Fiker*: Hadis usûlü alanında olup, İbnu's-Salâh eş-Şehrezurî 643/1245)'nin, hadis ilimlerini incelediği *Mukaddime*'sinin üzerine ziyade yapılarak telif edilmiş bir muhtasarıdır.
- *el-İsâbe fî temyîzi's-sahabe*: Sahabelere dair hazırladığı biyografi çalışmasıdır.
- *İnbâu'l-ğumr bi ebnâi'l-umr*: Doğduğu tarihten (773/1372) 850/1446 senesine kadar meydana gelen hadiseleri ele alıp o tarihler arasında vefat etmiş, Mısır'da ve bazı İslâm beldelerindeki ünlü kimselerin biyografilerine yer veren bir eserdir. Üstlendiği önemli vazifeler sebebiyle devlet adamlarıyla yakın temasta bulunması onu bu tür bir eser yazmaya sevk etmiştir.

¹⁸³ Sehâvî, *ed-Davû 'l-Lâmi* , II, 36; Şevkânî, *el-Bedru 't-Tâli* , I, 37; Selîm, *Asru Selâtîni 'l-memâlik*, V, 335-337.

¹⁸⁴ M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, İstanbul 1999, XIX., 514.

¹⁸⁵ Sehâvî, *ed-Davû 'l-Lâmi* , II, 36; Selîm, *Asru Selâtîni 'l-Memâlik*, III, 335-337.

- *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî mieti's-sâmine*: H. VIII. asrın meşhur isimlerine dair yazdığı bir teracim çalışmasıdır.¹⁸⁶

2. Cemaluddin el-İsnevî (ö. 772/1370)

Tam adı Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî olan Cemâluddin el-İsnevî 704/1304 senesinde Mısır'ın güneyindeki İsnâ (Esnâ) şehrinde dünyaya gelmiştir. 721/1321 Kahire'ye gelerek burada pekçok ilim tahsiliyle meşgul olmuş, *Besâir* müellifi Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin de bu esnada talebesi olmuştur.¹⁸⁷ Ayrıca Kutbuddîn es-Sinbâtî, es-Sübki ve Celaluddîn el-Kazvînî gibi âlimlerden fıkıh okumuş; Debbûsî ve Abdülkadir b. el-Mûlûk gibi isimlerden hadis dinlemiş; Ebû'l-Hasen en-Nahvî ve Ebû Hayyan (ö. 745/1344) gibi zâtlardan da Arap dili tahsil etmiştir. Bundan başka, Beytü'l-Mal ve hisbe teşkilatlarında görev almış el-Fâdılıyye ve el-Akbağaviyye gibi medreselerde hocalık yapmış, Tûlun Câmiinde de Tefsir dersleri vermiştir. Öğrencilerine ihsanı bol olan ve Arap dilini konuşmada oldukça mahir olduğu söylenen İsnevî 772/1370 senesinde vefat etmiştir.¹⁸⁸

Eserlerinden bazıları şu şekildedir:

- *Zevâ'idü'l-usûl 'alâ Minhâci'l-vüsûl*: Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin *Minhâc*'inde mevcut olmayıp Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1209) *el-Mahsûl*'ü, Seyfeddîn el-Âmidî (ö. 631/1233)'nin *el-İhkâm*'ı ve İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249)'in *el-Muhtasar*'ında bulunan meseleleri açıklamak maksadıyla telif edilmiştir.
- *et-Temhîd fî tahrîci (istihrâci)'l-furû' 'ale'l-usûl*: Usûl kâidelerinden hüküm çıkarma yöntemlerini göstermek üzere kaleme alınan eser, türünün mühim örneklerinden bir tanesidir.
- *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*

¹⁸⁶ Brockelmann, *GAL.*, II, 80-84; *Suppl.*, II, 72-76; Ziriklî, *A'lâm*, I, 173-174; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 517, 518, 523, 527.

¹⁸⁷ Saffet Köse, "İsnevî", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 160.

¹⁸⁸ İbn Hacer, *Dürer*, II, 363-364; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 383-384; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakat*, III, 132-133.

- *el-Kelimetü 'l-mühimme fî mübâşereti ehli 'z-zimme*: Mâlî ve idârî açıdan büyük nüfûza ulaşan gayri müslim tebaanın istihdam edilmesine karşı yazılmış olan bir risâledir.
- *Nihâyetü 'r-râğıb fî şerhi 'arûzı İbni 'l-Hâcib*¹⁸⁹

3. *Salâhuddîn es-Safedî (ö. 764/1369)*

Tam künyesi Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybek b. Abdillâh es-Safedî şeklinde olan Safedî, 696/1296 senesinde Filistin'e bağlı Safed'de dünyaya gelmiştir. Tahsilini Dimaşk'ta almış, İbn Nübâte (ö. 768/1366), İbn Cemâa (ö. 767/1365) ve el-Mizzî (ö. 742/1341) gibi âlimlerden ders okumuştur. Safed, Kahire ve Halep'te kâtiplik vazifesi yürüten Safedî (ö. 764/1369), Dimaşk'ta Beytü'l-Mal vekilliği yapmış, Emevî Câmii'nde de ders vermiştir.

Meşhur bir tarihçi ve şair olan Safedî (ö. 764/1369) çok sayıda eser kaleme almıştır. 764/1302'de Dimaşk'ta vefat etmiştir.¹⁹⁰

Eserlerinden bazıları şöyledir:

- *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*: Din, devlet, ilim, sanat ve tasavvuf alanındaki pek çok isme dair hazırlanmış çok geniş hacimli bir biyografi çalışmasıdır.
- *A'yânu'l-Asr* ve *A'vânu'n-Nasr*: Çağdaşlarının hayat hikâyelerine dair hazırladığı bir eserdir.
- *Nektü'l-Himyan fî Nüketi'l-umyan*: Meşhur müslüman âmâ şahısların biyografilerini kaleme aldığı bir eserdir.
- *eş-Şu'ur bi'l-ûr*: Bir gözü görmeyen seksen kadar kişinin hayat öykülerini ihtiva etmektedir.
- *Ümerâ'ü Dimaşk fî'l-İslâm*: 759/1358 senesine dek Dimaşk'ta vazife yapan emir ve vâlilerle Dimaşk'a gelen hükümdar ve halifeleri anlatan biyografi türünde bir sözlüktür.¹⁹¹

¹⁸⁹ Köse, "İsnevî", *DİA*, XXIII, 160.

¹⁹⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 343-344; Selîm, *Asru Selâtîni'l-Memâlik*, III, 134.

¹⁹¹ İsmail Durmuş, "Safedî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 448.

4. *Behâ İbn Akîl* (ö. 769/1367)

Abdullah b. Abdirrahman İbn Akîl 700/1300 senesinde dünyaya gelmiştir. Kahire'ye seyahat etmiş, dil ile alakalı ilimlere ayrı bir ilgi göstermiştir. On iki yıl müddetle Ebû Hayyan (ö. 745/1344)'ın Arapça derslerine devam ederek onun parlak talebelerinden biri olmuştur. ez-Zeyn b. Kettanî, Alaaddin Konevî ve Kazvînî'den Fıkıh, Fıkıh usûlü; İbnü's-Sâiğ (ö. 776/1375)'den Kıraat okumuş, Takıyyüddîn İbnü's-Sard ve İbnü's-Şihne (ö. 815/1412) gibi isimlerden Hadis almış. Fıkıh, Fıkıh usûlü, Kıraat ve özellikle de Lügat ilminde öne çıkmıştır.

el-Kutbiyye, ve el-Hasâbiyye medreselerinde de müderrislik yapan âlim, bir ara kadılık görevi de ifa etmiş, ayrıca Tulun Camii'nde tefsir dersleri vermiştir. İbn Akîl 769/1367 yılında Kahire'de vefat etmiştir.¹⁹²

Eserlerinden bazıları şunlardır:

- *Şerhu'l-Elfiyyeti İbn Mâlik* (*Şerhu İbn Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*): İbn Malik et-Taî (ö. 672/1274)'nin nahivle alakalı manzum eseri *Elfiyye*'nin meşhur ve önemli şerhlerinden biridir.
- *el-Câmi'u'n-nefis 'alâ mezhebi'l-İmâm Muhammed b. İdrîs*: Şâfiî fikhına dair oldukça kapsamlı bir çalışmadır, ancak tamamlanamamıştır.
- *Teysîru'l-isti'dâd li-rütbeti'l-ictihâd*: *el-Câmi'u'n-nefis*'in dört ciltlik bir özetidir.
- *Fetâvâ İbn Akîl*¹⁹³

5. *İbn Hişam* (ö. 761/1360)

Tam adı Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişam el-Ensârî el-Mısırî olan âlim, 708/1308 senesinde Kahire'de doğmuştur. Dil ve edebiyat alanına çok ilgisi olup, başta Şihabüddin Abdullatif, İbnü's-Sirâc ve Tâcüddin

¹⁹² İbn Hacer, *Dürer*, II, 266-269; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakât*, III, 129-131; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 367-368; Selîm, *Asru Selâtini'l-Memâlik*, IV, 136-137.

¹⁹³ Mehmet Sami Benli, "İbn Akîl", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 301.

et-Tebrîzi olmak üzere birçok hocadan ders alarak Arap dili sahasında akranlarını geçtiği gibi, hocalarını dahi geçmiş, şöhreti Mağrip ülkelerine kadar varmıştır.

Yetkin bir üslûp ve ifade gücüne sahip olan İbn Hişam Nahiv ilminde kendine has orijinal görüşlere sahipti. Onun eserlerinden asırlardır pek çok kimse istifade etmektedir. Başta Şafî mezhebine mensupken daha sonra Hanbelî mezhebini tercih etmiştir. 761/1262 yılında Kahire’de vefat etmiştir.¹⁹⁴

Eserlerinden bazıları şöyledir:

- *Muğni’l-Lebîb an kü’tübi’l-e’ârîb*: Mekke’de kaleme aldığı bu eseri Mısır’a dönerken kaybetmesi sebebiyle, Mekke’ye tekrar gidişinde yeniden yazarak, daha hayattayken bu eserle meşhur olmuştur. Yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulagelen eser, Arap dilinin irabıyla alakalıdır.
- *Katrü’n-nedâ ve bellü’s-sadâ*: Arap Grameri konusunda kapsamlı ve oldukça meşhur bir eserdir.
- *Evdahu’l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*: İbn Malik’in *Elfiyye*’sine yazdığı bir şerh çalışmasıdır.
- *Şerhu şüzûru’z-zeheb*
- *Şerhu Kasîdeti Bânet Sü’âd*: Ka’b b. Züheyr (ö. 24/645)’in “Bânet Süâd” adlı kasidesine yazdığı bir şerhtir.¹⁹⁵

6. **Ahmed b. Ahmed ez-Zebidî (ö. 893/1488)**

Tam adı Ebü’l-Abbâs Zeynüddîn (Şihâbüddîn) Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf eş-Şercî ez-Zebîdî olup 812/1410’da Yemen’in Zebid şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası ile dedesi İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448)’nin talebelerinden olup, kendisi de Nefisüddin Ebû Rebî’ Süleyman b. İbrâhim el-Alevî, Ebû Bekir b. Hüseyin el-Medenî ve oğlu Ebü’l-Feth Muhammed b. Ebû Bekir el-Medenî, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), İbnü’l-Hayyât, Takıyyüddin el-Fâsî, İbnü’l-Cezerî (ö. 833/1429) ve Zeynüddin Abdurrahman b.

¹⁹⁴ İbn Hacer, *Dürer*, II, 308-310; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 329.

¹⁹⁵ İbn Hacer, *Dürer*, II, 308-309; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 330; M. Reşit Özbalıkcı, “İbn Hişam en-Nahvî”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 74-75.

Muhammed el-Birşekî'den ders ve icâzet almıştır. Ayrıca Ebü'l-Kasım el-Uslukî'den de faydalanmıştır. İbnü'd-Deyba (ö. 944/1537), Zebidî (ö. 893/1488)'nin tanınmış öğrencileri arasındadır. Daha çok Zebid ve Taiz'de bulunan, buralarda ders alan ve hocalık yapan Zebidi (ö. 893/1488) hadis, fıkıh, edebiyat, şiir ve tarih alanlarında tanınmış olsa da şöhreti daha çok hadis alanı üzerinedir.¹⁹⁶

Eserlerinden bazıları şöyledir:

- *et-Tecrîdü's-sarîh*: el-Câmî'ü's-Sahih'in en meşhur ihtisarlarından biridir. Eser Türkiye'de de Ahmet Naim ve Kamil Miras tarafından tercüme edilip 1928-1948 seneleri arasında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basılmıştır.
- *Tabakâtü'l-Havâs ehlü's-sıdkı ve'l-ihlâs*: Eser Yemen'de yaşamış sufilerin hayatını içermektedir.
- *el-Fevâ'id ve's-sılât ve'l-'avâ'id*: Tefsir, hadis ve dualarla ilgili bir çalışmadır.
- *el-Mu'cemü'l-latîf*: Müellifin kendilerinden sema yoluyla ilim tahsil ettiği hocalarına dairdir.
- *Dîvânü İbni'l-Mukrî*: Sehâvî (ö. 902/1497), Yemenli şair ve dilci İbnü'l-Mukrî (ö. 837/1433)'nin şiirlerini Zebîdî (ö. 893/1488)'nin bir divân halinde derlediğini söylemekle birlikte eserin ona aidiyeti şüpheli görülmektedir.¹⁹⁷

7. ***Ebû'l-Hasen Ali b. İbrâhim el-Kâri el-Bağdâdî (ö. h. 9.yy)***

Tam adı Şeyh Ebû'l-Hasen Ali b. İbrâhim b. Abdullâh b. İbrahim b. Yûsuf el-Kâri el-Bağdâdî olup kendisi hakkında bilgiler çok azdır. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'yi savunduğu eseri ile meşhur olmuştur. Eserinde hicri 784 senesinin Ramazan ayında Delhi'de Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'den ders dinlediğini ¹⁹⁸ anlatması, kendisinden sık sık “şeyhimiz büyük kadı”, “köylü kentli hepimizin hocası” diye bahsetmesi, Fîrûzâbâdî (ö.

¹⁹⁶ Hüseyin Hansu, “Zebîdî, Ahmed b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 167-168.

¹⁹⁷ Hüseyin Çınar, *Sahîhi Buhârî Muhtasarı Tecd-i Sarîh tercüme ve şerhi üzerine inceleme*, (Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi) Eskişehir, 2015, s. 26.

¹⁹⁸ Bağdâdî, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Menkabeleri*, s. 51.

817/1415)'den geniş alıntılar yapması Ebû'l Hasen'in Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin öğrencisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca hicri 817'de vefat eden Fîrûzâbâdî'den rahmetle bahsetmesi ve 821'de vefat eden İbnu'r Reddâd'a¹⁹⁹ eserini gönderdiğini söylemesi, eseri hicri 817 ile 821 seneleri arasında yazmış olabileceğini düşündürmektedir.

Eserleri:

- *Dürrü's-semin fî menâkibi's-Şeyh Muhyiddîn*: İki bölüm şeklinde yazılan eserin ilk bölümü İbn Arabî'nin halleri ile onu öven, yeren ve çekimser kalanların görüşleri, ikinci bölümü ise sözleri ve eserleri üzerinedir. Eserde Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-İğtibât bi-mu'âlececi İbni'l-Hayyât fî ecvibeti mesâ'ile sü'ile 'anhâ bi hakkı Muhyiddîn İbni'l-'Arabî* adlı eserinden yedi sayfa kadar bir alıntı yapmış, dolayısıyla Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin İbn Hayyat'a reddiyesine değinmiştir. Eserin tek yazma nüshası Hindistan-Bankipor Hudabahş Patna Kütüphanesi'nde nr. 2902'dedir. Dr. Salahuddin el-Munecid tarafından *Menâkıbu İbn Arabî* adıyla 1959'da Beyrut'ta tenkitli neşri yapılmış²⁰⁰ olan eseri Türkçe'ye 1972 senesinde Abdulkadir Şener ve M. Rami Ayas Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları'ndan *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Menkabeleri* adıyla kazandırmıştır.

Bunlar dışında Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin öğrencileri arasında İbn Merzûk el-Hafîd (ö. 842/1439), tarihçi Makrîzî (ö. 845/1442) ve muhaddis İbn Mûsâ Merrâküşî (ö. 823/1421) ile Sıbt ibnü'l Acemî (ö. 841/1438)'yi de saymamız mümkündür.

F. İdârî ve Siyâsî Faaliyetleri ile Görev ve Unvanları

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Yemen'de Meliku'l-Eşref İsmâil'in (ö. 803/1400) fevkalâde muhabbet ve hürmetine mazhar olmuş,²⁰¹ kendisine önce Zebid kadılığı, daha

¹⁹⁹ Şeyh Ahmed b. el-Reddâd es-Sûfî el-Yemenî (ö. 821/1419).

²⁰⁰ Bağdâdî, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Menkabeleri*, s. 14

²⁰¹ Bilmen, *Tabakât*, II, 580.

sonra da 797 (1395) senesinde Yemen Kadı'l-Kudâtlığı verilmiş,²⁰² o da hem Melikü'l-Eşref (ö. 803/1400) hem de o vefat edince yerine geçen oğlu Nâsır Ahmed (ö. 830/1427) zamanında ömrünün sonuna dek bu görevini kesintisiz sürdürmüştür.²⁰³ Bunu yanı sıra Şeyhü'l-İslâmlık mansıbına tevcih edilmiştir.²⁰⁴ Aynı zamanda bu hükümdâr onun kızıyla evlenmiş²⁰⁵ (veya Fîrûzâbâdî hükümdârın kerîmesiyle evlenmiş)²⁰⁶ ve orada yirmi sene kadar yaşayarak o havâlîyi bir ilim ve irfan merkezine çevirmiştir.²⁰⁷ İsmi uzaklara yayılmış, öyle ki dilde, hadiste ve tefsirde döneminin otoritesi hâline gelmiştir²⁰⁸.

G. Vefâtı ve Kabri

Fîrûzâbâdî 20 Şevval 817 (2 Ocak 1415) tarihinde Zebîd'de vefat etmiş ve Cebertiyye tarikatının kurucusu Şeyh İsmâil b. İbrâhim el-Cebertî (ö. 806/1403)'nin türbesine defnedilmiştir.²⁰⁹ Sekizinci asrın başında akranlarına üstün geldiği ilim ile onların her birinden ayrılan öncülerden en son vefat eden kişidir²¹⁰.

²⁰² Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

²⁰³ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

²⁰⁴ Bilmen, *Tabakât*, II, 580.

²⁰⁵ Şehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, X, 81; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 273; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 127; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, I, 13; Hansârî, *Ravzatü'l-cennât*, VIII, 101; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 281; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

²⁰⁶ Brockelmann, *İ.A.*, IV, 653.

²⁰⁷ Bilmen, *Tabakât*, II, 580.

²⁰⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 146.

²⁰⁹ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, III, 65; *DİA*, XIII, 143.

²¹⁰ Söz konusu öncü âlimler: Şâfiî mezhebi üzerine fıkıhta Şeyh Sirâcüddîn el-Bulkînî, Hadis'te Şeyh Zeynüddîn el-İrâkî, fıkıh ve hadis ilimlerindeki çalışmaların çoğunda Şeyh Sirâcüddîn İbn Mulakkin, Arapça'da Şeyh Şemsüddîn el-Kumârî, Mâlikî fıkıhında ve Mağrib'deki sâir ilimlerde Şeyh Ebû Abdillâh ibn Arefe, dilde de Şeyh Meccüddîn eş-Şirâzî'dir. (İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, III, 65)

III. İLMÎ ŞAHSİYETİ, İLİM DÜNYASINDAKİ YERİ VE TESİRİ

A. İlmî Şahsiyeti

Fîrûzâbâdi oldukça hızlı²¹¹ ve kuvvetli bir hafızaya²¹² ve çok geniş bir kültüre sahipti²¹³. Bu hususta ilgili olarak Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) kendisi hakkında şu bilgileri vermektedir:

Fîrûzâbâdî, bir hârîka-ı zekâ idi, hâfızasındaki kuvvet, fikrindeki küşâyîş, ifâdesindeki metânet ve cezâlet hayretlere şâyandı, hele Arapça'nın dekaayıkına olan vukûfu her türlü tasavvurun fevkinde bulunmakta idi.²¹⁴ Öyle ki neredeyse her okuduğunu ezberler, hatta her gece önemli konulara dair iki yüz satır ezberlemeden uyumazdı.²¹⁵

Yine;

Zamânında Tefsir, Hadîs, Lûgat ilimlerinde bir merci' bulunuyordu. Yüksek bir Hanefî fakîhi idi.²¹⁶

Fîrûzâbâdî, daha çocuk iken sîmâsında parlayan fazl ve dehâ lem'aları kendisinin ileride büyük bir âlim, nazirsiz bir mütefennin olacağını gösteriyordu. Müstaid olduğu kemâlâtın tecellisini te'mîn için evvelâ babası tarafından Şiraz'a götürülmüştü, sonra kendisi bizzat Bağdad'a gitmiş, Nizamiyye Medresesinde tahsîlini bitirerek ilim âleminde büyük bir şöhret kazanmıştır. Fakat bununla da kanaat etmeyerek seyahatine devam etmiş, Hind'e, Suriye'ye, Türkiye'ye, Mısır'a Hicaz'a, Yemen'e rihlet ederek buralardaki meşâhire mülâki olmuş, ma'lûmâtını artırmaya çalışmıştır.

²¹¹ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, I, 13.

²¹² İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, III, 65; Zirikî, *el-A'lâm*, VII, 146.

²¹³ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

²¹⁴ Bilmen, *Tabakât*, II, 579.

²¹⁵ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, III, 66; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 273; İbnu'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, II, 318; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, I, 13; ; Hansârî, *Ravzatü'l-cennât*, VIII, 101; Bilmen, *Tabakât*, II, 579; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

²¹⁶ Bilmen, *Tabakât*, II, 579.

Pek halîm, kerîm, mütevâzî olan Fîrûzâbâdî, gittiği yerlerde âlimlerin, hükümdarların hürmetlerine, teveccühlerine mazhar olurdu.²¹⁷

Kaynakların bildirdiğine göre Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) kitaplara düşkün olup²¹⁸ çok sayıda kitaba sahipti. Denilmektedir ki yüklerce kitabı beraberinde bulunmadıkça seyahat etmemiş,²¹⁹ yolculukları esnasında konakladığı çoğu menzilde onları açıp mütalaada bulunmuştur.²²⁰ Ancak harcaması çok olduğundan,²²¹ paraya ihtiyaç duyduğu zamanlarda kitaplarını sattığı da vâkîdir.²²² Eli bollaştığında ise yine başka kitaplar satın almıştır.²²³

Takiyyüddîn el-Kirmânî onun, kendi zamanında Farsça ve Arapça nazımda ve nesirde bir eşi daha olmadığını söylemiştir.²²⁴

B. Tefsir ilmindeki Yeri ve Önemi

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), tefsir ilmine büyük hizmetlerde bulunmuş ve bu sahada kıymetli eserler vermiştir. Çalışmamıza konu olan tefsirinde hemen hemen her sûreden, daha ziyade dikkati celb eden ve üzerinde düşünülmesi gereken âyetleri alarak bunları Lûgat, Belâgat, Fıkıh ve Tasavvuf bakımından îzâh etmiş ve Kur'ân'ın anlam ve inceliklerini vâkîfâne bir tarzda tahlil etmeye çalışmıştır.²²⁵

C. Diğer İlim ve Mesleklere İlgisi ve Tavrı

Çalışmamızda Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'yi en ziyade müfessir kimliğiyle inceleyecek olsak da şunu ifade etmek gerekir ki onun esas otorite kabul edildiği saha dil

²¹⁷ Bilmen, *Tabakât*, II, 580.

²¹⁸ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

²¹⁹ İbnu'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, II, 318; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 127.

²²⁰ İbn Kadî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, III, 63; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 273-274; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 127; Hansârî, *Ravzatü'l-cennât*, VIII, 101; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 281.

²²¹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 127; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 281.

²²² Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 274; İbnu'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, II, 318; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 127; ; Hansârî, *Ravzatü'l-cennât*, VIII, 101; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 281; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

²²³ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 127.

²²⁴ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 283.

²²⁵ Bilmen, *Tabakat*, II, 580.

olmuştur. Bilhassa bu alanında yed-i tûlâ sahibi bir müfessir olup en güzel eserlerini de bu zeminde telif etmiştir.²²⁶ Kendisine esas şöhret kazandıran eseri ise *el-Kâmûsu'l-Muhîr*²²⁷ adlı lügat çalışması olmuştur.

Tefsir ve sözlük çalışmalarının haricinde hadis, fıkıh ve tarih ilimleriyle de meşgul olmuş, bu konularda da birçok eser kaleme almışsa da²²⁸ hadis hususundaki titizliği yeterince kuvvetli olmayıp, kezâ fıkıh konusunda da durumun farklı olmadığı ifade edilmektedir.²²⁹

D. Tasavvuf'a Bakışı

Tasavvufî konularda Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'yi takdir eden Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) onu savunmak üzere iki risâle ile bir fetva kaleme almıştır.²³⁰ Hatta İbn Arabî (ö. 638/1240)'nin durumu hakkında kendisine yöneltilen bir soru sebebiyle telifte bulunmuştur. Kitapta: “Kendisine dair soru sorulan kişi hakkında inancım şudur; o hâl ve ilim olarak tarikatın şeyhi, hakikaten ve sûreten hakikatin imamı, fiilen ve ismen şekilde kalan marifetlerin ihya edicisidir.” diyerek onu çokça övmektedir²³¹

Onun Tasavvufa güçlü bir eğilimi ve Sufiyyenin kitaplarına, makamlarına ve ahvâline geniş bir vukufiyeti vardır. Bu da *Besâir*'de yer verdiği “tevekkül”, “ihlâs”, “tevbe” vb. kavramları incelerken anlaşılmaktadır. Bu esnada onun Sufiyye'den çokça istifade ettiğini görürüz. Onlardan pek çok şey aktarmaktadır. Ayrıca yine *Sifrü's-sa'âde* adlı eserinin girişinde Hira mağarasında Resulullah (s.a.v.)'in halvetine dair bilgi vermesi münasebetiyle Sufiyye'ye göre halvetten söz ettiğini de görürüz.²³²

²²⁶ Fâsî, *el-İkdu's-semîn*, II, 394.

²²⁷ Bu sözlük hakkında detaylı bilgi, eserlerinin tanıtılacağı kısımda verilecektir.

²²⁸ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

²²⁹ Fâsî, *el-İkdu's-semîn*, II, 394.

²³⁰ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

²³¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 14.

²³² Fîrûzâbâdî, *Sifrü's-sa'âde*, Kral Melik Suud Üniversitesi Ktp., El Yazmaları, nr. 5038, vr. 2^b, 3^a, 3^b; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 13.

E. Hakkındaki Eleştiri ve Tartışmalar

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ile Zebîd'de görüşen İbn Hacer (ö. 852/1448), onun hadis konusunda gereken titizliği göstermediğini, râviler hakkında fazla bilgisi olmadığını, hatta sahte sahâbî Hintli Reten b. Nasr (ö. 632/1234)'a²³³ inanacak kadar da saf olduğunu, bundan başka Buhârî'ye yazdığı şerhini garip hikâyelerle doldurduğunu, birçok yerde de Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin görüşlerine yer verdiğini belirterek kendisini eleştirmiştir. Ayrıca onun *Tenvîrû'l-mikbâs*'ta İbn Abbas (ö. 68/687) adına topladığı rivâyetlerden de hadisteki ilmî gücünü anlamak mümkündür.²³⁴

Burada şu noktaya da dikkat çekmek gerekir ki müellifimizin lügat, hadis, vb. naklî ilimlerle sürekli olarak meşguliyet hâlinde olması, aklî ilimlere yeterince zaman ayıramamasına neden olmuş ve bu durum da görüldüğü kadarıyla onun yorum ve sentez kabiliyetine olumsuz bir tesir yapmıştır. Bu husus zaman zaman inceleme konumuz olan *Besâir* adlı eserinde de kendisini belli etmektedir.²³⁵

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin hakkındaki bir başka eleştiri konusu ise onun ahlâk anlayışına yöneliktir. Müellifin *el-Kamusu'l-muhît*'inde bir sözlükte bulunması uygun olmayan müstehcen hikâye ve şiirlere yer vermesi hoş karşılanmamış ve onun ilmî kişiliğine yakıştırılmamıştır. Bu durumun, yaşadığı dönemin kültüründe aykırı bulunmaması, ilim adına bunların onaylanmasını mümkün kılmamakta olup bu tavrı ağır eleştirilere neden olmuştur. Bununla birlikte Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin ilmî kişiliğine dair, olumlu yahut olumsuz görüş beyân edenlerin üzerinde ittifak ettiği bir nokta da vardır ki o da onun iyi bir lügat âlimi olduğu gerçeğidir.²³⁶ Nitekim *el-Kamusu'l-muhît* adlı sözlüğü ile ilgili olarak Carl Brockelmann (ö. 1956) da; “lügatçe pek zengin olmakla beraber, tenkitçi bir görüşten mahrum ve îzahları çok muhtasar bulunmasına rağmen, bütün İslâm âleminde, klâsik sayılır” tespitini yapmaktadır.²³⁷

²³³ Sahâbî olduğunu iddia eden meşhur yalancı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Âşık, “Reten b. Nasr”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 21-22.

²³⁴ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143; İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, VIII, 162.

²³⁵ Divlekci, *a.g.e.*, s. 16.

²³⁶ Divlekci, *a.g.e.* s. 18.

²³⁷ Brockelmann, “el-Fîruzâbâdî”, *İA.*, IV. 653; Divlekci, *a.g.e.* s. 18.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kamûsi 'l-muhît* adlı eserinde Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce)'nin *es-Sihâh* adlı sözlüğüne yaptığı tenkitler *es-Sihâh*'ı savunan pek çok eserin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'yi bu konuda eleştiren âlimler ve eserlerine örnek olarak; Üveys b. Muhammed el-Alaşehirî (ö. 1037/1628) ve *Merace 'l-bahreyn*'i ile Muhammed b. Mustafa Dâvûdzâde (ö. 1031/1622) ve *ed-Dürri 'l-lakît fî aglât el-Kâmûsi 'l-muhît*'i verilebilir.²³⁸

IV. ESERLERİ

Oldukça velûd bir müellif olan Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin kaynaklarda yetmiş aşkın eserinden söz edilmektedir.²³⁹ Ancak bunlardan yarıya yakınının günümüze ulaşmadığı tahmin edilmektedir.²⁴⁰

A. Tefsire Dair Diğer Eserleri

1. *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi 'l-kitâbi 'l-azîz:*

Hâlihazırda inceleme konumuz olan bu eser ileride müstakil bir başlık altında ele alınacaktır.

2. *Tenvîrü 'l-mikbâs (mikyâs) min Tefsiri İbn Abbâs:*

İbn Abbas (r.a.) (ö. 68/687)'a isnat edilen tefsirle alakalı çeşitli eserlerdeki rivâyetleri bir araya getiren bu çalışmanın Fîrûzâbâdî'ye aidiyeti şüphelidir.²⁴¹

Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1977), bu eserin baş kısmında zikredilen rivâyet senedinin Muhammed b. Mervan es-Süddî es-Sağîr, Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî ve Ebû Salih etrafında döndüğünü ve bunun da rivâyet zincirlerinin içinde en zayıfı olduğunu bildirir. Zehebî (ö. 1977)'ye göre, “silsiletü'l-kizb” olan bir rivâyet senediyle gelmiş olan bu tefsirin İbn Abbas (ö. 68/687)'a isnadını doğru kabul etmek mümkün

²³⁸ Sedat Şensoy, *"Lugavî Anlamın Tespiti: Veysi'nin Fîrûzâbâdî'ye Karşı Cevherî'yi Müdafası"*, İslâm Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2003, S:9, s.88.

²³⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fî terâcimi eimmeti 'n-nahvi ve 'l-luğa* (nşr. Muhammed el-Mısırî), Dâru Sa'dî'd-dîn li't-tibâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzî', Dimaşk 2000, nâşirin mukaddimesi, s. 31.

²⁴⁰ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

²⁴¹ Zirikli, *el-A'lâm*, VII. 146; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

değildir. Ne var ki bu tefsîr, ilmî değerinden bir şey de kaybetmemiştir. Ancak esasında bu nispetin ilmî hiçbir değeri yoktur.²⁴²

Dört cilt olan bu eser²⁴³ Bulak (1290), Kahire (1316) ve İstanbul'da (1320) Beyzâvî ve Hâzin tefsirleriyle birlikte²⁴⁴ ve 1992'de Beyrut'ta müstakil olarak basılmıştır.²⁴⁵ Son olarak; 2016 yılında M. Cevher Caduk çevirisiyle İlk Harf yayınları tarafından Türkçe olarak basılmıştır.

3. *Tefsîru Fâtihati (Teyşîru Fâtihati)'l-ihâb (iyâb) bi-tefsîri Fâtihati'l-Kitâb:*

Tek ciltlik büyük bir Fatiha Sûresi tefsiridir.²⁴⁶ Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Tefsir bölümü nr. 6'da ve Bağdat Evkaf Ktp., nr. 4848'de elyazması olarak bulunmaktadır.²⁴⁷

4. *Nuğbetü (Buğyetü)'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşaf:*

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin, Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin meşhur *Keşşâf* tefsirinin girişine dair yazmış olduğu bu eser; Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 31, Kadızâde Mehmed, nr. 69, Şehid Ali Paşa, nr. 331, Lâleli, nr. 3712; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Lugat, nr. 300 ve el-Hizânetü't-Teymûriyye, Tefsir, nr. 500'de elyazmaları halinde mevcuttur.²⁴⁸

5. *ed-Dürrü'n-nazîm ve'l-mürşid ila Makâsıd'l-Kur'âni'l-Azîm*²⁴⁹

²⁴² Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Dârü'l-Hadîs, Kahire 2005, I, 74, 75.

²⁴³ Fâsî, *el-İkdu's-semîn*, II, 395.

²⁴⁴ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

²⁴⁵ Divlekci, *a.g.e.*, s. 34.

²⁴⁶ Fâsî, *el-İkdu's-Semîn*, II, 395.

²⁴⁷ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

²⁴⁸ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

²⁴⁹ Fasî, *el-İkdu's-Semîn*, II, 395; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VII, 485; Sehâvî, *ed-Davû'l-Lâmi*, X, 81; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 127; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 181.

6. *Hâsılı kuratî'l-halas fî fadâili Sûreti'l-İhlâs*²⁵⁰

7. *Cüz'ün fî fadli Sûreti Yasin*²⁵¹

B. Hadise Dair Eserleri

1. *Sifrü (Süferü)'s-sa'âde:*

Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in husûsî yaşamını ve ibadetlerini hadislerle açıklayan bu eserin dili Farsçadır. 804/1401 yılında Ebû'l-Cûd Muhammed b. Mahmûd el-Mahzûmî tarafından Arapça'ya çevrilen eserin çeşitli baskıları yapılmıştır. (Kahire, ty.; Şah Veliyyullah (ö. 1176/1762)'ın *el-Fevzü'l-kebîr ma'a Fethi'l-habîr fî usûli't-tefsîr*'i kenarında²⁵², Kahire 1307; nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî, Sayda - Beyrut 1402/1982; nşr. Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân, Beyrut 1408/1988).²⁵³ Eserin sonunda yer alan, meşhur hadislerin sıhhat durumu hakkında yapılan genelleme mahiyetindeki değerlendirmeler oldukça mühimdir.²⁵⁴ Farsça aslı ise Atıf Efendi Kütüphanesi'nde, nr. 443'te bulunmaktadır. Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî'nin *Tarîku'l-ifâde* (Kalkûta 1252) adıyla Farsça bir şerh yazdığı *Sifrü's-sa'âde* 1979'da Rıfki Durgun tarafından İbadetleriyle Peygamberimiz²⁵⁵ adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁵⁶

Eserin, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr.524; İ.Ü., Merkez nr. 1222, 3909; Süleymaniye Ktp., nr. 860; Fatîh, nr. 2801; Kılıç Ali, nr. 379²⁵⁷ ve Amasya İl Halk, nr. 1384/4'de elyazmaları da bulunmaktadır.

²⁵⁰ Fasî, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 395; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VII, 485; Sehâvî, *ed-Davû'l-Lâmi*, X, 81; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 127; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 181.

²⁵¹ Firûzâbâdî, (Muhakkikin önsözü) *el-Bulğa*, s. 35; Divlekci, *a.g.e.*, s. 34.

²⁵² Serkis, *Mu'cemu matbûati'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe*, II, 1470.

²⁵³ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

²⁵⁴ Bu hadislerle ilgili müstakil bir tahric çalışması için bkz. ed-Dımaşki, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed İbn Himmat, *et-Tenkit ve'l-ifade fî tahrici ehâdis hatimeti Sifri's-saade* (thk. Ahmed Bezre), Dârü'l-Me'mun li't-tûras, Dımaşk 1987; Divlekci, *a.g.e.*, s. 34-35.

²⁵⁵ Rıfki Durgun, *İbadetleriyle Peygamberimiz (Sifrü's-saade)*, Şelale Yayınevi, İstanbul 1979.

²⁵⁶ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

²⁵⁷ Divlekci, *a.g.e.*, s. 35.

2. *es-Sulâtü ve'l-büşer fî's-salâti 'alâ hayri'l-beşer*

Eser, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e salâtü selâm getirmeye dair olup²⁵⁸ eserde ona salât ve selam getirmenin önem ve fazîletine dair bazı rivâyetler zikredilerek, salâtü selamın çeşitleri ve bununla alakalı meselelere yer verilir.²⁵⁹

Muhammed Nûreddin Adnan el-Cezâirî, Abdülkadir el-Hıyârî ve Muhammed Mutî' el-Hâfız tarafından Dımaşk'ta 1966 yılında ve Ebû Esmâ İbrâhim b. İsmâil Âlû Asr tarafından Beyrut'ta 1985'te neşredilmiştir.²⁶⁰ Bazı yazmaları, Süleymaniye Ktp. Laleli nr. 1578 ve Şehit Ali nr. 509'da mevcuttur.²⁶¹

3. *el-Ehâdisu 'z-za'ife:*

Zayıf hadislere dair dört ciltlik bir eserdir.²⁶² TÛYATOK, nr. 1511'de²⁶³ ve Amasya Beyazıt İl Halk (nr. 1511/11) de elyazması mevcuttur.

4. *Ed'îye me'sûre mervîyye 'ani'n-nebî:*

Nebi (s.a.v.)'den rivayet edilen bazı dualar ihtiva eden eserin TSMK, III. Ahmed, nr. 9470'de elyazması bulunmaktadır.²⁶⁴

5. *Urcûze fî mustalahi'l-hadîs:*

Hadis ıstılahları ile ilgili olarak manzum tarzda kaleme alınmış bir eser olup²⁶⁵ elyazması halinde Daru'l-Kütübi'l-Mısıryye, Mecâmi', nr. 706'da bulunmaktadır.²⁶⁶

²⁵⁸ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

²⁵⁹ Divlekci, *a.g.e.*, s. 35.

²⁶⁰ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

²⁶¹ Divlekci, *a.g.e.*, s. 35.

²⁶² Sehâvî, *ed-Davu 'l-Lâmi'*, X, 82; Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, II, 908.

²⁶³ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144; Neccar, *Besâir*, I, 24.

²⁶⁴ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

²⁶⁵ Divlekci, *a.g.e.*, s. 35.

²⁶⁶ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

Tuyatok, 3670 no'da kayıtlı *Istılâhâtü Ashabi'l-Hadîs* isimli nüshanın da büyük bir ihtimalle aynı nüsha olduğu düşünülmektedir.²⁶⁷

6. *Şevâriku'l-esrâri'l-aliyye fî şerhi meşâriki'l-envâri'n-Nebeviyye*

Sâğânî (ö. 650/1252)'ye ait *Meşâriku'l-Envâr* adlı eserin şerhi olup dört cilt hacmindedir.²⁶⁸

7. *Menhu / Fethu (Minahu)'l-Bârî bi's-seyhi (seyli)'l-fesîhi'l-cârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî:*

Buhârî'nin *Sahîh*'ine dair bir şerh olup ibadetler kısmının dörtte birini yirmi ciltte şerhettiği nakledilmektedir.²⁶⁹ Esasen Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) kırk cilt olarak düşündüğü çalışmasının yirmi cildini yazabilmiş, sahası hadis olmadığı için de eserinin fazla ilgi görmediği söylenmiştir.²⁷⁰

İbn Hacer (ö. 852/1449)'in söylediğine göre, müellif, bu şerhe İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'nin *Fütûhât* adlı eserinden, kitabın kıymetine gölge düşürecek nitelikte tuhaf nakiller yapmıştır.²⁷¹ Ayrıca, Suyûtî (ö. 911/1505) de İbn Hacer (ö. 852/1449)'in, eserine “*Fethu'l-Bârî*” adını verirken, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin bu eserinden esinlenmiş olduğunu iddia etmektedir.²⁷²

8. *Umdetü'l-hukkâm fî şerhi Umdeti'l-ahkâm:*

Takiyyüddin el-Makdîsî (ö.507/1113)'nin *Umdetü'l-Ahkâm* adlı eserine dair yaptığı iki ciltlik bir şerh çalışmasıdır.²⁷³

²⁶⁷ Divlekci, *a.g.e.*, s. 35.

²⁶⁸ Fâsi, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 395; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VII, 485; Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, II, 908.

²⁶⁹ Dâvûdî, *Tabakât*, II, 283; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 145.

²⁷⁰ Kandemir, M. Yaşar, “el-Câmiu's-Sahîh” md., *DİA*, İstanbul 1993, VII, 122.

²⁷¹ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, VII, 161; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 274; Divlekci, *a.g.e.*, s. 36.

²⁷² Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 274.

²⁷³ Fâsi, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 396; Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, II, 908.

9. *Teshîlû Tariki'l-vusûl ile'l-ehâdîsi'z-zâidetî alâ Câmiî'l-usûl:*

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin İbnü'l-Esîr Mübârek b. Muhammed el-Cezerî'nin (ö. 606/1210) Kütüb-i Sitte'deki hadisleri bir araya toplayan *Câmiu'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl* adlı eserine dair kaleme almış olduğu zevâiddir.²⁷⁴ Sultan el-Melikü'l-Eşref (ö. 803/1400)'in oğlu Nasır için yazmıştır.²⁷⁵ Dört cilt halindedir.²⁷⁶

10. *İmtisâsü's-şihâd (İmtidadu's-Sihâd) fî İftiradı'l-cihâd:*

Bir ciltten ibarettir.²⁷⁷ Cihad üzerinedir.²⁷⁸

11. *en-Nefhatü'l-anberiyye fî Mevlidi Hayri'l-Beriyye:*

Hiz. Muhammed (s.a.v.)'in doğumu ile ilgili yazılmış bir eserdir.²⁷⁹

12. *et-Tecârîh (et-Tehâric) fî Fevâid müteallika bi ehâdîsi'l-Mesâbih:*

Beğavî (ö.516/1122)'nin *Mesâbihu's-Sünne* adlı eserine dair yapılmış bir çalışmadır.²⁸⁰

²⁷⁴ Çakan, İsmail Lütfü, "Câmiu'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl" md. *DİA*, İstanbul 1993, VII, 136.

²⁷⁵ Divlekci, *a.g.e.*, s. 36.

²⁷⁶ Fâsi, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 396-397; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 82; Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, II, 282.

²⁷⁷ Fâsi, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 396; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 82.

²⁷⁸ Strotmann, *a.g.e.*, s. 181.

²⁷⁹ Fâsi, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 396; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 82; Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, II, 283.

²⁸⁰ Ali en-Neccar, *Besâir*, I, 24; Divlekci, *a.g.e.*, s. 37.

13. *ed -Dürrü 'l-gâlî fî 'l-Ehâdîsi 'l-Avâlî*²⁸¹

14. *Münyetü 's-Sûl fî Deavâti 'r-Rasûl*²⁸²

15. *el-Müttefak vad'an ve 'l-Muhtelef su 'kan*²⁸³

16. *Kürâse fî ilmi 'l-Hadîs*²⁸⁴

C. Dilbilime Dair Eserleri

1. *el-Kāmûsü 'l-muhît*:

Tam adı *el-Kāmûsü 'l-muhît ve 'l-kabesü 'l-vasît el-câmi' limâ zehebe min luğati 'l-Arab şemâtî*'tir.²⁸⁵ Müellif eserini hazırlarken, başta İbn Side (ö.458/1065)'nin *el-Muhkem*'i ve es-Sâğânî (ö.650/1252)'nin *el-Ubâb*'ı olmak üzere yaklaşık iki bin eserden istifade ettiğini söyler.²⁸⁶ Nitekim Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), altmış cilt tutacağını tahmin ettiği *el-Lâmi 'u 'l-mu 'lemü 'l- 'ucâbu el-câmi' beyne 'l-Muhkem ve 'l- 'Ubâb* ismiyle bir sözlük yazmaya başlamış ve aşağı yukarı beş cildini kaleme almıştı. Daha sonra bunun pek kullanışlı olmayacağını düşünerek bu fikrinden vazgeçmiş ve iki ciltlik bu muhtasar sözlüğü hazırlamıştır. Kāmûs (okyanus) kelimesi eserin şöhrete kavuşmasından sonra “sözlük” anlamında da kullanılır olmuştur.²⁸⁷ Müellif eserine bu ismi vererek Arap dilinin tüm kelimelerini kapsadığını iddia etmişse de İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce)'nin *es-Sihâh*'ında²⁸⁸ yer alan 40.000 kelimeye 20.000 daha ekleyerek kelime sayısını 60.000'e çıkarmakla birlikte daha evvel

²⁸¹ Sehâvî, *ed-Dav 'u 'l-Lâmi* ' , X, 82; kettânî, *Fihrisü 'l-Fehâris*, II, 908.

²⁸² Fâsî, *el-Ikdü 's-Semîn*, II, 396; Makrîzî, *el-Mukaffa*, VII, 486; Sehâvî, *ed-Dav 'u 'l-Lâmi* ' , X, 82.

²⁸³ Sehâvî, *ed-Dav 'u 'l-Lâmi* ' , X, 82; Şevkanî, *el-Bedru 't-Tâli* ' , II, 282; Kettânî, *Fihrisü 'l-Fehâris*, II, 908; Ali en-Neccar, *Besâir*, I, 24.

²⁸⁴ Sehâvî, *ed-Dav 'u 'l-Lâmi* ' , X, 82.

²⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kamusu 'l-Muhît*, s. 15.

²⁸⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kamusu 'l-Muhît*, s. 34; Divlekci, *a.g.e.*, s. 37.

²⁸⁷ Hulusi Kılıç, “el-Kāmûsü 'l-Muhît”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 287.

²⁸⁸ Bkz. Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad, *es-Sihah tacü 'l-luga ve sıhahî 'l-Arabiyye = Tacü 'l-luga = Sihahü 'l-luga = es-Sihah fî 'l-luga*, (thk. Ahmed Abdülgafur Attar), Dârü'l-ilm li'l-melayin, Beyrut 1990, I-VI.

yazılan ve 80.000 kelimelik kapasiteye sahip olan İbn Manzur’a (ö.711/1311) ait *Lisânü’l-‘Arab*’ın²⁸⁹ bu anlamda gerisinde kalmıştır.²⁹⁰ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) eserin önsözünde Cevherî’nin Arapça kelimelerin en azından yarısını ihmâl ettiğini, bunları kendisinin tamamladığını söyler.²⁹¹ Halbuki Cevherî ise, Buhârî’nin tıpkı hadis ilminde yaptığı şekilde yalnızca kendisine göre sahih olan, yani yaygın biçimde kullanılan kelimelere yer verdiğini söylemektedir.²⁹²

Müellifin 813/1410 senesinde tamamlamış olduğu *el-Kâmûsü’l-muhît*’te kelimeler Cevherî ekolüne göre dizilmiştir. Şairlerin kafiye, nâsirlerin seci bulma kolaylığı bulunan bu sistemde son harfi aynı olan kelimeler bir araya toplanır. Kelime köklerinin esas tutulduğu bu dizimde kökün son harfi “bab”, ilk harfi ise “fasıl” adıyla ve alfabetik sıraya göre dizilir. Ortada kalan harfler de yine alfabetik sıraya göre yer alır. Türemiş kelimeler ilgili köklerin altında izah edilir. Arap sözlükçülüğünde bazı kısaltmaları da ilk kez Fîrûzâbâdî kullanmıştır: “ج” çoğul, “خ” yer adı, “د” şehir adı, “س” köy adı, “م” mâruf gibi.²⁹³ *el-Kâmûsü’l-muhît*, çok rağbet görüp kullanılmış olmakla birlikte mukaddimede açıklanan ilkelere tam uyulmaması, iç düzeninde belli bir sistemin bulunmaması, bazen tanımların anlaşılamayacak derecede kısa ve muğlak bırakılması, birçok durumda kelimenin eş anlamlısının veya karşınının zikredilmesiyle iktifa edilmesi, yer yer sözlükle doğrudan alakası bulunmayan tıbbî bilgilere ve özel isim açıklamalarına yer verilmiş olması, *es-Sihâh* üzerine yapılan ilâvelerde garîb, müvelled ve zayıf kelimelerin sıhhat derecelerine dair bilgi verilmemesi ve *es-Sihâh*’a yönelttiği tenkitlerde Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin de hataya düşmesi gibi nedenlerden ötürü eleştiri konusu olmuştur.²⁹⁴

Pek çok kez Kalküta (I-IV, 1230-1232), Bombay (1272/1884), Tahran (kenarında Farsça tercümesiyle birlikte 1277), Bulak (1289), Leknev (1885), İstanbul (I-

²⁸⁹ İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisanü'l-Arab*, Dâru Sadır, Beyrut t.y., I-XV.

²⁹⁰ Hulusi Kılıç, “el-Kâmûsü’l-Muhît”, *DİA*, XXIV, 287.

²⁹¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, I, 34.

²⁹² Hulusi Kılıç, “el-Kâmûsü’l-Muhît”, *DİA*, XXIV, 287.

²⁹³ Kılıç, “el-Kâmûsü’l-Muhît”, *DİA*, XXIV, 287.

²⁹⁴ Kılıç, “el-Kâmûsü’l-Muhît”, *DİA*, XXIV, 287-288.

IV, 1304)²⁹⁵ ve en son Beyrut'ta (1987)²⁹⁶ basılan ve ilim dünyasının en meşhur sözlüklerden biri olan *el-Kāmûsü'l-muhît* üzerine şerh, hâşiye, ihtisar, ikmal (müstedrek), tenkit ve tercüme türü pek çok çalışma yapılmıştır.²⁹⁷ Eserin şerh ve hâşiyeleri içinde en mühimi ise hiç şüphesiz Murtazâ ez-Zebîdî'ye (ö. 1205/1791) ait *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kāmûs* adlı eseridir. Zebîdî'nin bu çalışmasını yüz üzerinde eserden istifade ederek hazırladığı söylenmektedir. On dört yılda tamamlanan eser 120.000 kelime ihtiva etmektedir. *el-Kāmûsü'l-muhît*'in birçok muhtasarı da bulunmaktadır. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, önce eseri köklerin birinci harflerine göre alfabetik olarak dizmek sûretiyle *Tertîbü'l-Kāmûsi'l-muhît 'alâ tarîkati'l-Misbâhi'l-münîr ve Esâsi'l-belâğa* adıyla yayımlamış (I-IV, Kahire 1378/1959), daha sonra bunu *Muhtârü'l-Kāmûs* ismiyle bir cilt halinde ihtisar etmiştir (Kahire 1964).²⁹⁸

Sözlük iki kez Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bunlardan ilki olan Merkezzâde Ahmed Efendi'nin (ö. 963/1556?) *Bâbûs fî tercemeti'l-Kāmûs'u* (*el-Bâbûsü'l-vasît fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muhît*) henüz basılmamıştır. Mütercim Ahmed Âsım Efendi'nin (ö. 1235/1819) “Kâmus Tercümesi” diye de bilinen *el-Okyânûsü'l-basît fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muhît* ismini taşıyan eseri hem tercüme, ikmal, tashih ve tenkit, hem de es-Sihâh'ı müdafaa niteliklerini taşımaktadır. Bu eser başlıca şu özelliklere sahiptir: *el-Kāmûs*'ta yetersiz olan hareke zaptı tamamlanmıştır. Açıklama ve delillendirme gayesiyle âyet, hadis, şiir vb.den şevâhid ve misaller ilave edildiği gibi *el-Muhkem*, *el-'Ubâb* ve *et-Tâc* gibi kaynaklardan yeni kelime ve anlamlar eklenmiştir. Kelimelere Türkçe karşılık bulmakta büyük bir titizlik gösteren Âsım Efendi, bu noktada sadece yazı diliyle yetinmeyip halk ağzından da istifade etmiştir. Bu vasıflarıyla müstakil bir telif sayılabilecek olan Kāmûs Tercümesi, ilk kez II. Mahmud'un iradesiyle Mütercim Âsım Efendi'nin büyük oğlu Hamid'in nezâretinde basılmıştır (I-III, İstanbul 1230-1233). Eserin daha sonra yine İstanbul'da (I-III, 1268-1272; I-IV, 1304-1305) ve Mısır'da (I-III, 1250) baskıları yapılmıştır. Eser son olarak 2013 senesinde İstanbul'da Mustafa Koç ve

²⁹⁵ Kılıç, “el-Kāmûsü'l-Muhît”, *DİA*, XXIV, 288.

²⁹⁶ Divlekci, *a.g.e.*, s. 38.

²⁹⁷ Bu çalışmalar için bkz. Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî neş'etuhû ve tatavvuru*, Kahire II, 599-638; Ahmed Şarkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, Beyrut 1987, s. 222-225, 234-241; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *es-Sihâh ve medârisü'l-mu'cemâti'l-'Arabîyye*, Mekke 1990, s. 207-215, 220-232.

²⁹⁸ Hulusi Kılıç, “el-Kāmûsü'l-Muhît”, *DİA*, XXIV, 288.

Eyüp Tanrıverdi tarafından Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı eliyle altı cilt halinde basılmıştır. Ayrıca eser hakkında Türkçe’de yazılmış on adet yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Ahmed Lütfi Efendi, Kāmûs Tercümesi’ndeki kelimeleri alfabe nizamına göre dizerek 53.000 kelimelik *Lugat-ı Kāmûs*’u hazırlamıştır. Aslı Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi’nde bulunan bu çalışmanın elif ve bâ harflerini ihtiva eden ilk iki cüzü basılmıştır (1282, 1286). *el-Kāmûsü’l-muhît* birkaç kere de Farsça’ya çevrilmiştir. Yahyâ b. Muhammed Şefî-i Kazvînî’ye ait *Tercümânü’l-luğa* bunlar arasında yer alır (el-Ğāmûs kenarında, Tahran 1277, ayrıca Tahran 1303-1308).²⁹⁹ Ayrıca Abdullah Kestelî (ö. 948/1541) 30.000 kelime ihtiva eden *Mirkatü’l-luğa* adlı Türkçe-Arapça sözlüğünün 16.000 kelimesini *el-Kāmûsü’l-muhît*’ten almıştır.³⁰⁰ Arapça’nın ilk modern sözlüğü olarak kabul edilen Butrus b. Bûlus Bustânî’nin *Muhîtü’l Muhît* adlı sözlüğünde de *el-Kāmûsü’l-muhît* esas alınmıştır.³⁰¹

Şerh, hâşiye ve tercümelerinde yer yer eleştiriye tabi tutulan *el-Kāmûsü’l-muhît* hakkında müstakil tenkit eserleri de yazılmıştır. Muhammed Sa’dullah b. Nizâmeddin el-Hindî el-Murâdâbâdî, *el-Ğavlü’l-me’nûs fî sıfâtî’l-Kāmûs* adlı çalışmasında (Râmpûr 1287/1870) el-Kāmûs’u otuz beş yönden eleştirmiştir. Ahmed Fâris eş-Şidyâk *da el-Câsûs ‘ale’l-Kāmûs* ismini verdiği eserinde (İstanbul 1299) Kāmûs’u yirmi dört noktada tenkide tabi tutmuştur. Ahmed Teymur Paşa *Tashîhu ağılâtî’l-Kāmûsi’l-muhît* (Kahire 1343) ve Kara Dâvud İzmitî de *ed-Dürri’l-lakît fî ağılâtî’l-Kāmûsi’l-muhît* (nşr. Mustafa Kılıçlı, Erzurum 1990) adıyla birer eser kaleme almışlardır.³⁰²

2. *Tahbîrü’l-müveşşîn (mevşîn) fî’t-ta’bîri (fîmâ yukālî) bi’s-sîn ve’s-şîn:*

Hem “sîn” hem de “şîn” harfleriyle yazılıp okunabilen kelimeler hakkında yazılmış olup Muhammed b. Şeneb (Cezayir 1327/1909; Beyrut 1330/1911-1912),

²⁹⁹ Kılıç, “el-Kāmûsu’l-Muhît”, *DİA*, XXIV, 288

³⁰⁰ Nuri Yüce, “Abdullah Kestelî”, *DİA*, İstanbul 1998, I, 112.

³⁰¹ Hulusi Kılıç, “Muhîtü’l Muhît”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 41.

³⁰² Kılıç, “el-Kāmûsu’l-Muhît”, *DİA*, XXIV, 288

Muhammed Hayr el-Bikâî (Dımaşk 1982)³⁰³ ve Suriyeli Cemîl Beg el-Azm (ö. 1933) tarafından yayımlanmıştır.³⁰⁴

Müellif kelimeleri kökleri bakımından ilk harflerine göre tertip etmiş ve aşağı yukarı 140 kadar kelimeye yer vermiştir. İlgili harfle başlayan tek bir kelime dahi bulunsa ona değinmeden geçmemiştir. Diğer taraftan kelime olmaması nedeniyle de bazı bab başlıklarını boş bırakmıştır. Yaptığı açıklamalarda zaman zaman referanslar da verir. Metin kanıtı olarak âyet, hadis, atasözü ve şiire de yer verdiği olmuştur. Bundan başka, kelime yabancı kökenli ise ait olduğu dildeki telaffuz şekline de yer vermiştir.³⁰⁵

Eserin Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi nr. 4551/1’de el yazması bulunmaktadır.

3. *ed-Dürerü’l-mübessese fi’l-ğureri’l-müsellese (el-Ğurerü’l-müsellese ve’d-dürerü’l-mübessese, el-Müsellesât):*

Bu eserde üç hareke ile okunup (خُدْعَة - خُدْعَة - خُدْعَة gibi) mânası değişen ve değişmeyen kelimeler bir araya getirilmiştir.³⁰⁶ Müellif eseri yazarken konuyla ilgili daha önce telif edilmiş olan Kutrub (ö.206/1821), el-Kazzâz (ö.412/1021) ve İbn Malik (ö.1570/1174) gibi âlimlere ait eserlerden yararlanmıştır.³⁰⁷

Eser, ele aldığı kelime sayısı bakımından o güne dek yapılmış en geniş çalışma olup takriben 500 kelimeye yer verilmiştir. Alfabetik sıraya göre ilk harf baz alınarak tertip edilmiştir. Yer yer kelimenin kullanımına dair âyet, hadis, şiir ve darb-ı mesellerden örnekler verilmiştir.³⁰⁸

³⁰³ Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 143.

³⁰⁴ Azmi Yüksel, “Cemîl el-Azm”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 326.

³⁰⁵ Divlekci, *a.g.e.*, s. 38.

³⁰⁶ Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 143.

³⁰⁷ Fîrûzâbâdî, *ed-Dürerü’l-mübessese fi’l-Ğureri’l-müsellese*, (thk. Ali Huseyn el-Bevvab), Riyad 1981, s. 48; Divlekci, *a.g.e.*, s. 38.

³⁰⁸ Divlekci, *a.g.e.*, s. 38-39.

Kitap Ali Hüseyin Bevvâb (Riyad 1982) ve Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Trablus-Tunus 1982) tarafından neşredilmiştir. Ayrıca Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-Âyid eser üzerinde bir yüksek lisans çalışması yapmıştır (Ümmülkurâ Üniversitesi Şeriat Fakültesi, Mekke 1398/ 1978).³⁰⁹

4. *Celîsü'l-enîs fî esmâ'i (tahrîmi)'l-handêris:*

Şarabın değişik isimleri ve haramlığı hakkında olup A. S. Fulton tarafından yayımlanmıştır.³¹⁰ TUYATOK, ADA. nr. 149'da³¹¹ ve Milli Kütüphane (nr. 149/1) de de elyazması bulunmaktadır.

5. *İ'tirâzâtü sâhibi'l-Ḳāmûs 'ale'l-Cevherî:*

Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 313'te elyazması halinde mevcuttur.³¹²

6. *el-Ferâ'id*

Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Umumi, nr. 3317; Edeb, nr. 653'te elyazması bulunmaktadır.³¹³

7. *Risâle fî me'âni ba'zî'l-hurûf:*

Süleymaniye Ktp., Kasîdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 664 ve Riyad Üniversitesi Ktp., Umumi, nr. 2392'de elyazmaları mevcuttur.³¹⁴

³⁰⁹ Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, XIII, 143.

³¹⁰ Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, XIII, 143. Bkz. A. S. Fulton, "Fîrûzâbâdî's Winerlist", *BSOAS*, XII (1947-48), s. 579-585.

³¹¹ Divlekci, *a.g.e.*, s. 41.

³¹² Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, XIII, 143.

³¹³ Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, XIII, 143.

³¹⁴ Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, XIII, 143.

8. *el-Müsellesü'l-muhtelefü'l-mâna (Müsellesü'l-Kebîr):*

Müellif bu eserde kelime yapısı olduğu gibi kalıp hareketlerinin değişmesiyle manalarının da değiştiği lafızları incelemektedir.³¹⁵ Bu anlamda eser *ed-Dürrü'l-Mübessese*'nin bir devamı niteliğinde olup bu nedenle temel referansları da aşağı yukarı aynıdır.³¹⁶

Kelime diziminde yine alfabetik düzen esas alınmış, ancak ikinci ve üçüncü harfler için buna tam riâyet söz konusu olmamıştır. Âyet, hadis, şiir ve atasözlerinden örnekler burada da söz konusudur.

Eser Abdülcelîl Muğtad Avde et-Temîmî'nin ile 1988 yılında neşredilmiştir.³¹⁷

9. *Terkîku'l-esel fî esmâ'i'l-'asel (Terkîku'l-esel fî tasfîki'l-esel):*

Balın çeşitli isimlerine dair olan bu eser;³¹⁸ “bal, arının dışkısı mı yoksa kusmuğu mu?” şeklindeki bir soru üzerine kaleme alınmış olup Suyûtî (ö.911/1505) tarafından *el-Müzhir*'de nakledilmiştir.³¹⁹

10. *el-Lâmi'l-mu'lemü'l-'ucâbü'l-câmi' beyne'l-Muhkem ve'l-U'bâb:*

Müellifin bu eseri ilk önce altmış (veya yüz) cilt olarak yazmayı düşündüğü, daha sonra ise beş cildini kaleme aldığı, ancak kullanılmasının güç olacağını dikkate alarak fazlalıkları çıkararak *el-Kāmûsü'l-muhîr*'i yazdığı rivâyet edilmektedir.³²⁰

Özetle *el-Lami'* İbn Sîde (ö.458/1065)'nin *el-Muhkem* adlı eseriyle Sâğânî (ö.650/1252)'nin *el-Ubâb* adlı eseri başta olmak üzere daha birçok kaynaktan

³¹⁵ Fîruzâbâdî, *el-Müsellesü'l-muhtelefü'l-mâna*, (thk. Abdülcelîl et-Temîmî), Sebha Üniversitesi Yayınları, Libya 1988, s. 31.

³¹⁶ Divlekci, *a.g.e.*, s. 39.

³¹⁷ Divlekci, *a.g.e.*, s. 39-40.

³¹⁸ Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 143.

³¹⁹ Bkz. Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Müzhir fî ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, (thk. Fuad Ali Mansur), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1998, I, 320.

³²⁰ Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 144.

yararlanılarak yazılmış geniş bir sözlük çalışmasıdır.³²¹ Ayrıca Sehâvî (ö. 902/1497), Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin kendi hattıyla bu eserin beş cildini tamamladığına dair bir not gördüğünü de kaydeder.³²²

11. *er-Ravdu'l-meslûf fîma lehu ismâni ila elûf (ulûf):*

Fîrûzâbâdî'nin eşanlamlı kelimeleri derlemiş olduğu bir çalışmadır.³²³

12. *Tuhfetü'l-Kamûl fî men yüsemma mine'l-Melâiketi ve'n-Nâs İsmâil:*

İsminden anlaşıldığına göre meleklerden ve insanlardan meşhur olanların içinde “İsmail” ismini taşıyanlara yönelik bir çalışmadır.³²⁴

13. *Maksûdu zevi'l-elbâb fî ilmi'l-irâb*³²⁵

14. *Belâgü't-telkîn fî gâibi'l-lâin*³²⁶

15. *Esmâu's-serah (el-berâh) fî esmai'n-nikah:*

Nikâh kelimesiyle eşanlamlı olan kelimelere dair bir derleme çalışmasıdır.³²⁷

16. *Esmâu'l-ğâde fî esmai'l-âde*³²⁸

17. *Envaü'l-ğays fî esmâi'l-leys:*³²⁹

Müellifin, arslanın farklı isimlerine yönelik kaleme aldığı bir derleme çalışmasıdır.

³²¹ Divlekci, *a.g.e.*, s. 40.

³²² Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi* ' , X, 82; Divlekci, *a.g.e.*, s. 40.

³²³ Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 320.

³²⁴ Divlekci, *a.g.e.*, s. 41.

³²⁵ Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 397; Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi* ' , X, 82; Neccâr, *Besâir*, I, 24.

³²⁶ Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 396; Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi* ' , X, 82.

³²⁷ Fîrûzâbâdî, *ed-Dürer*, s. 119; Divlekci, *a.g.e.*, s. 41.

³²⁸ Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 397; Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi* ' , X, 82; Neccâr, *Besâir*, I, 25.

³²⁹ Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 397; Makrîzî, *el-Mukaffa*, VII, 486; Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi* ' , X, 82.

18. *Esmâu 'l-Hamd*³³⁰

19. *Zâdü 'l-me'âd fî vezni Bânet Süâd ve şerhuhu:*

Ka'b b. Züheyr (ö.26/645)'e ait “*Banet Süad*” adlı kasideye dair tek cilt halinde bir çalışmadır. Müellif buna şerh de yazmıştır.³³¹

20. *en-Nühabu 't-tarâif fî'n-Nüketi'ş-şerâif*³³²

21. *Risâle fî meâni badi'l-huruf*

Eserin Süleymaniye Ktp. nr. 684'de bir yazma nüshası bulunmaktadır.³³³

Fîrûzâbâdî'nin dilbilime dair çalışmalarına baktığımızda dikkati celbeden bir husus olarak şunu görürüz ki müellif şarap, bal, nikâh, arslan, vs. gibi bazı kelimelere yönelik olarak müstakil birer eser kaleme almıştır. Burada şöyle bir noktaya varmak mümkün olsa gerektir ki esasen onun bu tür kapsamlı ve derinlikli eser verme tarzı dilbilim alanındaki yetkinliğine dair sanki bir ispat gayretidir.

D. Tarih ve Terâcime Dair Eserleri

1. *el-Bulğa fî terâcimi e'immeti'n-nahvi ve'l-luğa:*

Dört yüz kırk iki dil âliminin hayatını kısaca anlatan bir eser olup Muhammed el-Mısırî tarafından Dımaşk'ta 1972'de ve Kuveyt'te 1987'de neşredilmiştir.³³⁴ Ancak Muhammed el-Mısırî'nin söz konusu bu tahkiki Burhan Sıdkî tarafından *Mecmeu'l-Lüğati'l-Arabiyye* dergisinde tenkide tabi tutulmuştur.³³⁵

³³⁰ es-Sehâvî, *ed-Davu 'l-Lâmi*, X. 82.

³³¹ es-Sehâvî, *ed-Davu 'l-Lâmi*, X. 83.

³³² Sehâvî, *ed-Davu 'l-Lâmi*, X. 82.

³³³ Divlekci, *a.g.e.*, s. 42.

³³⁴ Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 144.

³³⁵ Bkz. Burhan Sıdkî, “el-Bulğa”, *Mecelletü Mecmei'l-Lüğati'l-Arabiyye*, Dımaşk 1973, XLVIII.

2. *İsâretü'l-hacûn ilâ ziyâreti'l-Hacûn:*

Mekke yakınında Hacûn dağında medfun sahâbîlere dair bir eserdir.³³⁶ Söylediğine göre bir gecede kaleme almıştır.³³⁷ Bu eser Takıyyuddîn el-Fâsî (ö.832/1428) tarafından *el-İkdu's-semîn* adlı eserinde eleştiri konusu olmuştur. Fâsî şöyle söylemektedir: “Sahabeyle dair yazılmış teracim kitaplarında onların hepsinin Hacûn’a defnedildiği ya da onların tamamının Mekke’de vefat ettiği şeklinde bir bilgi görmedim. Eğer Fîrûzâbâdî onların topluca Hacûn’a defnedildiğini ileri süren bu görüşünde, sahabenin Mekke’ye geldiğini iddia eden görüşe dayanıyorsa, onların Mekke’ye gelmiş olmaları hepsinin Hacûn dağına defnedilmiş olmasını gerektirmez. Onların bir kısmı Mekke’nin aşağı tarafında bulunan Muhacirûn mezarlığına ya da yukarısındaki el-Makberatu'l-Ulyâ’ya defnedilmekteydiler. Hatta belki evlerine de defnedilmiş olabilirler.”³³⁸

3. *Tuhfetü'l-ebîh fîmen nüsibe ilâ gayri ebîh:*

Babasından başkasına nisbet edilen altmış bir kadar³³⁹ meşhur kişi hakkında bir risâle olup biri Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından, Nevâdirü'l-mahtûtât içinde, Kahire’de 1370/1950’de, (s. 97-110) ve diğeri Muhammed Sâlih eş-Şennâvî tarafından, İbn Habîb el-Bağdâdî’ye ait iki risâleyi ihtiva eden bir mecmuanın içinde üçüncü risâle olarak, Beyrut’ta 1410/1990’da neşredilmiştir.³⁴⁰ Esere ait bir elyazması Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim, nr., 252’de mevcuttur.³⁴¹

4. *el-Megânimü'l-mutâbe fî me‘âlimi Tâbe*

Kitap Medine ve civarının tarihi, coğrafyası ve Medine ziyaretiyle Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ve hocalarının Medine’de görüşüp tanıştığı kimseler hakkında bilgi veren

429-436; Divlekci, *a.g.e.*, s. 43.

³³⁶ Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 144.

³³⁷ Sehâvî, *ed-Davû 'l-lâmi'*, X, 82.

³³⁸ Fâsî, *el-İkdu's-semîn*, II, 394.

³³⁹ Divlekci, *a.g.e.*, s. 43.

³⁴⁰ Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 144.

³⁴¹ Divlekci, *a.g.e.*, s. 43.

altı bölümden ibaret bir eser olup³⁴² birinci bölümde; Medine’yi ziyaret etmenin adap ve fazileti vb. konuları içermektedir. İkinci bölümde; Medine’nin tarihi ile bu şehirde yaşamış olan meşhur kimselerden bahseder. Üçüncü bölümde; Medine’nin isimlerine yer verir. Dördüncü bölümde; Mescid-i Nebevî’nin yapılışından, Mescidin çevresindeki evlerden, kabirlerden vs. söz eder. Besinci bölüm; eserin en uzun kısmı olup coğrafi açıdan şehrin tanıtılmasına yöneliktir. Altıncı bölümde ise Fîruzâbâdî’nin aslen oralı olan hocaları ve orada karşılaşmış olduğu hocaları hakkında bilgi verilir.³⁴³

Kitabın sadece coğrafi adlarla ilgili beşinci bölümü Riyad’da 1389/ 1969’da Hamed el-Câsir tarafından neşretmiştir.³⁴⁴ Bununla birlikte eserin tahkikine dair Ömer Rıza Kehhâle (ö. 1987) tarafından bir tenkit de kaleme alınmıştır.³⁴⁵

Eserin ayrıca Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1587 ile Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1529’de elyazması nüshaları bulunmaktadır.³⁴⁶

5. *el-Mûna fî fadli Mina:*³⁴⁷

Eser, Mekke yakınlarında bulunan “Mina” adlı yer hakkında kaleme alınmıştır.

6. *Müheyyicü’l-ğarâm ile’l-Beledi’l-Haram*³⁴⁸

7. *Ehâsinü’t-Tâif fî mehasini’t-Tâif:*³⁴⁹

Taif şehri ile ilgili yazılmıştır.

³⁴² Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 144.

³⁴³ Divlekci, *a.g.e.*, s. 42.

³⁴⁴ Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 144.

³⁴⁵ Bkz. Ömer Rıza Kehhale, “el-Meğânimü’l-Mutâbe fî Mealimi Tâbe”, *Mecelletü Mecmei’l-luğati’l-Arabiyye*, Dimaşk 1970, XLV, 388-391.

³⁴⁶ Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 144.

³⁴⁷ Fâsî, *el-Ikdü’s-Semîn*, II, 396; Makrîzî, *el-Mukaffa*, VII, 486; Sehâvî, *ed-Davu’l-Lâmi’*, X, 82.

³⁴⁸ Fâsî, *a.g.e.*, II, 396; Sehâvî, *a.g.e.*, X, 82.

³⁴⁹ Fâsî, *a.g.e.*, II, 394.

8. Fadlû's-Selâme ale'l-Hibeze ke fadli'd-Dürri ale'l-Hareze:

Taif vadisinde iki köy olan Selâme ile Hibeze hakkında yazılmıştır.³⁵⁰

9. el-Mirkatü'l-erfeyye fî Tabakati's-Şâfiyye³⁵¹ (Tabakatü's-Şâfiyye)³⁵²:

Müellifin kendisinin de mensubu bulunduğu Şafî mezhebinin fakihleri hakkında kaleme aldığı bir biyografi eseridir.³⁵³

10. Ravzatu'n-nâzır fî tercemeti's-Şeyh Abdi'l-Kâdir:³⁵⁴

Şeyh Abdülkâdir ile murad yüksek ihtimalle Kadiriyye tarikatının kurucusu büyük sûfî Abdülkâdir Geylânî Hz. (ö. 561/1165-66) olmalıdır.³⁵⁵

11. el-Mirkâtu'l-vefiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye:³⁵⁶

Müellifin Hanefî fıkıh âlimlerine yönelik bir tabakat çalışması olup³⁵⁷ Fâsî'nin naklettiğine göre Şeyh Muhyiddin Abdülkadir el-Hanefî³⁵⁸'nin *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakati'l-Hanefiyye*³⁵⁹ adlı tabakatı esas alınarak kaleme alınmıştır.³⁶⁰

³⁵⁰ Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 395; Makrîzî, *el-Mukaffa*, VII, 486; Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi*, X, 82.

³⁵¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 181; Strotmann, *a.g.e.*, s. 230-231.

³⁵² Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris*, II, 908.

³⁵³ Divlekci, *a.g.e.*, s. 44; Strotmann, *a.g.e.*, s. 231.

³⁵⁴ Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 396; Makrîzî, *el-Mukaffa*, VII, 486; Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi*, X, 82; Ali en-Neccar, *Besâir*, I, 23.

³⁵⁵ Ali en-Neccar, *Besâir*, I, 23.

³⁵⁶ Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 394; Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi*, X, 82; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 181; Strotmann, *a.g.e.*, s. 229-230.

³⁵⁷ Brockelmann, *GAL*, S. II, 236; Fleisch, *a.g.e.*, 926; Furat, *el-Fîrûzâbâdî'nin es-Sihâh'ı Tenkidi*, s. 44.

³⁵⁸ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısırî (ö. 775/1373)

³⁵⁹ Bkz. Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakati'l-Hanefiyye*, Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, Haydarabad, 1914 I-II.

³⁶⁰ Fâsî, *el-Ikdü's-semîn*, II, 394.

Eserin Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 4647'de ve Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 671³⁶¹ ve 672, Afyon Gedik Ahmet Paşa Ktp., nr.17186'de³⁶² elyazmaları mevcuttur.³⁶³

12. *el-Fadlû'l-vefî fî'l-adli'l-Eşref*³⁶⁴

Fîrûzâbâdî'nin, kendisinin çokça lütfuna mazhar olduğu Yemen Rasulî Devleti hükümdarı el-Melikü'l-Eşref İsmail b. Abbas'a (ö. 803/1400) dair hazırladığı çalışmasıdır.³⁶⁵

13. *Nüzhetü'l-ezhân (ihvân) fî tarihi Isbahan:*

Isfahan tarihine dair³⁶⁶ tek cilt halinde bir eserdir.³⁶⁷

14. *Tarihu Merv:*³⁶⁸

Merv şehrinin tarihine dair yazılmış bir eserdir.

15. *Ta'yînü'l-Gurefât li'l-Maîn ala Ayni Arafât*³⁶⁹

E. Fıkıh ve Akâide Dair Eserleri

Müellifin fıkıhla mesaisi bir iki eserin ötesine geçmemektedir.³⁷⁰

³⁶¹ Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, XIII, 144.

³⁶² Ahmet Özel, Hanefi Mezhebi (Literatür)", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 26.

³⁶³ Celal Erbay, "el-Cevâhirü'l-Mudîyye", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 433.

³⁶⁴ Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, II, 397; Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi*, X, 82; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 181; Strotmann, *a.g.e.*, s. 101, 171-172.

³⁶⁵ Divlekci, *a.g.e.*, s. 44; Strotmann, *a.g.e.*, s. 101, 171-172.

³⁶⁶ Strotmann, *a.g.e.*, s. 19, 236-237.

³⁶⁷ Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi*, X, 82.

³⁶⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I, 303.

³⁶⁹ Sehâvî, *ed-Davu'l-Lâmi*, X, 82; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 181.

³⁷⁰ Furat, *el-Fîrûzâbâdî'nin es-Sihâh'ı Tenkidi*, s. 44.

1. *el-İs'âd bi'l-İs'âd ilâ deraceti'l-ictihâd:*

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) bu eserini yazmayı bitirdiğinde, söylendiğine göre onu 15 Şaban 801 tarihinde,³⁷¹ üç cilt halinde, herbir cildini farklı bir adamın başında taşıması sûretiyle getirip Sultan el-Melikü'l-Eşref'e (ö. 803/1400) davullar ve şarkılar eşliğinde takdim etmiş ve Sultan tarafından üç bin dinarla da ödüllendirilmiştir. Bu törende kadılar ve âlimlerde bulunmuştur.³⁷² Eseri kendisinin ictihat mertebesinde olduğunu iddia etmesi üzerine yazdığı da nakledilmiştir.³⁷³

Bu eserin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Umumi, nr. 2351 ve Fıkıh [Şâfiî], nr. 414'te bir elyazması bulunmaktadır.³⁷⁴

2. *el-İşârât ilâ mâ fî kütübi'l-fıkhi mine'l-esmâ' ve'l-emâkîn ve'l-lugât:*

Eser, başlığından da anlaşılacağı üzere usûl-i fıkha dair kitaplarda yer alan isimler, yerler ve diller hakkında bir çalışmadır.³⁷⁵

3. *Risâle fî hukmi'l-kanâdîli'n-Nebeviyye fî zikri kanâdîli'l-Medîneti'l-Münevvere mine'z-zeheb be'l-fidda:*

Medine'deki kandillerin altından mı yoksa gümüşten mi yapılması gerektiğine dair yazılmış bir eserdir. Alger 1360,⁶ Köpr. Mğm. 1587'de elyazması bulunmaktadır.³⁷⁶

³⁷¹ Strotmann, *a.g.e.*, s. 183.

³⁷² Cengiz Tomar, "Yemen'de bir Türk Devleti: Resûliler ve Âlim Sultanları", Osmanlı Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2009, S: 33, s. 234; Ali b. Hasan Hazrecî, "el-'Ukûdü'l-lü'lü'yye fî târihi'd-devleti'r-Resûliyye", (nşr. Muhammed Besyûni Asel), Kahire 1911, II, s. 297.

³⁷³ Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris*, II, 909.

³⁷⁴ Kılıç, "el-Fîruzâbâdî", *DİA*, XIII. 144.

³⁷⁵ Strotmann, *a.g.e.*, s. 180.

³⁷⁶ Brockelmann, *Suppl.*, II, 235; Strotmann, *a.g.e.*, s. 242.

4. İbnü'l-Arabî ile ilgili risâleleri

a. *el-İğtibât bi-mu'âleceti İbni'l-Hayyât fî ecvibeti mesâ'ile sü'ile 'anhâ bi hakkı Muhyiddîn İbni'l-'Arabî :*

Fîrûzâbâdî bu eseri el-Melikü'l-Eşref İsmâil b. Abbas er-Resûlî'nin (ö. 803/1400) Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'nin *Fütuhât-ı Mekkîyye*³⁷⁷ ve *Fusûsu'l-Hikem*³⁷⁸ ve diğer kitaplarının okunmasının caiz olup olmadığına dair sorduğu bir soru üzerine kaleme almıştır. Sultan önce bu soruyu Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'ye sormuş, ardından fakih İbnü'l Hayyât'a³⁷⁹ sormuş ve Fîrûzâbâdî ile İbnü'l Hayyât birbirlerine karşılıklı reddiye yazmışlardır.³⁸⁰ Bahse konu fetvanın bir sûretine Fîrûzâbâdî'nin talebesi olan Ebû'l Hasen *Dürri's-semin fî menâkıbi's-Şeyh Muhyiddîn* adlı eserinde yer vermekle beraber³⁸¹, bir sûretine de el-Makkarî (ö.1041/1631) *Nefhu't-Tîb* adlı eserinin ikinci cildinde yer vermektedir.³⁸² İ.Ü.Kütp. nr. 3518; Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 706; Hamidiye, nr. 1458 ve Fatih, nr. 5376'da eserin elyazması mevcuttur.³⁸³

³⁷⁷ Bkz., Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkîyye (el-Fütuhâtü'l-Mekkîyye fî marifeti'l-esrari'l-malikiyye ve'l-memlukiyye)* (trc. Ekrem Demirli), Litera Yayıncılık, İstanbul 2009, I-XVIII.

³⁷⁸ Bkz. Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem* (trc. ve şrh, Ekrem Demirli), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

³⁷⁹ Ebû Bekr b. Muhammed b. el-Hayyât (b. Sâlih) el-Hemedânî el-Mihlâfî el-Ciblî et-Teizzî el-Yemenî (ö. 811/1409).

³⁸⁰ Bağdâdî, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Menkabeleri*, s. 49.

³⁸¹ Bağdâdî, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Menkabeleri*, s. 49.

³⁸² Bkz. Makkari, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Nefhü't-tib = Nefhü't-tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru veziriha Lisani'd-din İbni'l-Hatîb = Urfü't-tib fî't-ta'rif bi'l-vezir İbni'l-Hatîb* (thk. İhsan Abbas) Dâru Sadır, Beyrut 1968, II, 176-177.

³⁸³ Kılıç, "el-Fîrûzâbâdî", *DİA*, XIII, 144.

b. Fetva fî hakkı İbni'l-'Arabî ve kütübih

Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 706; Hamidiye, nr. 1458; Fâtih, nr. 5376'da elyazması mevcuttur.³⁸⁴ Ayrıca fetvaya Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, no: 685'de³⁸⁵ bulunan Ed-Dürerü'l-Gâliyât fî Şerhi'l-hurûfî'l-'âliyât³⁸⁶ adlı eserde de değinilmektedir.

c. Risâle fî'r-red 'ale'l-mu'terizîn 'alâ İbni'l-'Arabî

İsminden anlaşıldığı üzere İbnü'l-Arabî'ye itiraz edenlere yönelik cevap mahiyetinde yazılmış bir risaledir. Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Tasavvuf, nr. 50'da bir elyazması mevcuttur.³⁸⁷

Fîrûzâbâdî'nin Muhyiddin İbnu'l-Arabî'ye olan sempatisi malum iken, hatta bunun da ötesinde ona getirilen eleştirilere yönelik itiraz mahiyetinde yukarıda sunduğumuz risaleler bünyesinde cevaplar kaleme alırken, *Mevzûatu'l-ulûm*'da³⁸⁸ Taşköprizâde'nin oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi (ö.1031/1621) tarafından yapılan kritik bir tercüme hatası bunun tam tersi olduğu zannına sebebiyet verme riski barındırmakta olup bu durum Celalettin Divlekci tarafından mezkûr yüksek lisans tezinde tespit edilmiş ve açıklanmıştır.³⁸⁹

Fîrûzâbâdî'nin eserlerinin sıralı listesinin bulunduğu başkaca pek çok kaynak da mevcuttur.³⁹⁰

³⁸⁴ Kılıç, "el-Fîruzâbâdî", *DİA*, XIII. 144.

³⁸⁵ Abdurrezzak Tek, "*İbni'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar*", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, İstanbul 2009, c. 9, S: 23, s. 284.

³⁸⁶ İbrahim Kunt, "*Sadrüddîn-i Konevî'nin Üç Halîfesi: Fahrüddîn-i Irâkî, Mueyyidüddîn-i Cendî Ve Saîdüddîn-i Fergânî*", Tarihîn Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, İstanbul 2013, S: 9, s. 198.

³⁸⁷ Kılıç, "el-Fîruzâbâdî", *DİA*, XIII. 144.

³⁸⁸ Taşköprizâde, Ebû'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Miftâhu's-saâde (Mevzûatu'l-ulûm)* (trc. Kemâleddin Mehmed Efendi), İkdâm Matbaası, Dersââdet 1313, I, 164.

³⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Divlekci, *a.g.e.*, s. 45-47.

³⁹⁰ Eserleri hakkında bkz. Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît* (thk. Mektebû tahkîki't-turâs fî müesseseti'r-risâle), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1987, Nâşirin mukaddimesi, I, 15-18; Fâsî, *el-İkdu's-semîn*, II, 397; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 128; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannefîn*, Mektebetü'l-İslâmiyye ve'l-Ca'ferî Tebrîzî, Tahran 1947, II, 180-181; - Kettânî, Muhammed Abdulhayy b. Abdilkebîr b. Muhammed, *Fihrisu'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-me'âcim ve'l-meşîhât, ve'l-müselselât, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî*,

V. BESÂİR İSİMLİ TEFSİRİ

A. Tefsirin İsmi

Fîrûzâbâdî eserinde ele aldığı her sûreyi yahut Kur’ânî kavramı “Basîra” başlığı altında incelediği için tefsirine bu ismi vermiştir.³⁹¹

B. Tefsiri Yazmadaki Maksatları

İncelememize konu olan eserimiz *Besâiru zevi’t-temyîz fî letâifi’l-kitâbi’l-azîz*, aslında Yemen’de 1229-1454 yılları arasında hüküm sürmüş olan, muhtemelen Türkmen asıllı bir hânedan olan Rasûlîlerin³⁹² hükümdârı el-Melikü’l-Eşref İsmâil b. Abbas er-Resûlî³⁹³ (ö. 803/1400) tarafından geniş kapsamlı ansiklopedik bir kitap olarak hazırlanması düşünülen çalışmanın tefsir ve Kur’ân ilimleri ile ilgili³⁹⁴ bölümüdür.³⁹⁵ Muhakkikin kitabın önsözünde belirttiğine göre söz konusu eser, Kur’ânî ilimlerden fizikteki yakıcı aynalara kadar her biri bir ilme ait “maksad” adı altında altmış bölüm ihtiva edecekti.³⁹⁶ Böylelikle çeşit çeşit ilimlere ilgi duyan ve onlardan faydalanmak isteyen ilim taliplilerinin yüklerce kitapla uğraşmasına gerek kalmadan tüm hepsini tek bir kitaptan temin edebilmeleri amaçlanmaktaydı.³⁹⁷

Ortak bir çalışma ile telifi tasarlandığı anlaşılan, ancak yalnızca Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) tarafından Kur’ân ilimleriyle alâkalı olan ilk maksadı yazılan eserin diğer

Beyrut 1982, II, 908-909; Ziriklî, *el-A‘lâm*, VII, 146-147; Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli’*, II, 281-283; Brockelmann, *Suppl.*, II, 234-236; Bilmen, *Tabakât*; II, 581-582; *DİA*, XIII, 143-144.

³⁹¹ Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi’t-temyîz*, Nâşirin mukaddimesi, I, 27-28.

³⁹² Cengiz Tomar, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 1.

³⁹³ el-Melikü’l-Eşref’in kendisi bizzat Nahiv, Fıkıh, Edebiyat, Tarih, Neseb, Aritmetik ve buna benzer çeşitli pek çok ilimle meşgul olmuş ve tahsil görmüş bir zattı. Yüzünü ilme ve âlimlere dönmüş olup kitap toplamayı da çokça severdi. Öyle ki yukarıda da geçtiği üzere; birtakım ilmî plan ve projeler hazırlar ve bunların, kendisinin ortaya koyduğu metoda uygun olarak âlimlerce tamamlanmasını emrederdi. Beğendiğini bırakır, maksadına mutabık olmayanı ise kabul etmez, eksik bulduğunu da kendisi tamamlardı. Bkz. Sehâvî, *ed-Davu’l-Lâmi’*, Dâru’l-cil, Beyrut t.y., II, 299; Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi’t-temyîz*, Nâşirin mukaddimesi, I, 26.

³⁹⁴ Divlekci, *a.g.e.*, s. 29.

³⁹⁵ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

³⁹⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, Nâşirin mukaddimesi, I, 25-27; Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 143.

³⁹⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, Nâşirin mukaddimesi, I, 26.

bölümleri el-Melikü'l-Eşref'in vefatı nedeniyle yazılamamıştır.³⁹⁸ el-Melikü'l-Eşref tarafından tasarlanan maksatların tamamı ise şu şekildeydi.³⁹⁹

Birinci Maksat: Kur'ân tefsirinin incelikleri hakkında

İkinci Maksat: Nebevî hadis ve tâbiun hakkında

Üçüncü Maksat: Marifet ve hakikatler ilmi hakkında (Tasavvuf)

Dördüncü Maksat: Fıkıh ilmi hakkında

Beşinci Maksat: Usûl-i fıkıh ilmi hakkında

Altıncı Maksat: Cedel ilmi hakkında

Yedinci Maksat: Lügat (Dil) ilmi hakkında

Sekizinci Maksat: Nahiv ilmi hakkında

Dokuzuncu Maksat: Sarf ilmi hakkında

Onuncu Maksat: Meânî ilmi hakkında

Onbirinci Maksat: Beyân ilmi hakkında

Onikinci Maksat: Bedî' ilmi hakkında

Onüçüncü Maksat: Aruz ilmi hakkında

Ondördüncü Maksat: Kafiyeleler ilmi hakkında

Onbeşinci Maksat: Tabiat ilmi hakkında

Onaltıncı Maksat: Tıp ilmi hakkında

³⁹⁸ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

³⁹⁹ Bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, Nâşirin mukaddimesi, I, 35-40; Zikredilen bu ilimlere dair daha kapsamlı bilgi için ayrıca bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, ; Hüseyin Atay, "Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1980, Sy: 4, s. 1-41.

Onyedinci Maksat: Firaset ilmi hakkında (İlm-i sîmâ)

Onsekizinci Maksat: Avcılık ve Baytarlık ilmi hakkında

Ondokuzuncu Maksat: Rüya tabirleri ilmi hakkında

Yirminci Maksat: Konuşmalar, tartışmalar, vb. hakkında

Yirmibirinci Maksat: Yıldızların hükümleri hakkında

Yirmiikinci Maksat: Sihir ilmi hakkında

Yirmiüçüncü Maksat: Tılsımlar hakkında

Yirmidördüncü Maksat: Simya hakkında

Yirmibeşinci Maksat: Kimya hakkında

Yirmialtınıcı Maksat: Ziraat hakkında

Yirmiyedinci Maksat: Tarih ilmi hakkında

Yirmisekizinci Maksat: Dinler, inanışlar ve çeşitli mezhepler hakkında

Yirmidokuzuncu Maksat: Geometri hakkında

Otuzuncu Maksat: İnşaat Mühendisliği ilmi hakkında

Otuzbirinci Maksat: Menâzır (Optik) ilmi hakkında

Otuzikinci Maksat: Yakıcı aynalar ilmi hakkında

Otuzüçüncü Maksat: Ağırlık merkezleri ilmi hakkında

Otuzdördüncü Maksat: Saatler ilmi hakkında

Otuzbeşinci Maksat: Savaş aletleri ilmi hakkında

Otuzaltınıcı Maksat: Ruhani aletler (Boşluğun olmaması zaruretiine göre aletler)
ilmi hakkında

Otuzyedinci Maksat: Zîc ve Takvim ilmi hakkında

Otuzsekizinci Maksat: Vakitler ilmi hakkında

Otuzdokuzuncu Maksat: Rasat ilmi hakkında

Kırkinci Maksat: Kürenin yüzeyi ilmi hakkında

Kırkbirinci Maksat: Sayılar ilmi hakkında

Kırkikinci Maksat: Cebir ve Denklem ilmi hakkında

Kırküçüncü Maksat: İki yanlış ihtimalin hesabı ilmi hakkında

Kırkdördüncü Maksat: Mûsıkî ilmi hakkında

Kırkbeşinci Maksat: Teht ve meyl hesabı ilmi hakkında

Kırkaltıncı Maksat: Devir ve vasiyet hesabı ilmi hakkında

Kırkyedinci Maksat: Dirhem ve dinar ilmi hakkında

Kırksekizinci Maksat: Siyaset ilmi hakkında

Kırkdokuzuncu Maksat: Ev idaresi ilmi hakkında

Ellinci Maksat: Ezberden hesap ilmi hakkında

Ellibirinci Maksat: Zamanlar ve mekânlar ilmi hakkında

Ellikinci Maksat: Mantık ilmi hakkında

Ellüçüncü Maksat: Otlar, bitkiler ve faydaları hakkında

Ellidördüncü Maksat: Harfler ve havâssı ilmi hakkında

Ellibeşinci Maksat: Yazım kuralları ilmi hakkında

Ellialtıncı Maksat: (Tahkikte bu maksada izafe edilen ilim ve altmış maksattan bu sayılanlar haricinde geriye kalanların nüshalarda yer almadığı ifade edilmektedir.)⁴⁰⁰

el-Melikü'l-Eşref (ö. 803/1400)'in Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'yi hiç vukufunun bulunmadığı Geometri, Yakıcı aynalar ve benzeri ilimlerin yer aldığı bir proje ile görevlendirmesi ise söz konusu ilimlerde ihtisas sahibi âlimlerin yardımına başvurulması öngörülerek söz konusu olmuştur. Ne var ki bu bütüncül metodun izlerine eserin sadece girişinde “ilmin fazileti” ve “ilimlerin temyizi” sadedinde rastlanmakta ve görüldüğü üzere Fîrûzâbâdî tarafından bu çalışmanın ne tek başına ne de başka mütehasşıs lar yardımıyla planlanan şekliyle tamama erdirilememiş olduğu bilinmektedir. Zira *Besâiru zevi't-temyîz* adlı bu ilk maksadın yazımından sonra el-Melikü'l-Eşref (ö. 803/1400) vefât edince maddî destek kesilmiş, ne oğlu ne de torunu döneminde bu kapsamlı projeyi karşılayabilecek mâli yardım da ulaşmayınca devamı getirilememiş ve akabinde de zaten Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) yaşlılık dönemine erişmiştir.⁴⁰¹ Abdulfettah Muhammed el-Hulv Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin eseri tamamlayamamasına bir sebep de kendisi ekler ve yöntemi el-Melik'l-Eşref (ö. 803/1400) tarafından ortaya konmuş bu projenin sorumluluğunu aldığı halde onun ölümünden sonra belli bir yaşa erişmiş olmasının da etkisiyle nefsinin kendisini devam etmeye sevk etmediğini ve bunu canının istemediğini iddia eder. Zaten sonrasında çok uzun bir zaman dilimi geçmeden o da vefat eder. Ancak buna rağmen bu büyük ve kapsamlı projeden Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) sayesinde elimizde üzerinde düşünülüp incelenmeyi hak eden, Kur'ân ilimleri, müşkilleri, müteşabihâtı vb. gibi birçok konuda pratik bilgi temini sağlayan bir kitap söz konusu olabilmıştır.⁴⁰²

C. Tefsirin Genel Özellikleri

Besâiru zevi't-temyîz'de, Kur'ân hakkında genel bilgilerden sonra her sûre “basîret” başlığı altında ele alınarak sûrenin nâzil olduğu yer, harf ve kelime sayısı, kurrânın ihtilâfları, fâsılaları, sûrenin ismi, maksat ve muhtevası, nâsih, mensuh ve müteşâbihi ile sûrenin faziletine dair hadislerle ilgili açıklamalar yapıldıktan sonra

⁴⁰⁰ Bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, Nâşirin mukaddimesi, I, 26.

⁴⁰¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, Nâşirin mukaddimesi, I, 27.

⁴⁰² Hulv, *a.g.e.*, s. 17.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimeler alfabetik sıra ile izah edilmektedir. Sonunda da Kur'ân'da adı geçen peygamberlerle bunlara karşı gelenler hakkında bilgi verilmektedir.⁴⁰³

Müellif sûreleri tefsir ederken eserin başında, hakkında bilgi vermiş bulunduğu Kur'ân ilimlerine odaklanmak sûretiyle ilgili âyetleri ele almakta, hatta âyetlere dair seçimini de bir nevi bu başlıklar doğrultusunda yapmaktadır. Esasen Kur'ân kavramlarına yönelik olarak ortaya koymuş olduğu sistematik bakışını önce Kur'ân ilimleri bilgilerini verdiği kısımda daha sonra da onları kullandığı sûre tefsirleri kısmında ortaya koymaktadır. Bu da büyük ölçüde dilticiliğinin getirmiş olduğu yöntemsel bir özelliktir. Bu anlamda eser klâsik tefsirlerden farklı bir yöntemle âyetleri ele almaktadır.

D. Tefsirin Kaynakları

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) yararlandığı kaynakları zikrederken bazen müelliflerinin isimlerini söyleyerek, bazense sadece eserin adını zikrederek atıfta bulunur. Ancak eser ismi vererek yaptığı referanslar nispeten daha azdır.⁴⁰⁴

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) kullandığı kaynaklara bazen atıf yaparken bazen ise atıf yapmaksızın alıntıda bulunur.⁴⁰⁵ Söz gelimi, Kur'ân ilimlerine dair nesihle ilgili olarak İbn Hazm el-Endelüsî (ö. 456/1064)'ye ait *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı eseri⁴⁰⁶ ile müteşâbih hususunda Kirmanî (ö. 500/1106)'nin *el-Burhan fî Müteşâbihi'l-Kur'ân*'ını⁴⁰⁷ herhangi bir açıklaması söz konusu olmadan aynen nakletmiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, Nâşirin mukaddimesi, I, 28-29; *DîA*, XIII, 144.

⁴⁰⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 11, 468, 470, 474; VI, 520; V, 172, 217, 334

⁴⁰⁵ Divlekci, *a.g.e.*, s.31.

⁴⁰⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 126,137, 171, 172, 224, 280, 336, 341, 394, 405, 490, 527; II, 532.

⁴⁰⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 139, 141, 143, 145, 146, 147, 149, 151, 152, 154, 161, 163, 164, 167, 176, 182, 183, 184, 190, 195, 199, 200, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 218, 219, 225, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 242, 243, 251, 253, 257, 258, 259, 265, 274, 275, 276, 277, 280, 290, 291, 294, 300, 301, 302, 313, 315, 321, 325, 327, 331, 332, 338, 342, 346, 349, 351, 354, 355, 356, 361, 364, 366, 367, 371, 374, 379, 380, 383, 384, 387, 389, 394, 395, 397, 401, 405, 407, 415, 416, 417, 429, 433, 438, 446, 448, 449, 452, 461, 463, 464, 472, 474, 476, 479, 489, 491, 498, 500, 503, 507, 510, 520, 523, 529, 531, 535, 537, 547, 548, 549, 552.

⁴⁰⁸ Divlekci, *a.g.e.*, s. 33.

Tefsir ve Kur'ân ilimlerinde; Kur'ân âyetlerinin ya da harflerinin toplam sayısı gibi konularda Ebû'l-Hasen b. Ali e-Ehvâzî (ö. 446/1054)'den⁴⁰⁹ yararlanılmıştır. Kur'ân'daki her harfin ayrı ayrı toplamaları hakkında ya da bazı kelimelerin kökenlerin nereye dayandığı konusunda ise Ebû'l-Fadâil el-Maînî'nin tefsirinden⁴¹⁰ nakil yapılmıştır. Yine, Zemahşerî (ö. 538/1144)⁴¹¹ de onun gerek tefsirde gerekse lügatteki temel kaynaklarından biridir.

Hadiste; İmam Buhârî (ö. 256/870)⁴¹², İmam Müslim (ö. 261/875)⁴¹³ (Çoğunlukla İmam Buhârî ile birlikte *Sahîhayn* olarak vermektedir)⁴¹⁴, İmam Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)⁴¹⁵ ve İmam Tirmizî (ö. 279/892)⁴¹⁶ dir.

Dil ve Edebiyatta; İmruü'l-Kays b. Hucr (ö. 540 dolayları)⁴¹⁷, Hâtim et-Tâî (ö. 578 [?])⁴¹⁸, Meymûn b. Kays el-A'sâ (ö. 7/629[?])⁴¹⁹, Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. el-Ferezdak (ö. 114/732)⁴²⁰, Cerîr (ö. 114/733)⁴²¹, Lebid b. Rebîa b. Âmir (ö. 41/661)⁴²², Müberred (ö. 285/898)⁴²³, Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791)⁴²⁴, el-Ahfeş (ö.

⁴⁰⁹ Firûzâbâdî, *Besâir*, I, 560, 561.

⁴¹⁰ Firûzâbâdî, *Besâir*, I, 564; II, 144; VI, 7.

⁴¹¹ Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 16; III, 17; IV, 64; V, 313, 334, 335; Divlekci, *a.g.e.*, s.31.

⁴¹² Firûzâbâdî, *Besâir*, I, 42; II, 326, 419; III, 380; IV, 406; VI, 36, 40, 76, 84.

⁴¹³ Firûzâbâdî, *Besâir*, IV, 60, 75, 312, 313; VI, 24, 36, 76, 77, 93, 113.

⁴¹⁴ Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 419; III, 403; IV, 291, 510; V, 82, 267, 383.

⁴¹⁵ Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 316, 544, 576; IV, 279.

⁴¹⁶ Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 419, 544, 576; III, 139, 234, 337, 371, 403; IV, 171; V, 37, 134, 135, 267; VI, 37, 84.

⁴¹⁷ Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 195; III, 225, 227; IV, 75, 247, 451; V, 17, 254, 255, 306.

⁴¹⁸ Firûzâbâdî, *Besâir*, III, 231; IV, 273.

⁴¹⁹ Firûzâbâdî, *Besâir*, III, 71, 244, 334, 390, 423; IV, 104, 257, 262, 390; V, 54, 61, 120, 188, 202, 208, 242, 249.

⁴²⁰ Firûzâbâdî, *Besâir*, III, 500, IV, 247; V, 35, 153.

⁴²¹ Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 611; III, 5, 185, 226, 342, 394; IV, 185, 351, 415, 468; V, 30, 35, 80, 86, 100, 162, 197, 198, 379.

⁴²² Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 470, 581; III, 244, 443; IV, 60, 371, 431; V, 26, 30, 108, 111, 216, 217, 300, 303.

⁴²³ Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 14, 71, 444; IV, 381; V, 334, 374.

⁴²⁴ Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 88, 111, 333, 351, 368, 382, 395, 416, 434, 435, 444, 453, 459, 493, 520, 535, 574, 584; III, 4, 64, 121, 364, 365; IV, 240, 381, 390, 403, 413, 463, 515; V, 8, 152, 200, 240, 298, 363, 373.

177/793)⁴²⁵, Sîbeveyh (ö. 180/796)⁴²⁶, Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805)⁴²⁷, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 208/822)⁴²⁸, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824)⁴²⁹, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî (ö. 216/831)⁴³⁰, Ebû Abdillâh İbnü'l-A'râbî (ö.231/846)⁴³¹, Sa'leb (ö. 291/904)⁴³², Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî Zeccâc (ö. 311/923)⁴³³, İbn Düreyd (ö. 322/933)⁴³⁴, İbnü'l-Enbârî (ö. 328/939)⁴³⁵, Ezherî (ö. 370/980)⁴³⁶, Ebû'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris (ö. 395/1004)⁴³⁷ gibi isimlerdir. Ancak Fîrûzâbâdî'nin dildeki esas başucu kaynağı Râğîb el-İsfahânî (ö. 425/1033)'ye ait *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân* isimli eserdir. Müellif zaman zaman kendisine atıfta bulunmuşsa da⁴³⁸ çoğunlukla ondan direkt olarak alıntı yaptığı vakidir.⁴³⁹ *Besâir*'in

⁴²⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, I, 357, 461; II, 71, 222, 537, 549, 574; III, 162, 303, 323, 349, 360, 365, 464, 520, 524; IV, 26, 109, 386, 400, 402, 406, 459, 498, 523; V, 92, 149, 236, 250, 276, 313, 318, 325, 351, 354.

⁴²⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, I, 86, 357, 532; II, 12, 15, 207; III, 529; IV, 215, 381, 384, 402, 403, 447, 448, 450, 453, 511, 512, 513; V, 71, 88, 104, 190, 334, 335, 374, 408.

⁴²⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, I, 86, 545, 559; II, 442; III, 365, 389, 512, 514, 521; IV, 21, 47, 98, 217, 338, 381, 395, 420, 432, 459, 498, 521, 534; V, 52, 88, 96, 142, 213, 218, 255, 309, 334, 366.

⁴²⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, II, 250, 295, 429, 430, 441, 452, 453, 537, 562; III, 62, 63, 365, 384, 386, 455, 464, 473, 501, 512, 513, 514, 523; IV, 8, 28, 40, 99, 142, 175, 179, 191, 241, 252, 288, 299, 321, 322, 370, 403, 445, 459, 464, 471, 479, 494, 496, 513, 537; V, 18, 36, 38, 43, 54, 58, 86, 90, 122, 124, 154, 169, 183, 198, 221, 233, 237, 238, 334, 354, 408.

⁴²⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 548; II, 449, 451, 452, 506, 574, 585; III, 91, 207, 234, 305, 320, 348, 474, 475, 549.

⁴³⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 142, 240; III, 43, 299, 359, 365, 384, 443; IV, 299, 357, 384, 390, 492, 504; V, 9, 54, 93, 131, 309.

⁴³¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 142, 478; III, 243, 251, 361, 394, 453, 472, 481; IV, 28, 152, 298, 330, 349, 354, 493, 504, 540; V, 18, 19, 26, 99, 103, 158, 170, 279, 343, 351.

⁴³² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 142, 295, 540; III, 394, 413, 442, 349, 383; V, 19, 57, 85, 209, 330.

⁴³³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 294, 461; II, 71; III, 299, 443; IV, 28, 298, 381, 389, 421, 422, 463, 469, 479, 507, 511; V, 11, 83, 124, 125, 168, 239, 265, 330, 363, 408; VI, 24, 103.

⁴³⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 143, 548; III, 279, 449, 472, 509, 511; IV, 192, 201, 322, 342, 354, 423, 436, 493, 505; V, 12, 13, 58, 86, 102, 112, 124, 233, 309, 329.

⁴³⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 20, 385, 395, 413; V, 98, 184, 212; VI, 103.

⁴³⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 139, 142, 468, 609, 611, 614; III, 189, 207, 299, 324, 418, 464, 475, 512; IV, 39, 352, 445, 501, 504, 507, 511; V, 11, 43, 52, 57, 86, 99, 115, 122, 124, 168, 169, 196, 323.

⁴³⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 139, 143; III, 357; IV, 437, 501, V, 25, 248, 343, 374.

⁴³⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 74, 143, 144, 161, 230; IV, 200, 210, 212; V, 170, 184, 313.

⁴³⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 80; II, 88, 100, 108, 109, 114, 125, 126, 128, 134, 145, 146, 148, 149, 151, 153, 155, 159, 162, 163, 165, 167, 171, 178, 200, 201, 207, 215, 217, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 231, 232, 234, 235, 237, 243, 244, 246, 248, 252, 258, 259, 260, 263, 265, 268, 269, 270, 275, 276, 280, 281, 282, 292, 295, 298, 303, 313, 319, 337, 338, 345, 347, 348, 349, 354, 358, 359, 361, 365, 367, 368, 369, 374, 377, 378, 379, 385, 386, 400, 423, 434, 435, 437, 442, 447, 453, 454, 458, 459, 465, 470, 471, 473, 474,

Müfredat'tan ayrıldığı en bariz özellik ise tasavvufî kavramları daha detaylı incelemeye tabi tutmuş olmasıdır.⁴⁴⁰

Tasavvufta; müellifin derin sempati sahibi olduğu bu alanda başvurduğu ve görüşlerine yer verdiği isimler arasında Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)⁴⁴¹, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)⁴⁴², Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857)⁴⁴³, Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859)⁴⁴⁴, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Muâz (ö. 258/872)⁴⁴⁵, Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 298/915)⁴⁴⁶, İbn Atâ' (ö. 309/922)⁴⁴⁷, Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111)⁴⁴⁸ gibi büyük sûfiler bulunmaktadır.

Aslında tüm bu ve diğer isimler gerek Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'ye gerekse *Besâir*'e dair şöyle bir gerçekliğe işaret etmektedir; müellifin Tasavvufa olan yoğun ilgi ve sempatisi eserinde de bu yönünü öne çıkarmaktan kendini alamamasına sebebiyet vermiştir. Hem incelediği kavramlarda hem de getirdiği izahlarda bu yoğunluk net bir biçimde kendini hissettirmektedir.

475, 478, 480, 483, 485, 491, 493, 499, 501, 502, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 513, 514, 526, 527, 530, 533, 534, 536, 544, 547, 550, 551, 552, 553, 556, 557, 559, 563, 567, 573, 574, 575, 578, 582, 586, 588, 589, 590, 591, 592, 594, 598, 599, 603, 605, 606, 608, 612; III, 7, 9, 10, 12, 17, 18, 23, 25, 26, 31, 32, 33, 34, 45, 52, 53, 59, 66, 75, 76, 77, 87, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 107, 117, 122, 128, 129, 131, 133, 138, 142, 143, 146, 147, 150, 155, 156, 164, 169, 172, 173, 182, 189, 194, 195, 198, 199, 201, 202, 203, 205, 211, 213, 216, 217, 223, 224, 225, 226, 229, 233, 239, 242, 244, 246, 248, 249, 253, 258, 261, 262, 264, 266, 267, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 277, 280, 281, 284, 293, 296, 309, 310, 313, 314, 322, 327, 329, 330, 331, 333, 335, 346, 350, 352, 354, 358, 364, 387, 388, 393, 397, 409, 411, 416, 435, 436, 447, 448, 450, 451, 461, 463, 476, 477, 478, 482, 484, 491, 495, 506, 509, 515, 519, 525, 528, 530, 536, 537, 542, 543, 550; IV, 9, 15, 17, 19, 21, 25, 27, 29, 30, 36, 40, 42, 44, 45, 58, 61, 63, 77, 96, 97, 100, 101, 107, 109, 112, 113, 136, 148, 154, 156, 163, 164, 165, 168, 177, 196, 228, 238, 245, 248, 249, 251, 254, 259, 260, 266, 271, 275, 276, 279, 281, 282, 292, 295, 296, 303, 304, 308, 315, 324, 326, 332, 334, 335, 346, 348, 349, 350, 362, 363, 388, 393, 394, 398, 429, 433, 471, 481, 482, 488, 490, 518, 527, 541; V, 9, 10, 15, 20, 27, 28, 45, 50, 116, 163, 202, 264, 322.

⁴⁴⁰ Divlekci, *a.g.e.*, s. 33.

⁴⁴¹ Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, I, 131, 307, 561, 562; II, 60, 109, 136, 263, 319, 470, 537, 545, 568, 574, 577, 595; III, 191, 235, 326, 424, 441, 454, 539; IV, 75, 125, 185, 251, 312, 335, 378, 389, 416, 517; V, 23, 24, 54, 67, 83, 110, 148, 205, 207, 246, 248, 326, 343, 377, 392, VI, 38.

⁴⁴² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 105; III, 139, 140, 216.

⁴⁴³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 405; IV, 171.

⁴⁴⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 515, 577; III, 377; IV, 54, 55, 56; V, 268, 397; VI, 53.

⁴⁴⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 517; III, 49, 82, 378,

⁴⁴⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 518, 545, 577; III, 139, 338, 339, 379, 404, 405; IV, 53, 55, 89, 171, 172, 231, V, 397, 398.

⁴⁴⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 317; III, 378; IV, 54; 268, 397.

⁴⁴⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 257, 258, 261.

E. Yazma Nüshaları ve Baskıları

Eserin Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'deki nüshaları esas alınarak ilk dört cildi Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire 1383-1389/1963-1969), son iki cildi Abdülhalîm et-Tahâvî (Kahire 1390/1970) tarafından neşredilmiştir. Ayrıca Melik Eşref Kütüphanesi için 802 (1399-1400) yılında istinsah edilen Matla'ü zevâhiri'n-nücûm ve mecma'u cevâhiri'l-'ulûm adlı bir nüshası da Köprülü Kütüphanesi'nde (nr. 212)'de bulunmaktadır. Ancak neşredenlerin bu nüshadan haberdar olmadıkları görülmektedir. Eserin bu baskısından daha sonra Kahire ve Beyrut'ta çeşitli ofset baskılar yapılmıştır.⁴⁴⁹

Esere Ali en-Neccâr'ın yaptığı tahkîk Abdulfettah Muhammed el-Hulv tarafından çeşitli açılardan tenkide tabi tutulmuştur.⁴⁵⁰ Bunlara kısaca yer vermek gerekirse:

1. Bazı âyetlerin yazım ve harekelerinde gereken özen gösterilmemiş olup okuyucuyu okuma hatalarına sevk ihtimali söz konusudur. Söz gelimi Yusuf Sûresi 82. âyet ile Zuhurf Sûresi 45. âyette geçen (وِسْئِل) lafzının bu şekilde harekesiz verilmesi hiç şüphesiz onun (سَيْل) şeklinde meçhul okunmasına imkân tanımakta olup, hâlbuki aslı (وِسْئِل) olup emir kipindedir.⁴⁵¹
2. Çok sayıda hadisin tahriri yapılmamış, kimilerinde de değerlendirme yapılmaktan kaçınılmıştır.⁴⁵² Ayrıca tahrihte aslî kaynaklar dururken et-Tergîb ve't-Terhîb, Kenzü'l-ummâl, Kurtubî tefsiri vb. ikincil kaynakların kullanılması büyük bir eksikliktir. Örneğin; ilim öğrenme ve öğretmenin şartları sadedindeki başlıkta “Kim kırk sabah Allah'a ihlaslı olursa, kalbinden lisanına hikmet çeşmeleri akmaya başlar” şeklinde Fîrûzâbâdî tarafından zikredilen hadisin altında hiçbir bir referans bulunmamakta olup tahriri yapılmamıştır⁴⁵³, buna benzer başka örnekler de mevcuttur.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ Kılıç, *a.g.e.*, XIII, 144.

⁴⁵⁰ Divlekci, *a.g.e.*, s.30; Hulv, *a.g.e.*, s. 18-20.

⁴⁵¹ Hulv, *a.g.e.*, s. 18.

⁴⁵² Divlekci, *a.g.e.*, s.30

⁴⁵³ Bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 48, ayrıca bkz. 46, 549.

⁴⁵⁴ Hulv, *a.g.e.*, s. 19.

3. Eserdeki şiirlerin kaynağı gösterilirken de aynı şekilde ikincil kaynak kullanımına rastlanmaktadır.⁴⁵⁵
4. Muhakkık tarafından eserin metninde değiştirilmesi söz konusu olamayacak müdahaleler yapılmıştır. Mesela; Maide Sûresi'nin teslis inancını reddeden 72-73. âyetlerinin tefsirinde hristiyanların kendi aralarındaki ihtilafları zikredilirken Yakubiyye'nin görüşünün anlatıldığı cümledeki **حى** fiilini Kirmânî'yi referans alarak kendi tasarrufu ile **تجلى** olarak değiştirmesi buna örnek olarak verilebilir.⁴⁵⁶
5. Tahkîk sırasında, Besâir'in kaynağı konumunda olan eserlerden usule uygun biçimde yararlanılmamış, müellifin atladığı yerler, dipnotta verilmesi gerekirken, müellifin cümlesiymiş gibi ana metinde verilmiştir.⁴⁵⁷ Besâir müellifi müteşabihat konusunda Tâcu'l-kurrâ Mahmud b. Hamza el-Kirmânî'ye (ö. 500/1106'dan sonra) ait *el-Burhân fî müteşâbihi 'l-Kur'ân* adlı eserinden istifade etmiştir. Ancak bu noktada muhakkik Fîrûzâbâdî'nin ondan nakletmediği durumlarda bile zaman zaman Kirmani'den nakillerde bulunarak Fîrûzâbâdî'nin naklettiği zannına yol açacak bir tutum sergilemektedir.⁴⁵⁸

Bunun dışında mahtut olarak şu nüshalar bulunmaktadır. Millet (nr. 29), Süleymaniye (nr. 5, 180, 29, 1365, 13, 2120, 21, 2046, 180), Ragıb Pasa, (nr. 1406, 1405), Tuyatok, (nr. 27) Nuruosmaniye, (nr. 121, 120, 119, 118), Selim Ağa (nr. 72.), Devlet Beyazıt (nr. 66,67.),⁴⁵⁹ Konya Bölge Yazma Eserler (nr. 27, 1597, 3938).

⁴⁵⁵ Divlekci, *a.g.e.*, s.30; bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 307.

⁴⁵⁶ Hulv, *a.g.e.*, s. 19; bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 184; ayrıca bkz. I, 554.

⁴⁵⁷ Divlekci, *a.g.e.*, s.30.

⁴⁵⁸ Hulv, *a.g.e.*, s. 20; bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 446, 495, 510, 537; hatta müteşabihata dair yaklaşık yedi sayfalık bir kısmı ana metne dahil etmiştir, bkz. I, 280.

⁴⁵⁹ Divlekci, *a.g.e.*, s.31.

İKİNCİ BÖLÜM

BESAİR'İN KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İKİNCİ BÖLÜM

BESÂİR'İN KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Müellifimiz Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *Besâiru zevi't-temyîz* adlı eserinin Kur'ân ilimleri çerçevesinde incelenmesine geçmeden evvel bu kavramın ifade ettiği manayı kısaca hatırlamakta fayda mülâhaza edilmektedir.

Kur'ân ilimleri (Ulûmu'l-Kur'ân) tamlaması esas itibariyle Kur'ân'la doğrudan ilgili olan disiplinleri kapsamakta olup,⁴⁶⁰ Kur'ân ilimleri; inişi, tertibi, toplanması, yazılması, okunması, tefsiri, icazı, nâsihi, mensuhu ve hakkındaki şüphelerin giderilmesi açısından Kur'ân'la ilgili olan ilimlere denmektedir.⁴⁶¹

Teknik anlamda ve bir bütün olarak Kur'ân ilimleri (Ulûmu'l-Kur'ân) tabirinin ne zaman kullanılmaya başlandığı ile ilgili olarak ise bir netlik bulunmamaktadır.⁴⁶² Bazıları, bu tabirin ilk defa Muhammed b. Halef b. Merzûbân'a (ö. 309/921) nisbet edilen *el-Hâvî fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'da geçtiğini söylemiştir.⁴⁶³ Bundan başka, ilk olarak hicrî V. asırda yaşamış olan Ali b. İbrahim el-Hûfî (ö. 430/1038) tarafından *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde kullanılmaya başlandığı da ifade edilmiştir.⁴⁶⁴ Ancak onun kitabının daha ziyade tefsir ağırlıklı bir çalışma sayıldığı belirtilmiştir.⁴⁶⁵ Kavramdaki içeriğe

⁴⁶⁰ Abdülhamit Birişik, "Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 401.

⁴⁶¹ Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2004, I, 21; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 139.

⁴⁶² Birişik, "Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", *DİA*, XXVI, 402.

⁴⁶³ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1978, s. 213-214.

⁴⁶⁴ Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, I, 25; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 138.

⁴⁶⁵ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Hasan Ziyâeddin İtr), Beyrut 1987, (nâşirin mukaddimesi), s. 73

münasip olan kullanımın ise ancak hicrî VIII. asırda Zerkeşî (ö. 794/1391)'nin yazmış olduğu *el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân*⁴⁶⁶ adlı eserle gerçekleştiği ileri sürülmektedir.⁴⁶⁷

Son yıllarda İslâm dünyasında ve bilhassa Türkiye'de yapılan bazı çalışmalara verilen "Usûlü't-tefsîr" kavramı ise genellikle Kur'ân ilimleri yerine kullanılmaktaysa da aslında bu terkipte Kur'ân tefsirinin esasları öne çıkmakta ve terkip daha çok tefsir metodolojisini ifade etmektedir.⁴⁶⁸

Fîruzâbâdî'nin *Besâir*'ini de büyük çoğunluğu Kur'ân kelimelerine ayrılmış olan bir tür Kur'ân ilimleri ansiklopedisi olarak kabul etmek mümkündür. Zira müellif söz konusu kavramların yanı sıra, eserde; Mekkî-Medenî, Sûrelerin Tertibi, Sûrelerin İsimleri, Kur'ân'ın İsimleri, Kur'ân'ın Faziletleri, Sûrelerin Faziletleri, Nâsih-Mensûh, Hitâbu'l-Kur'ân, Müteşâbihu'l-Kur'ân, İ'câzu'l-Kur'ân, Vücûh ve Nezair, Garîbu'l-Kur'ân gibi Kur'an ilimlerinde de detaylı bir etüt sergilemiştir. Bu doğrultuda biz de müellifin bu ilimleri nasıl ele aldığına sırasıyla değineceğiz.

I. MEKKÎ-MEDENÎ VE SÛRELERİN TERTİBİ

A. Mekkî-Medenî İlmi ve Sûrelerin Tertibi

Kur'ân'daki sûrelerin bir kısmı Mekkî, bir kısmı da Medenîdir. Mekkî sûrelerde tevhid, haşir, Peygamberler'e iman, meleklerle iman gibi konular ile toplumu ilgilendiren temel ahlâk prensipleri öz olarak yer almaktadır. Medenî sûrelerde ise aynı iman esaslarına sık sık vurgu yapılmakla beraber, ferdi, aileyi ve toplumu mutlu kılacak prensipler, ahlâk kuralları, ibadetler ayrıntılı bir biçimde işlenmektedir. Bu sûrelerin mesaj ve üslûplarının farklılığının bilinmesi, fert ve toplumlara Kur'ân'ın mesajlarını doğru bir şekilde ulaştırmayı, insanlara imanî bakımdan seviyelerine göre hitap etmeyi netice verir. Her iki dönemde inen âyetlerin bize verdiği ortak mesaj, Allah sevgisi ile güzel ahlâk prensipleri arasındaki yakın ilişkilerdir. Bu insan topluluklarındaki kültür ve

⁴⁶⁶ Bkz. Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhan fî ulumi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim) Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1957-1958, I-IV.

⁴⁶⁷ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 138.

⁴⁶⁸ Birışık, "Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", *DİA*, XXVI, 401.

inanç seviyeleri farklı olan insanlara nasıl yaklaşılmaması gerektiğini açık bir şekilde göstermektedir.⁴⁶⁹

Mekkî ve Medenî konusu Kur'ân ilimlerine dair kitaplarda etraflıca ele alınmıştır. Kur'ân-ı Kerîm hakkında sağlıklı bir çalışma yapmak ve özellikle de Kur'ân'ın evrensel mesajlarını iyice anlayıp insanlara tebliğ etmek için Mekkî ve Medenî sûre ve âyetlerin bilinmesi, üslûp ve mesajlarının iyi anlaşılması iktiza etmektedir. Kur'ân nâzil olduğu ve muhatap aldığı insanların yaşadığı ortamın hususiyetleri dikkate alınarak inzâl edilmiş bir kitaptır. Yüce Allah kime, ne zaman ve nasıl hitap buyuracağını bu ilâhî metod çerçevesinde göstermiştir. Mekke ve Medine ile nâzil olan sûre ve âyetler yalnızca bir mekânın bilinmesi açısından önem arz etmeyip aynı zamanda o mekânlarda yaşayan insanların bireysel, sosyâl, ailevî ve ahlâkî durumlarının bilinmesi açısından da önem arz eder. Kur'ân bu her iki mekânda bulunan insanların bireysel, toplumsal ve ailevî durumlarını nazar-ı itibara almıştır. Bu durumu, ilâhî hitabın insanları terbiye metodu olarak da algılamak mümkündür. Bu nedenle Mekkî ve Medenî sûrelerin hangileri olduğu konusunda bazı ihtilaflar bulunsa da bunlar çok fazla önem arz etmemektedir. Çünkü bu ihtilaflı sûreler, Kur'ân'ın bu dönemlerle ilgili genel mesajlarında herhangi bir değişiklik yapma tesirine sahip değildir.⁴⁷⁰

Kur'ân sûre ve âyetlerinin Mekkî ve Medenîliğini belirleme hususunda İslâm âlimleri arasında üç farklı görüş bulunmaktadır:

1. *Vahyin nâzil olduğu mekân dikkate alınmak sûretiyle yapılan taksim:* Bu görüşü kabul edenler Mekke ve ona yakın olan Mina, Arafat ve Hudeybiye gibi yerlerde nâzil olan sûre ve âyetleri Mekkî, Medine ve ona yakın olan Bedir, Uhut vs. gibi yerlerde nâzil olan sûre ve âyetleri ise Medenî olarak kabul etmektedirler.
2. *Muhataplar nazar-ı dikkate alınarak yapılan taksim:* Bu görüşü kabul edenler Mekke ahalisine hitap eden sûre ve âyetleri Mekkî, Medine halkına hitap eden sûre ve âyetleri ise Medenî olarak addetmişlerdir. Bu yaklaşımı kabul eden âlimlere göre “Yâ eyyuhennâs!” (Ey insanlar!) şeklinde başlayan sûreler Mekkî,

⁴⁶⁹ Atilla Yargıcı, “Mekkî ve Medenî Sûrelerin Ana Mesajları Açısından Değerlendirilmesi”, *İslâmî Araştırmalar*, 2004, c. 17, S: 4, s. 281.

⁴⁷⁰ Yargıcı, *a.g.e*, s. 281.

“Yâ eyyuhellezîne âmenû!” (Ey iman edenler!) şeklinde başlayan sûre ve âyetlerse Medenîdir. Lakin bunun birtakım istisnaları olduğu ve aksini ispat eden bazı örnekler mevcut olduğu için bu görüşe pek itibar edilmemiştir. Örneğin her ikisi de Medenî olan, Nisa Sûresi ilk âyeti ile Bakara Sûresi 21. âyetinde “Yâ eyyuhennâs!” ifadesi bulunmakta, yine Mekkî kabul edilen Hacc Sûresi 77. âyetinde de “Yâ eyyuhellezîne âmenû!” ifadesi yer almaktadır.

3. *Zaman nazar-ı itibara alınarak yapılan taksim:* Burada zaman ile kastedilen Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mekke'den Medine'ye hicretidir. Bu taksime göre hicretten önce nâzil olan sûre ve âyetler Mekkî, hicretten sonra nâzil olan sûre ve âyetler ise Medenî sayılmaktadır. Bu görüşü kabul edenlere göre Mekke fethi sırasında ya da fetihten sonra Taif seferi, diğer seferler ve Veda haccı da dâhil olmak üzere hicret sonrasında inen tüm sûre ve âyetler, nâzil olduğu yere bakılmaksızın Medenî olarak kabul edilmektedir.

Yukanda sayılan üç farklı görüş içinde âlimler arasında çoğunluğun kabule sayan bulduğu görüş, zamanı yani Hicret'i temel alan taksimdir. Nüzûl zamanını dikkate alması, ilk iki görüşe göre daha kuşatıcı olması ve istisnalar içermemesi sebebiyle hicreti esas alan bu görüş daha sağlam ve daha itimad edilir kabul edilmiştir. Buna göre hicret sırasında ve hicret öncesinde nâzil olan bütün sûre ve âyetler Mekkî, hicret sonrasında nâzil olan bütün sûre ve âyetler ise Mekke'de inse bile Medenî kabul edilmektedir.⁴⁷¹

Klâsik tefsir usûlü ulemâsı bir sûrenin Mekkî ya da Medenî oluşunun ancak Sahabe ve Tabiun kanalıyla gelen haberler aracılığıyla bilinebileceğini ifade ederler. Zira onlara göre Hz. Peygamber (s.a.v.)'den herhangi bir sûre veya âyetin Mekkî ya da Medenî oluşu hususunda hiçbir net beyân ulaşmamıştır. Gerek vahyin iniş sürecine gerekse indiği zaman ve mekâna canlı ve doğrudan tanıklık ettikleri için sahabe-i kirâmın böyle bir açık beyâna da pek ihtiyacı olmamıştır. Bu sebeple sûre ve âyetlerin Mekkî ve Medenî oluşlarını tespit noktasında onların nerede, ne zaman, hangi olay üzerine ve kimler hakkında nâzil olduğunu bilen, vahyin nüzûl sürecinin canlı şahitleri hükmündeki ashâbın

⁴⁷¹ Zerküşî, *Burhân*, I, 239; Suyûtî, *İtkân*, I, 26-27; Zerkânî, *Menâhilul-irfân*, I, 194; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.59-60; Mesut Okumuş, “Kur’ân’ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekkî ve Medenî Âyetler Üzerine”, *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 2013, S: 27, s. 13-14.

vereceği bilgiler ve onlardan nakledilen haberler kalmaktadır.⁴⁷² Bu sebeple sûre ve âyetlerin Mekkî ve Medenîliği konusunda onların aktardıkları bilgiler son derece mühimdir.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bazı âlimler ve nüzûl süreci ile ilgili olarak çalışma yürüten Kur'ân araştırmacıları ve mütehasşısar, sûre ve âyetlerin Mekkî ve Medenîliğinin tespiti konusunda sahabe ile tabiundan nakledilen rivâyetler kadar, Kur'ân'ın kendisinin de şahitliğine başvurulabileceğini, bu konuda sûrelerinin genel özellikleri ve içeriklerinin de yardımcı olabileceğini ifade etmişlerdir. Bu görüşü savunanlar sûrelerin üslûp özellikleri ile içerdikleri bahislerin Mekkî ve Medenîliği tespitite verimli sonuçlara ulaşmayı mümkün kılacak bazı ipuçları verebileceğini belirtmiş ve bunu uygulamaya çalışmışlardır. Bu anlayış sûre ve âyetlerin Mekkî ve Medenîliğini tespitite rivâyetlere dayanmak yerine, karşılaştırma ve akli mukayeseler yapmayı esas aldığı için "kıyasi yöntem" olarak isimlendirilmektedir⁴⁷³.

Ulûmu'I-Kur'ân eserlerinde Mekkî ve Medenî sûreleri bilmek için bazı ayırt edici vasıflar tespit edilmiştir. Buna göre Mekkî sûrelerin ayırıcı niteliklerini şu şekilde sıralamamız mümkündür:

1. İçinde secde âyeti bulunan bütün sûreler.
2. İçinde “Kella” lafzı bulunan sûreler. Bu lafızlar Kur'ân'ın ikinci yarısında 15 sûrede 35 kez zikredilmiştir.
3. İçinde “Ya Eyyühennas” ifade bulunup da “Ya eyyühellezine amenu” ibaresi bulunmayan sûreler. Hacc sûresi bunun dışında tutulmaktadır. Ancak bazı âlimlere göre Hacc sûresinde zikredilen “Ey iman edenler rûkû ve secde edin”⁴⁷⁴ âyeti de Mekkî'dir.
4. Bakara Sûresi haricinde içinde peygamber kıssaları bulunan sûreler.

⁴⁷² Suyûtî, *İtkân*, I, 27; ez-Zerkanî, *Menâhilu'l-irfân*, I, 196; Okumuş, *a.g.e.*, s. 14.

⁴⁷³ Okumuş, *a.g.e.*, s. 14.

⁴⁷⁴ Hacc 22/77.

5. Bakara Sûresi haricinde iblis ve Hz. Adem (a.s.) kıssası zikredilen sûreler.
6. Bakara ve Ali İmran sûreleri hariç, huruf-u mukatta‘a ile başlayan sûreler.
7. Mufasssal sûreler. Bu sûreler Hucurat sûresinden başlayıp devam eden sûrelerdir. Bunlara mufasssal denme sebebi, çok fasılalı olmalarından dolayıdır.⁴⁷⁵

Mekkî sûrelerin bu ayırıcı vasıflarının dışında şu genel özellikleri de vardır:

1. Tevhide, tek olan Allah'a ibadet etmeye davet, nübüvveti, öldükten sonra diriliş ve cezayı ispat, kıyamet ve onun korkunç sahnelerini, cehennem ve azabını, cennet ve nimetlerini, müşriklerle kevnî ve akli delillerle mücadeleyi beyân etmektedir.
2. Toplumun binasının üzerine kurulacağı ahlâkî faziletler ve teşriin temel esaslarını vaz etmekte, müşriklerin kan dökme, zulmetme, yetim malı yeme ve yaptıkları kötü davranışlar hakkındaki cürümlerinin kötülüğünü ortaya sermektedir.
3. Müşrikleri inançsızlıklardan ve kötülüklerden uzaklaştırmak, geçmiş ümmetlerin akıbetlerinden ibret alınması ve Peygamberimiz (s.a.v.)’in müşriklerin eziyetlerine sabretmesini sağlamak için bir teselli maksadıyla geçmiş ümmetler ve peygamberlerin kıssalarını anlatmaktadır.
4. Lafızlarının kuvvetli, fasılalarının kısa, ibarelerinin veciz ve kasemlerle manaların te'kid edildiği müşahade edilmektedir.

Medenî sûrelerin ayırt edici vasıf ve özelliklerini ise şu şekilde sıralamamız mümkündür:

1. Farzların ve had cezalarının bulunması.
2. Ehl-i kitaba ilişkilerin anlatılması.
3. Ankebût sûresi dışında münafıklardan bahsedilmesi.

⁴⁷⁵ Zerkânî, *Menâhil*, I, 162-163; Mennâu'l-Kattân, *Mebahis fi ulûmi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2006, s. 63; Zerkêşî, *Burhan*, I, 187-191; Suat Yıldırım, *Anahatlarıyla Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, s. 50; Yargıcı, *a.g.e.*, s. 282-283.

4. Cihad izni ile birlikte cihad ahkâmını bildiren sûreler.
5. Savaşta ve barışta devletlerarası ilişkiler.
6. Yönetimin kuralları.
7. Cemaatle namaz.
8. Aile nizamı ve miras.
9. Maktalarının uzun, âyetlerinin de şeriatın hedef ve maksatlarını ifade edecek bir üslûpta olması.⁴⁷⁶

Sûrelerin tertibi hususunda ise İslâm âlimleri arasında geniş bir ihtilaf söz konusudur. Bazıları mevcut tertibin Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yapıldığını, yani tertibin tevkîfi olduğunu ileri sürerken, bazıları ise bu tertibin ashâbın ictihadlarıyla meydana geldiğini iddia etmektedirler. Bu tertibin kısmen Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından, kısmen de sahabenin ictihadiyle meydana geldiğini söyleyen, her iki görüşü cem edici mahiyette üçüncü bir görüş de mevcuttur. Tertibin tevkîfi olduğunu öne sürenler Hz. Osman (r.a.) zamanında yazılan ve imam ismi verilen mushafın tüm ashâb tarafından icma ile kabul edilip ona muhalefet edilmediğini ve diğer şahıs mushaflarının yakılmasının onun tevkifi olduğunu kabule yeteceğini söylemektedirler. Tertibin sahabe ictihadına dayandığını iddia eden görüş sahipleri, sahabenin ellerinde bulundurdıkları mushafların çeşitli tertiplere sahip oluşunu delil getirmektedirler. Her iki görüşü uzlaştırmaya çalışan üçüncü görüş ise sûrelerden çoğunun tertibinin Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında bilinmekte olduğunu, Seb'ü tivâl, hâimimler ve mufassallar gibi, bunun dışında kalanların da ümmete raci kılınabileceğini söylemektedirler.⁴⁷⁷

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür ki âyetlerin tertibinin tevkifi olduğunda ümmetin icmaı bulunmaktadır. Çünkü kesin olarak bilinmektedir ki Kur'ân-ı Ker'im'in âyetleri, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in şahsî tasarrufundan tamamen uzak bir şekilde ilâhî vahyin gözetiminde yazılmış ve tertip edilmiştir. Ancak sûrelerin tertibine gelince bu konuda ileri sürülen farklı farklı görüşler ihtilafa sebebiyet vermiştir. Bu görüşler içerisinde en tutarlı olanı ise tertibin ictihadî olduğunu savunan görüştür. Çünkü Hz. Osman (r.a.)'ın Kur'ân'ın çoğaltılması esnasında ileri sürmüş olduğu sûre tertibinin

⁴⁷⁶ Zerkânî, *Menâhil*, I, 164; Mennâu'l-Kattân, *Mebahis*, s. 64.

⁴⁷⁷ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 58.

yeniden düzenlenmesi ve hususi mushaf sahibi sahabilerin her birinin yazmış oldukları Kur'ân nüshalarının farklı birer tertibe sahip olması bu görüşü destekleyen iki mühim delil mesabesindedir.⁴⁷⁸

B. Besâir'de Mekkî-Medenî ve Sûrelerin Tertibi

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Kur'ân âyetlerinin nüzûlünü, sebeplerini, Mekkî ve Medenî sûrelerin tertibini bilmenin en şerefli ilimlerden olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷⁹

Müellif eserinde tek tek sûrelerin tefsirini yaptığı kısımda konuya genellikle ilk olarak ele aldığı sûrenin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğunu söyleyerek giriş yapar ve bu esnada “icmâ ile”⁴⁸⁰, “ittifak ile”⁴⁸¹, “bütün müfessirlerin ittifakıyla”⁴⁸², “kurrânın icmasıyla”⁴⁸³ gibi lafızlar kullanır. Bazen de sadece Mekkî ya da Medenî olduğunu söyler.⁴⁸⁴ Bazense Mekkî ve Medenî olup olmadığını daha sonra zikreder.⁴⁸⁵ Sûrenin kendisinin Mekkî ya da Medenî ama sûre içindeki bazı âyetlerin bunun dışında olması durumunda da bu âyetlerin hangileri oldukları bilgisine muhakkak yer verir.⁴⁸⁶

Bu esnada sûrelerin Mekkî ya da Medenî oluşları hakkında ölçü olarak neyi aldığını söylemez. Ancak Hudeybiye’de ya da Taif’te inenler şeklindeki ayrımı ile Mekke’de indiği halde Medenî, Medine’de indiği halde Mekkî hükmünde olan sûreler şeklindeki değerlendirmeleri dikkate alındığı vakit, müellifin hem sûrelerdeki hitap şekillerini hem de indiği yerleri ölçü olarak kabul ettiğini söylemek mümkündür.⁴⁸⁷

⁴⁷⁸ Demirci, *a.g.e.*, s. 83.

⁴⁷⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 100.

⁴⁸⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 222, 246, 268, 386, 390.

⁴⁸¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 238, 288, 323, 334, 353.

⁴⁸² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 158.

⁴⁸³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 169.

⁴⁸⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 133, 262, 403.

⁴⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 158.

⁴⁸⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 186, 403.

⁴⁸⁷ Divlekci, *a.g.e.*, s. 165.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), Kur’ân-ı Kerîm’deki sûrelerin sayısı konusunda ise âlimler arasında ihtilaf olduğunu, ancak bununla birlikte âlimlerin sûre sayısının 114 olduğunda icma ettiklerini ifade etmektedir. Yine Hz. Osman (r.a.)’ın toplayıp, yazdırıp pek çok İslâm diyarlarına yolladığı mushaflardaki sûre sayısının da 114 olduğunu buna delilen zikreder.⁴⁸⁸

Bundan başka Übeyy b.Ka‘b (ö.30/650)’dan nakledilen sûre sayısının 116 olduğunu söyleyen rivâyetle; Enfal ve Berâe sûrelerini, Fil ve Kureyş sûrelerini, Felâk ve Nas sûrelerini (Muavvizeteyn) bir kabul ederek sûre sayısının 113 olduğunu iddia eden görüşlere hiçbir şekilde iltifat edilmemesi gerektiğini, zira bunların tamamının şâzz görüşler olduğunu bildirmektedir.⁴⁸⁹

Şia’nın İnşirah Sûresi’yle Duha Sûresi’ni tek bir sûre kabul etmesini ise “iddia” olarak nitelendirmektedir.⁴⁹⁰

Müellif sûrelerin nüzûl tertibi ile ilgili olarak Maverdî (ö.450/1058) ve Ebû’l-Kasım en-Nîsabûrî (ö.553/1158)’nin tefsirlerinde naklettiklerini esas aldığını ifade etmektedir.⁴⁹¹

Fîrûzâbâdî’nin nüzûl tertibini esas alarak zikretmiş olduğu Mekkî ve Medenî sûrelerin listesi şu şekildedir:⁴⁹²

Mekkî Sûreler:

1 Alak Sûresi

2 Nun Sûresi

3 Müzzemmil Sûresi

4 Müddessir Sûresi

5 Tebbet Sûresi

6 Tekvir Sûresi

⁴⁸⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 97.

⁴⁸⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 97.

⁴⁹⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 97; Divlekci, *a.g.e.*, s. 162.

⁴⁹¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 97.

⁴⁹² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 98-99.

7 A‘lâ Sûresi

8 Leyl Sûresi

9 Fecr Sûresi

10 Duha Sûresi

11 İnşirah Sûresi

12 Asr Sûresi

13 Âdiyât Sûresi

14 Kevser Sûresi

15 Tekâsür Sûresi

16 Mâûn Sûresi

17 Kâfirûn Sûresi

18 Fil Sûresi

19 Felak Sûresi

20 Nas Sûresi

21 İhlâs Sûresi

22 Necm Sûresi

23 Abese Sûresi

24 Kadr Sûresi

25 Şems Sûresi

26 Buruc Sûresi

27 Tin Sûresi

28 Kureyş Sûresi

29 Kâri‘a Sûresi

30 Kıyâme Sûresi

31 Hümeze Sûresi

32 Mürselât Sûresi

33 Kaf Sûresi

34 Beled Sûresi

35 Târık Sûresi

36 Kamer Sûresi

37 Sâd Sûresi

38 A‘râf Sûresi

39 Cin Sûresi

40 Yâsin Sûresi

41 Furkan Sûresi

42 Fâtır Sûresi

43 Meryem Sûresi

44 Tâhâ Sûresi

45 Vâkıa Sûresi

46 Şu‘arâ Sûresi

47 Neml Sûresi

48 Kasas Sûresi

49 İsrâ Sûresi

50 Yunus Sûresi

51 Hûd Sûresi

52 Yûsuf Sûresi

53 Hicr Sûresi

54 En‘am Sûresi

55 Saffât Sûresi

56 Lokman Sûresi

57 Sebe’ Sûresi

58 Sebe’ Sûresi

59 Ğâfir Sûresi

60 Fussilet Sûresi

61 Şûrâ Sûresi

62 Zuhurf Sûresi

63 Duhan Sûresi

64 Câsiye Sûresi

65 Ahkâf Sûresi

66 Zâriyât Sûresi

67 Ğâşiye Sûresi

68 Kehf Sûresi

69 Nahl Sûresi

70 Nuh Sûresi

71 İbrahim Sûresi

72 Enbiya Sûresi

73 Mü‘minûn Sûresi

74 Secde Sûresi

75 Tur Sûresi

76 Mülk Sûresi

77 Hakka Sûresi

78 Meâric Sûresi

79 Nebe’ Sûresi

80 Nâziât Sûresi

81 İnfitar Sûresi

82 İnşikâk Sûresi

83 Rum Sûresi

84 Ankebût Sûresi

85 Mutaaffifûn Sûresi

Medenî Sûreler:

1 Bakara Sûresi	15 Haşr Sûresi
2 Enfal Sûresi	16 Nasr Sûresi
3 Âli İmran Sûresi	17 Nur Sûresi
4 Ahzab Sûresi	18 Hacc Sûresi
5 Mümtahine Sûresi	19 Münâfikûn Sûresi
6 Nisa Sûresi	20 Mücadele Sûresi
7 Zilzâl Sûresi	21 Hucurât Sûresi
8 Hadîd Sûresi	22 Tahrîm Sûresi
9 Muhammed Sûresi	23 Saff Sûresi
10 Ra'd Sûresi	24 Cuma Sûresi
11 Rahman Sûresi	25 Teğâbûn Sûresi
12 İnsan Sûresi	26 Feth Sûresi
13 Talak Sûresi	27 Tevbe Sûresi
14 Beyyine Sûresi	28 Mâide Sûresi

Fîrûzâbâdî'nin aktardıkları, Zerkeşî (ö. 794/1391)'nin *Burhân*'ında, yine Nisâbûrî (ö.553/1158)'den naklettikleri bilgilerle karşılaştırıldığı vakit birkaç farklılık dışında aynı olduğu gözlemlenmektedir.⁴⁹³ Bundan başka, onun vermiş olduğu nüzûl sırası, Hz. Osman (ö. 35/656), İbn Abbas (ö. 68/687) ve Cafer es-Sâdık (ö.148/765)'ın

⁴⁹³ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 193-194; Divlekci, *a.g.e.*, s. 162-163.

mushafları ile karşılaştırıldığı vakit Cafer es-Sâdık'ın mushafındaki nüzûl tertibi ile paralellik arz ettiği görülmektedir.⁴⁹⁴

Bu noktada şu konuya değinmekte fayda vardır. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin vermiş olduğu listede Zilzal, İnsan, Hac, Rahman, Rad, Teğabün, Saf ve Beyyine sûreleri sıralı listede Medenî sûreler arasında zikredilirken⁴⁹⁵, sûrelerin müstakillen tefsirinin yapıldığı kısımlarda ise ilgili başlık altında⁴⁹⁶ Mekkî sûreler arasında zikredilmektedir. Yine benzer biçimde Felâk ve Kaf sûreleri de listede Mekkî sûreler arasında gösterilirken⁴⁹⁷ müstakil incelendikleri kısımlarda⁴⁹⁸ Medenî sûreler olarak zikredilmişlerdir.⁴⁹⁹

Müellifin konuyla ilgili kaynaklarından birisi olan Mâverdî (ö. 450/1058)'nin tefsirine bakıldığında, Maverdi'nin sûrelerin Mekkî ya da Medenî oluşlarına dair bir tercihte bulunmadığı görülmektedir.⁵⁰⁰ Bu açıdan müellifin bir tercihte bulunduğu kabul edilse bile yapmış olduğu bu tercihte tutarlı bir tavır sergilemediğini söylemek icap etmektedir.⁵⁰¹

Bundan başka Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), Mekke'de nâzil olduğu halde Medenî olan, Medine'de nâzil olduğu halde Mekkî olan, Medine'de nâzil olup Mekke ehli ya da Mekke'de nâzil olup Medine ehli hakkında olan, Cuhfe'de nâzil olan, Beyt-i Makdis'te nâzil olan, Taif'te nâzil olan, Hudeybiye'de nâzil olan, gece nâzil olan, gündüz nâzil olan, Medenî sûredeki Mekkî âyetler, Mekkî sûredeki Medenî âyetler, Mekke'den Medine'ye hamledilenler, Medine'den Mekke'ye yahut Medine'den Habeşistan'a hamledilenler, hakkında bazılarının Mekkî bazılarının Medenî olduğuna dair ihtilafa düşülenler gibi

⁴⁹⁴ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 86-87; Divlekci, *a.g.e.*, s. 166.

⁴⁹⁵ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 99.

⁴⁹⁶ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 535, 493, 329, 447, 262, 467, 462, 533.

⁴⁹⁷ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 98.

⁴⁹⁸ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 437, 550.

⁴⁹⁹ Divlekci, *a.g.e.*, s. 166.

⁵⁰⁰ Bkz. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, (Ta'î: Abdulkaksûd b. Abdurrahim), Beyrut t.y., III, 91; IV, 5; V, 422, 527.

⁵⁰¹ Divlekci, *a.g.e.*, s. 166.

nüzûl çeşitlerine de yer vermekte ve herbirini örneklerle açıklamaktadır.⁵⁰² Söz gelimi Mekke’de inip hükmü Medenî olana örnek olarak Hucurat sûresindeki **يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى** “Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık”⁵⁰³ âyetini örnek vererek bu âyetin Mekke’nin fethi günü nâzil olduğunu ancak Medenî bir sûrede yer aldığını ve hükmünün Medenî olduğu bilgisini vermektedir.⁵⁰⁴ Yine, Zuhurf sûresindeki **وَسَلِّ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا** “Senden önce gönderdiğimiz elçilerimize sor”⁵⁰⁵ âyetinin Miraç gecesi Mescid-i Aksa’da Peygamber Efendimiz (s.a.v.)’in tüm peygamberlere namaz kıldırmasının akabinde Beyt-i Makdis’te nâzil olduğunu nakletmektedir.⁵⁰⁶

II. SÛRELERİN İSİMLERİ

A. Esmâu’s-suver İlmi

Kur’ân’daki sûrelerin isimlendirilmesinin neye dayanılarak yapıldığı, tevkîfî mi yoksa icthadi mi olduğu merak edilen bir husustur. Örneğin, Zerkeşî (ö. 794/1392), sûrelerin isimlerinin tevkîfî mi yoksa icthadi mi olduğunun araştırılması gerektiğini söyler ve bu konuda önce okuyucuya: “*Bunlar tevkîfî midir yoksa birtakım münasebetlerle ortaya çıkmış olan isimler midir?*” şeklinde bir soru yöneltir. Bunun cevabını da yine kendisi; “*Eğer ikincisi ise o zaman, akıl sahibi her insanın her sûreden pekçok isim çıkarması mümkün olur ki bu da uzak bir görüştür*” demek sûretiyle verir.⁵⁰⁷ Suyûfî (ö. 911/1505) de sûrelerin isimleriyle ilgili olarak konuyu fazla uzatmamak düşüncesiyle çok ayrıntıya girmemekte, ancak sûrelere verilen isimlerin tevkîfî olduklarını, çünkü bunların, rivâyetlere dayanmak gibi kuvvetli delillere sahip olduğunu söylemekte ve delil olarak da Ebû Hatim (ö.354/965)’in İkrime (ö.107/725)’den yaptığı bir rivâyeti sunmaktadır. Buna göre müşrikler, “İnek Sûresi”, “Örümcek Sûresi” diye dillerine dolayarak sûre isimlerini alaya almışlar ve akabinde de **إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ**

⁵⁰² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 100-107.

⁵⁰³ Hucurât 49/13.

⁵⁰⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 100-101.

⁵⁰⁵ Zuhurf 43/45.

⁵⁰⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 100.

⁵⁰⁷ Bkz. Zerkeşî, *Burhan*, I, 270.

“Şüphesiz biz alaycılara karşı sana yeteriz”⁵⁰⁸ buyuran âyet-i kerime nâzil olmuştur.⁵⁰⁹ Sehâvî (ö.902/1496) *Cemâli'l-kurra* adlı eserinde “Elkâbu süveri'l-Kur’ân” başlığı altında sûrelerin isimlerini vermiştir.⁵¹⁰ Bundan anlaşılacağı üzere, o, sûrelere “isim” yerine “lakab” verme şeklini benimsemiştir.⁵¹¹ Ancak Suyûtî bunların herhangi bir rivâyete dayanmadığından söz etmektedir.⁵¹²

Öte yandan bir kısım müsteşrikler de Kur’ân’daki sûrelerin isimlerinin daha sonraki yüzyıllarda verilmiş olduğunu iddia etmek sûretiyle Kur’ân’ın sıhhatine dair itiraza teşebbüs ettikleri görülmektedir. Gerçekte isimle müsemma aynı şeyler olmadığından “sûrelerin isimleri meselesi” de esasa ilişkin bir mesele olmamakla beraber, ismin müsemmayı da etkileyebileceği ve dolayısıyla bir kısım zihinlerin karışabileceği göz önünde bulundurularak konunun ehemmiyeti kendini göstermektedir.⁵¹³ Cumhura göre de Kur’ân sûrelerinin isimleri tevkîfidir, zira Hz. Peygamber (s.a.v.) her sûreye özel bir isim vermiştir.⁵¹⁴

Sûreler isimlerini genellikle ihtiva ettikleri garîb bir lafızdan ya da ifade ettikleri manadan alırlar. Bazen kıssasını ihtiva ettikleri şahsiyetlerden (Nuh, Hud, İbrahim, Yusuf, Âli İmran, Muhammed gibi), bazen topluluklardan (Cin, Melâike,⁵¹⁵ Münâfıkûn, Mutaffîfîn gibi), bazen içerisindeki konularından birinden (Mâide, Kehf gibi), bazen ilk kelimelerinden (Kad Semia, Elif lam mim, Tenzil, Subhun, Lem yekûn gibi), bazen başlarındaki hurûf-u mukatta‘adan (Tâhâ, Yâsîn, Kâf, Sâd gibi) almışlardır. Ancak sûrelerin içindeki mevzulara göre adlandırılmış olması mutlak sûrette şart değildir. Mesela Hz. Musa’dan bahseden Tâhâ, Kasas ve A‘râf sûrelerinin hiçbirisi Musa Sûresi diye isimlendirilmemiştir. Bazen bir sûrenin birden fazla ismi de bulunabilmektedir (Fâtır-

⁵⁰⁸ Hicr 15/95.

⁵⁰⁹ Suyûtî, *İtkân*, I, 166.

⁵¹⁰ Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Cemâlu'l-kurra ve kemâli'l-ikrâ'*, (thk. Ali Hüseyin el-Bevvab), Mektebetü't-turas, Kahire 1978, I, 36.

⁵¹¹ Ahmet Bedir, “Sûrelerin İsimleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sayı: 5, s. 171.

⁵¹² Suyûtî, *İtkân*, I, 178; Divlekci, *a.g.e.*, 167-168.

⁵¹³ Bedir, *a.g.e.*, s. 167.

⁵¹⁴ Muhammed Salim Muhaysin, *Fî rihabi'l-Kur’âni'l-Kerim*, Mektebetü'l-külliyati'l-Ezheriyye, Kahire 1980, I, 83; Bedir, *a.g.e.*, s. 169.

⁵¹⁵ Nitekim Fâtır sûresinin diğer adı “Melâike”dir.

Melâike, İnsan-Dehr, Tevbe- Berâe, İsrâ-Benî İsrâîl, Enfal-Bedir, Neml-Süleyman gibi). Hatta Fatiha sûresinin “Esâs, Salât, Duâ, Ummu’l-Kur’ân, Şifâ, Kâfiye, es-Seb’u’l-Mesânî” gibi 20 kadar ismi mevcuttur.⁵¹⁶ Buna ilaveten, bazen iki ya da daha çok sûre grubuna verilen adlar da vardır: Zehrâvân (Parlak iki sûre, yani Bakara ile Âli İmran sûreleri), Muavvizeteyn (Felâk ve Nâs sûreleri), Muavvizât (İhlâs, Felâk ve Nas sûreleri), Müsebbihât (Hadid, Haşr, Saff, Cumu’a, Teğâbün, A’lâ sûreleri)⁵¹⁷, Havâmîm veya Zevâtü’l-Hâmîm (40-46. Sûreler ki; *Hâ Mîm* ile başlayan Mü’min, Fussilet, Şûra, Zuhurf, Duhan, Câsiye ve Ahkaf sûreleri), Zevâtü’r-Râ (*Elif Lâam Râ* ile başlayan Yûnus, Hûd, Yusuf, Ra’d, İbrahim ve Hicr sûreleri), Tavâsîn (*Tâ Sîn Mîm* ile başlayan Şu’arâ ve Kasas sûreleri ile *Tâ Sîn* ile başlayan Neml Sûresi) gibi.⁵¹⁸

Bütün bu bilgiler ışığında şu kanaate varmak mümkündür ki sûrelerin tamamının tevkifi olarak isimlendirildiğini söylemek güçtür. Görünen o ki sûrelerin isimlendirilmesi büyük çoğunlukla tevkîfî kısmen de içtihadidir. Rivâyetle sabit olan bu isimlerle sûrelerin muhtevası arasındaki bağlantıların pek çoğunun ise daha sonraki dönemlerde kurulmuş olması muhtemeldir. İctihadî olanların bu ismi almalarında temel kabul edilebilecek bir kuraldan söz etmek ise zordur.⁵¹⁹

B. Besâir’de Sûrelerin İsimleri

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) sûrelerin isimleri ile ilgili olarak meseleye teorik planda müstakillen değinmemekte, ancak tefsirinde işlediği sûreye ait birden fazla isim mevzu bahis ise bunları zikretmekte ve bu isimlerle anılma sebepleri hakkında çoğunlukla değerlendirme de yapmaktadır. Örneğin Fatiha sûresinin tefsirinin girişinde bu sûrenin bir adının *es-Seb’u’l-mesânî*, yani “Tekrarlanan yedi” olduğunu, bunun Mekke’de ve Medine’de nüzûlünün tekrarlandığından mütevellit böyle olduğu bilgisini bizlere

⁵¹⁶ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 53; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 59.

⁵¹⁷ Ebü’l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim Mübarekfurî, *Tuhfetü’l-ahvezi bi-şerhi Câmi’i’t-Tirmizî* = *Tuhfetü’l-ahvezi şerhu Camii’t-Tirmizi* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), Matbaatü’l-Medenî, Kahire 1964, VIII, 238.

⁵¹⁸ Abdullah Aydemir, *Hiz. Peygamber ve sahabenin dilinden Kur’ân-ı Kerim’in faziletleri*, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir 1981, s. 85; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 53.

⁵¹⁹ Divlekci, *a.g.e.* s. 168.

vermektedir.⁵²⁰ Bundan başka, Fatiha Sûresi için otuza yakın isim olduğunu zikrederek şu isimleri sıralar: Fatiha, Fatihatü'l-Kitab, Hamd, Hamd Sûresi, Şâfiye, Şifa, Şifa Sûresi, Esas, Kur'ân'ın Esası, Ümmü'l-Kur'ân, Ümmü'l-Kitab, Vâfiye, Kâfiye, Salât, Salât Sûresi (Burada “Namazı Kendimle kulum arasında ikiye taksim ettim..⁵²¹” hadis-i kutsîsine atıfta bulunur ve burada salattan kastın Fatihatü'l-Kitab olduğunu söyler), es-Seb'u'l-mesânî (Her namazda tekrar edildiği ya da Allah Teâla'ya senâ/övgü içerdiği yahut da mükerreren nâzil olduğu için, der), Fatiha Sûresi, Senâ Sûresi, Ümmü'l-Kur'ân Sûresi, Ümmü'l-Kitab Sûresi, Esas Sûresi, Rukye (Hz. Peygamber (s.a.v.) Fatiha sûresini okuyarak bir kabile reisine rukye yapan kimseye: ‘Bunun rukye olduğunu nereden bildin?’ diye sorduğu hadise⁵²² telmihte bulunur.⁵²³

Yine, Bakara sûresinin dört ismi bulunduğunu bildiren müellif bunları şu şekilde sıralamaktadır: Bakara (Bakara kıssasını içerdiğinden dolayı. Bazı rivâyetlere göre Nebi (s.a.v.) içerisinde bakaranın (ineğin) zikredildiği sûre diye buyurmaktadır. -Ancak bu rivâyetlere yer vermemektedir.-), Kürsî Sûresi (Kur'ân âyetlerinin en büyüğü olan Âyete'l-Kürsî'yi içermesinden dolayı), Senâmu'l-Kur'ân (Kur'ân'ın hörgücü) (Hz. Peygamber (s.a.v.)'in “Herşeyin bir hörgücü vardır, Kur'ân'ın hörgücü de Bakara sûresidir.” buyurmasından dolayı), Zehra (Yine Nebi sav'in -Bakara ve Âli İmran sûrelerini kastederek- Zehrâveyn'i okuyun” buyurması nedeniyle).⁵²⁴

Müellif Tevbe Sûresi haricinde hemen hemen hiçbir sûrenin tefsiri esnasında sûrelerin bu isimlerini rivâyet eden ravilere yer vermemekte,⁵²⁵ sadece rivâyetlere kısaca işaret etmekle yetinmektedir. Ancak sekiz ismi olduğunu söylediği Tevbe sûresinde ise bu isimleri sıralarken şunları söylemektedir: Berâe (Berâe ile başladığı için), Tevbe (tevbenin çokça zikredilmesinden dolayı), Fâdiha (nüzülü sırasında münafıkların kusurları ortaya çıktığı için), Müba'sira (münafıkların gizlediklerini ortaya koymasından

⁵²⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 128.

⁵²¹ Müslim, *Salat*, 38.

⁵²² Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubi, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1933, I, 113.

⁵²³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 128-129.

⁵²⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 134.

⁵²⁵ Divlekci, *a.g.e.* s. 168.

ötürü. Bu iki isim İbn Abbas (ö.68/687) (r.a.)’tan rivâyet edilmiştir, Mukaşkışe (Müminleri nifaktan temizlediği için. Bu isim de İbn Ömer (ö.73/692) (r.a.)’tan rivâyet edilmiştir), Buhûs (Münafıkların nifakını araştırdığından dolayı. Bu isim ise Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö.50/670) (r.a.)’tan nakledilmiştir), Azab (Kâfirlerin üst üste defalarca azaba düşür edileceklerini anlattığı için) ve Hâfıra (Nifak ehlinin kalplerini bir nevi kazdığı için).⁵²⁶

Örneklerde de görüldüğü gibi müellif bu isimlerin nedenlerine çoğunlukla temas etmekte ancak bu ve benzeri veriler Firuzabadî’nin sûre isimlerinin tevkîfî olup olmadığına dair görüşlerini tespit etmeye yeterli gelmemektedir. Sûre isimlerini verirken bunlarla alakalı haber yahut da raviler hakkında pek bilgi vermemesini ise eserin pratik değerini artırma faydasına yönelik bir gaye olarak düşünmek mümkündür.⁵²⁷ Esasen bunun dışında da esere genel olarak bakıldığında bu hava hâkimdir.

III. KUR’ÂN’IN İSİMLERİ

A. Esmâu’l-Kur’ân İlmi

Kur’ân-ı Kerîm hakkında isim ya da vasıf olarak vârid olan isimlere genel olarak Esmâu’l-Kur’ân denmektedir. Bunlar tespit edilirken genelde belli Kur’ân âyetlerine dayanılmaktadır.⁵²⁸ Allah Teâlâ insanlığa göndermiş olduğu son kitabını muhtelif isimlerle adlandırmış olup bunların en meşhurları *Kur’ân* ve *Kitâb* kelimeleridir. Bundan başka, *Furkan* (doğruyu eğriden ayıran), *Tenzil* (parça parça indirilen vahiy), *Zikr* (şeref ve öğüt), *Nûr*, *Rûh*, *Şifâ* gibi bizzat Kur’ân’ın kendisinden alınan ve sayılan, bazı âlimlerce 55’e, hatta 90’a vardırılan isimleri de vardır ki bunların çoğu haddizatında isim olmayıp esasen onun niteliklerini bildiren vasıflarıdır.⁵²⁹

⁵²⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 227-228.

⁵²⁷ Divlekci, *a.g.e.* s. 169.

⁵²⁸ Cüneyt Eren - Muammer Erbaş, *Kur’ân İlimleri ve Tefsir İstılahları*, Ebru Yayınları, İzmir 2012, 72.

⁵²⁹ Yıldırım, Suat, *Anahatlarıyla Kur’ân-ı Kerîm ve Kur’ân İlimlerine Giriş*, s. 39.

B. Besâir’de Kur’ân’ın İsimleri

Fîrûzâbâdî Kur’ân’ın isimleri hakkında bilgi vermeden önce bir şeyin pekçok ismi olmasının, müsemmanın şerefine yahut herhangi bir konudaki kemâline delalet ettiği bilgisiyle konuya başlar. Söz gelimi aslanın birçok isminin olmasının onun kuvvetinin kemâline, kıyametin birçok isminin olmasının ise şiddetinin ve çetinliğinin kemâline, aynı şekilde Allah Teâlâ’nın isimlerinin çok olmasının da O’nun Celâl-i azametinin kemâline, Nebi (s.a.v.)’in isimlerinin çok olmasının onun rütbe ve derecesinin yüksekliğine, aynı şekilde Kur’ân-ı Kerîm’in birçok isminin olmasının da onun şeref ve faziletine delalet ettiğini söyler.⁵³⁰

Müellif, Allah Teâlâ’nın Kur’ân’ın isimlerinden yüz kadarını Kur’ân’da zikrettiğini söyleyerek kendisi 90’ın üzerinde isim sayar.⁵³¹ Ancak *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân* sahibi Dr. Subhi es-Sâlih (ö. 1407/1986), Kur’ân’ın en meşhur isimlerinin “Furkan”⁵³², “Zikr”⁵³³ ve “Tenzil”⁵³⁴ olduğunu söyleyerek, bazı âlimlerin bu sayıda abartıya kaçtıklarını ve bunu yapanların Kur’ân’ın isimleriyle sıfatlarını birbirine karıştırdığını söylemektedir.⁵³⁵ Müfessirimizin de zikrettiklerinin bir kısmı aslında sıfattır, belli bir kısmı da âyetlere getirmiş olduğu yorumlara dair isimlendirmeler olarak görülmektedir. Bu da çok büyük bir ihtimalle onun yukarıda da zikrettiğimiz “birşeyin isminin çokluğu müsemmanın şeref ve kemâlini gösterir” düşüncesinden kaynaklanıyor olsa gerektir.⁵³⁶

Örnek vermek gerekirse;

وَأَنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِّي حَكِيمٌ

⁵³⁰ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 88.

⁵³¹ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 88-95.

⁵³² Furkan 25/1.

⁵³³ Enbiya 21/50.

⁵³⁴ Şuara 26/192.

⁵³⁵ Subhi es-Salih, *Mebahis fî ulumi’l-Kur’ân*, Dârü’l-İlm li’l-Melayin, Beyrut 2007, s. 20-21.

⁵³⁶ Divlekci, *a.g.e.*, s. 175.

“O, katımızda bulunan Ana Kitap'ta (levh-i mahfuzda) mevcut, yüce ve hikmetle dolu bir kitaptır.”⁵³⁷

بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ

“Hakikatte o şerefli Kur’ân'dır.”⁵³⁸

وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ

“Halbuki o, eşsiz bir kitaptır.”⁵³⁹

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

“Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik.”⁵⁴⁰

إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا

“Gerçekten biz, hârikulâde güzel bir Kur’ân dinledik.”⁵⁴¹

Müellifin saydığı bu âyetlerde Kur’ân’ı niteleyen عَزِيزٌ , مَجِيدٌ , عَلِيٌّ gibi kelimelere de Kur’ân-ı Kerîm’in isimleri arasında yer verdiği görülmektedir⁵⁴²

Bundan başka Kur’ân’ın ⁵⁴⁴حبل الله المتين⁵⁴³ , المعدل⁵⁴³ , المعصم الهادي , العصمة , النجاة , gibi bazı isimlerini de hadislerden çıkarmaktadır.⁵⁴⁵

Dikkati çeken bir husus, müfessirin Kur’ân’ın ismi olarak verdiği isimlerden bazılarının tamamen kendi yorumlarına dayanmasıdır. Söz gelimi müfessir (وَأَنْزَلْنَا مِنْ)

⁵³⁷ Zuhruf 43/4.

⁵³⁸ Buruc 85/21.

⁵³⁹ Fussilet 41/41.

⁵⁴⁰ Yusuf 12/2.

⁵⁴¹ Cin 72/1.

⁵⁴² Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 88, 92,94; Subhi es-Salih, *Mebâhis*, s. 21; Divlekci, *a.g.e.*, s. 175-176.

⁵⁴³ Ahmed b. Hanbel, 1, 91; Dârimî, *Fezâilü'l-Kur’ân*, 1; Tirmizî, *Sevâbü'l-Kur’ân* 14.

⁵⁴⁴ Tirmizî, *Fezâilu'l-Kur’ân* 14; Darimî, *Fezâilu'l-Kur’ân* 1.

⁵⁴⁵ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 95.

(السَّمَاءِ مَاءً) “Gökten yağmur indirdik..”⁵⁴⁶ âyetinden hareketle Kur’ân-ı Kerîm’in bir isminin de الماء olduğunu zikretmekte ve buna gerekçe olarak da suyun yeryüzü ve canlıların hayat kaynağı olması gibi Kur’ân’ın da ruhların hayat kaynağı olduğunu söyleyerek⁵⁴⁷ söz konusu adlandırmayı bu tür bir işârî yoruma dayandırmaktadır.⁵⁴⁸

Müellif yine;

إِنِّي بَكْتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا أَوْ أَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Eğer doğru söyleyenlerden iseniz, bundan evvel (size indirilmiş) bir kitap yahut bir bilgi kalıntısı varsa onu bana getirin.”⁵⁴⁹ âyetine istinâden Kur’ân-ı Kerîm’in isimlerinden birinin de الأثرية olduğunu söylemekte ve bu kelimeyi “evvelki insanlardan aktarılan, rivâyet edilen bilgi” olarak tefsir etmektedir. Ancak “bilgi kalıntısı” anlamı da verilebilecek olan bu kelimenin şu hâlde Kur’ân’a isim olması mümkün görünmemektedir.

İlginç sayılabilecek ⁵⁵⁰ bir başka örnek ise; müellifin Kur’ân-ı Kerîm’i (فَلَا أُقْسِمُ) النُّجُوم (بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ) “Hayır! Yıldızların yerlerine yemin ederim ki”⁵⁵¹ âyetine dayanarak النُّجُوم (yıldızlar) şeklinde isimlendirmesidir. Burada da yıldızları Kur’ân’ın tencîmi, yani tek bir seferde değil de peyderpey indirilmesi olarak tefsir etmektedir.⁵⁵²

Verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere müellifin Kur’ân-ı Kerîm’in isimlendirilmesi hususunda yer yer serbest davrandığı görülmekte, bu da bazı isimleri kendi yorumları doğrultusunda oluşturduğu kanaatini doğurmaktadır. Bu noktada söz konusu tutumu nedeniyle ilmî olmaktan uzaklaşmaktadır. Bu da eserin değerine gölge düşürme risk ve potansiyeline konu olmaktadır.

⁵⁴⁶ Mü’minûn 23/18; Furkan 25/48; Lokman 31/10.

⁵⁴⁷ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 94.

⁵⁴⁸ Divlekci, *a.g.e.*, 176.

⁵⁴⁹ Ahkaf 46/4.

⁵⁵⁰ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 94.

⁵⁵¹ Vâkıa 56/75.

⁵⁵² Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 94.

IV. KUR'ÂN'IN FAZİLETLERİ

A. Fezâilu'l-Kur'ân İlmi

İslâmî kaynaklarda genellikle Fezâilu'l-Kur'ân terkibi ile anılan, Kur'ân-ı Kerim'e dair bu ilim dalı yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerim'in üstünlüklerini konu edinmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in üstünlüklerini, onun tamamını veya bazı sûre ya da âyetlerini öğrenip okuyan, öğreten, dinleyen, ezberleyenlerle hükümlerine göre amel edenlerin kazanacağı sevapları, bazı sûre yahut âyetlerinin şifalı oluşuna dair âyet ve hadislerde verilen bilgileri ifade eden bu ilim dalı için yine “Sevâbü'l-Kur'ân”, “Menâfiu'l-Kur'ân” gibi tabirler de kullanılmıştır.⁵⁵³

Kur'ân'ın üstünlükleri hakkındaki ilk bilgiler yine önce Kur'ân'ın kendisinde bulunmaktadır.⁵⁵⁴ Bundan başka, Kur'ân-ı Kerim'in faziletleri hakkındaki bilgilere hem tefsir kitaplarında hem bazı meşhur hadis mecmualarında hem de bu konuda kaleme alınmış olan müstakil eserlerde yer verilmiştir.⁵⁵⁵

Kur'ân'ın faziletlerine dair hadisler de hadis mecmualarında genellikle “Fezâilü'l-Kur'ân”, “Sevâbü'l-Kur'ân”, “Menâfi'u'l-Kur'ân” vb. başlıklar altında toplanmış, hicrî 3. yüzyılın başlarından itibaren de konuyla alakalı olarak daha ziyade hadislerden oluşan müstakil kitap ve risâleler yazılmaya başlanmıştır.⁵⁵⁶ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Menâfi'u'l-Kur'ân* isimli eserinin bu alanda yapılmış olan ilk müstakil çalışma olduğunu belirtmektedir.⁵⁵⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyûb el-Beceli⁵⁵⁸, Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî (ö. 301/913)⁵⁵⁹ ve

⁵⁵³ Abdullah Aydemir, “Fezâilü'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 532-533.

⁵⁵⁴ Aydemir, *a.g.e.*, XII, 533.

⁵⁵⁵ Demirci, *a.g.e.*, s. 257.

⁵⁵⁶ Aydemir, *a.g.e.*, XII, 533.

⁵⁵⁷ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1277.

⁵⁵⁸ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyub el-Beceli İbnü'd-Düreyys, *Fezâilü'l-Kur'ân vema unzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve ma unzile bi'l-Medîne* (thk. Gazve Budeyr) Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1988.

⁵⁵⁹ Bkz. Ebû Bekr Cafer b. Muhammed b. Hasan Firyabi, *Fezâilü'l-Kur'ân* (thk. Yusuf Osman Fazlullah Cibril), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1989.

İmam Nesâî'nin (ö. 303/915)⁵⁶⁰ *Fezâilü'l-Kur'ân* başlığına sahip eserleriyle Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Vecîz fî fezâilü'l-Kitâbi'l-azîz*'i bu alanın günümüze kadar ulaşan en eski örnekleri olup basılmıştır. Bundan başka, bibliyografya kaynaklarında *fezâilü'l-Kur'ân*'a dair daha pekçok eser adı geçmektedir. Ayrıca Kur'ân ilimlerine dair geniş kapsamlı eserler içerisinde çoğunlukla “*Fezâilü'l-Kur'ân*” başlığı altında bu konudaki rivâyetler aktarıldığı gibi⁵⁶¹ tefsir kitaplarında da müfessirin yöntemine göre sûrelerin başında ya da sonunda tefsiri yapılan sûreye dair *fezâil* hadislerine yer verilmektedir.⁵⁶²

B. Besâir'de Kur'ân'ın Faziletleri

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) de eserinde *Fezâilü'l-Kur'ân* konusunu müstakil bir başlık altında ele almakta,⁵⁶³ evvela ilgili bulduğu bazı âyetleri nakletmek sûretiyle konuya giriş yaptıktan sonra peşinden yirmi beş civarında rivâyet zikretmektedir. Ne var ki bunların ne senetlerini vermekte ne de bu rivâyetlere dair herhangi bir değerlendirme yapmaktadır. Eseri tahkik eden Ali en-Neccar'ın bulunduğu tespite göre, bunların kâhir ekseriyeti “hasen-garib” türünde rivâyetler olup bir kısmının da zayıf veya mevzu olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁶⁴

Müellif Kur'ân'ın faziletlerine dair öncelikle şu âyetleri zikrederek delil getirmektedir:

وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَابِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمِ

“Andolsun, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve **büyük Kur'ân**'ı verdik.”⁵⁶⁵

بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ

⁵⁶⁰ Bkz. Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesai, *Fezâilü'l-Kur'ân* (thk. Fârûk Hamâde), Dâru ihyâi'l-ulûm, Beyrut 1992.

⁵⁶¹ Bkz. Zerkeşî, *Burhan*, I, 432-456; Suyûtî, *İtkan*, II, 1113-1141.

⁵⁶² Aydemir, *a.g.e.*, XII, 533-534.

⁵⁶³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 57-64.

⁵⁶⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir* (Muhakkike ait dipnotlar), I, 57-64; Divlekci, *a.g.e.*, s. 177.

⁵⁶⁵ Hicr 15/87.

“Hayır o (yalanlamakta oldukları kitap) **şanı yüce bir Kur’ân’dır.**”⁵⁶⁶

وَإِنَّ لِكِتَابِ عَزِيزٍ

“Şüphesiz o **çok değerli ve sağlam bir kitaptır.**”⁵⁶⁷

Daha sonra zikrettiği bazı rivâyetler ise şu şekildedir:

1. Bir hadîs-i kutsîde buyrulmuştur ki: “Benim kitabımı okumasının Ben’den bir şey istemekten alıkoyduğu kimseye, Ben’den isteyenlere verdiklerimin en üstününü veririm.”⁵⁶⁸
2. İbn Abbas’tan nakledilen bir rivâyetle: “Kime Kur’ân verilir de bir başkasına kendisine verilenden daha üstününün verildiğini zannederse, Allah’ın hakir gördüğünü tazîm etmiş, tazîm ettiğini de hakir görmüş olur.”⁵⁶⁹
3. Ebû Ümâme’den rivâyet edildiğine göre Nebi (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Kim Kur’ân’ın üçte birini okursa ona nübüvetin üçte biri verilir. Kim yarısını okursa ona nübüvetin yarısı verilir. Kim üçte ikisini okursa ona nübüvetin üçte ikisi verilir. Kim de Kur’ân’ın tamamını okursa ona nübüvetin tamamı verilir.”⁵⁷⁰

Görüldüğü üzere müellifin hadisler noktasındaki mütesâhil tavrı bu bahiste de kendisini göstermektedir.

⁵⁶⁶ Buruc 85/21.

⁵⁶⁷ Fussilet 41/41.

⁵⁶⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 57-58 (Tirmizî bu hadisin hasen garib olduğunu haber vermektedir); Tirmizî, *Fezâilu’l-Kur’ân*, 25.

⁵⁶⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 57 (İsnadı zayıf bir rivâyet olduğu belirtilmektedir.)

⁵⁷⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 59-60. Mevzudur, İbnu’l-Cevzî *Mevzûât*’ında zikretmektedir. Bkz. Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî, *Kitâbu’l-Mevzuât*, (thk. Abdurrahman Muhammed Osman), Dâru’l fikr, y.y. 1983, I. 252-253.

V. SÛRELERİN FAZİLETLERİ

A. Fezâilu's-suver İlmi

Kur'ân'ın her sûresinin faziletine dair aktarılan rivâyetler Ubeyy b. Ka'b'a dayanmakta olup bunların pekçoğu uydurmadır. Vâhidî (ö. 468/1075), Sa'lebî (ö. 427/1035) ve Zemahşerî (ö. 538/1143) gibi meşhur müfessirler eserlerinde bu mevzu haberlere geniş yer ayırmışlardır. Bu haberleri uyduranların çoğu bunları hangi sebeplerden ötürü yaptıklarını itiraf etmek durumunda kalmışlardır. Bunlar arasında insanların Kur'ân'dan yüz çevirip fıkıhla daha çok iştigâl etmelerini önleme⁵⁷¹ ya da insanları söz konusu sûrelere daha çok rağbet ettirme isteği⁵⁷² gibi nedenler bulunmaktadır. Bu itiraflara bakılacak olursa niyet anlamında kendilerince hayırlı işlere kalkıştıklarını söylemek mümkün olsa da⁵⁷³ bu durum kanaatimizce hadis uydurma ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'e hiç söylemediği bir şeyi -faydalı bir şey dahi olsa- isnad etme kabahatini tamamıyla aklamasa gerektir. Nitekim Resulullah (s.a.v.) "Benim üzerime kasten yalan söyleyen kimse cehennemdeki yerine hazırlansın" buyurmuştur.⁵⁷⁴ Ne var ki hadis uyduranlar bu hadisteki tehdidin aleyhte haber uyduranları hedef aldığını, kendilerininse lehte bu işi yaptıklarını söyleyerek bu tehdidin kapsamına girmediklerini söylemektedirler.⁵⁷⁵ Ancak bu yaptıkları İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu tarafından asla tasvip görmemektedir.⁵⁷⁶

Bu konuda geniş bir literatür de ortaya çıkmıştır. Suyûtî (ö.911/1505) bu konudaki pekçok rivâyet arasından sahih olanları ayıklamak sûretiyle *Hamâilu'z-zehr fî fedâili's-suver* isimli bir eser kaleme almış olup bu alanda ilk kez eser veren zat ise

⁵⁷¹ Zerkeşî, *Burhan*, 432; Suyûtî, *İtkan*, II, 155.

⁵⁷² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Mizanü'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl Dârü'l-Ma'rife*, Beyrut 1963, IV, 230; Suyûtî, *İtkan*, II, 155.

⁵⁷³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 203.

⁵⁷⁴ Müslim, *Mukaddime*, 2; İbn Mace, *Mukaddime*, 3.

⁵⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler*, Ankara 1980, s. 58-59.

⁵⁷⁶ Demirci, *a.g.e.*, 261.

Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (ö. 204/819)'dir.⁵⁷⁷ Bundan başka zevâtın da bu sahada verilmiş bazı eserleri mevcuttur.⁵⁷⁸

B. Besâir'de Sûrelerin Faziletleri

Fîrûzâbâdî'nin de eserinde sûrelerin faziletlerine dair açıklama yaparken zayıf ya da uydurma rivâyetlere yer verdiğini görmekteyiz. Ancak bu rivâyetleri çoğunlukla değerlendirmeye tabi tutarak vermektedir. Değerlendirme yapmadan rivâyetleri direkt olarak aktardığı da vâkîdir.⁵⁷⁹ Genele bakıldığında rivâyetlerin büyük çoğunluğunun zayıf olduğu göze çarpmaktadır.⁵⁸⁰

Bazı rivâyetlerin mevzu kabul edilmesine rağmen bunlar hakkında “*zayıf bir senetle rivâyet ediliyor*”⁵⁸¹ ibaresini kullanması, onun hadis konusunda mütesâhil bir tavır içinde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bazen de mevzu olduğunu belirttiği halde bu rivâyetlere okuyucuyu tenbih maksatlı yer verdiğini⁵⁸² haber vermektedir. Ne var ki bu tutumu, mevzu olduğu halde bazı rivâyetlerde hiçbir değerlendirme yapmaksızın geçmesi⁵⁸³ ile çelişki arz etmektedir.⁵⁸⁴

Sûrelerin faziletleri hakkında müellifin örnek verdiği rivâyetlerden bazıları şu şekildedir:

1. “Ya Ali, her kim Nisa sûresini okursa ona arşın taşıyıcılarının sevapları mislince sevap yazılır. Okuduğu herbir âyetince o kişi cihat yolunda vefat

⁵⁷⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 203-204.

⁵⁷⁸ Bu konuda daha geniş literatür bilgisi için bkz. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1277; İbn Nedim, *Fihrist*, s. 55; Zerkeşî, *Burhan*, I, 432; Suyûtî, *İtkan*, II, 151.

⁵⁷⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 156-157,

⁵⁸⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 168, 177, 245, 254, 260, 267, 287, 333, 343, 347, 352, 358, 369, 372, 375.

⁵⁸¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 168, 185, 221, 308, 322, 333, 339, 343, 364.

⁵⁸² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 358, 381.

⁵⁸³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 131, 201, 237, 316, 392.

⁵⁸⁴ Divlekci, *a.g.e.*, s. 178.

etmişçesine sevap kazanır.” Zayıf olduğunu ve hatta uydurmaya benzediğini söylemektedir.⁵⁸⁵

2. Cafer-i Sadık (r.a.)’tan rivâyet edilmiştir ki: “Her kim her ay A‘raf sûresini okursa kıyamet günü emniyet içinde olanlardan olur. Her kim de her Cuma günü okursa kıyamet günü beraberinde olanla hesaba çekilmez. Zira o, her okuyana şahitlik eder.” Bu konuda bu zayıf haberlerden başkasının rivâyet edilmediğini söylemektedir.⁵⁸⁶
3. “Her kim Ahzab sûresini okur, onu ailesine ve de kölelerine öğretirse ona kabir azabından eman verilir.” Bu sûrenin fazileti hakkında, kendisine dair uyarıda bulunmak üzere zikredeceğimiz mevzu rivâyetler vardır, diyerek zikretmektedir.⁵⁸⁷

Müellif söz konusu rivayetleri eserine alırken her ne kadar uydurma ya da zayıf olduklarına ekseriyetle işaret etse de, buna rağmen kullanıyor olmasının, bütünüyle titiz bir tavırdan uzaklaşmasına neden olduğu düşünülmektedir.

VI. NÂSİH VE MENSÛH

A. Nasih ve Mensuh İlmi

Nesh, sözlükte “ilga etmek, yok etmek, ortadan kaldırmak; nakletmek, bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarmak, beyân etmek” gibi anlamlara gelmekte olup, terim olarak şer‘î bir hükmün daha sonra gelen şer‘î bir delille kaldırılmasını yahut mukaddem tarihli bir nassın hükmünün muahhar tarihli bir nas ile değiştirilmesini ifade etmektedir.⁵⁸⁸ Neshin söz konusu olduğu durumlarda önceki hüküm “mensûh”, onu yürürlükten kaldıran yeni hüküm veya delil de “nâsîh” diye adlandırılmaktadır.⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 177.

⁵⁸⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 221.

⁵⁸⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 381.

⁵⁸⁸ Abdurrahman Çetin, “Nasih”, *DİA*, İstanbul 2006, XXX, 579; Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 158.

⁵⁸⁹ Çetin, “Nasih”, *DİA*, XXX, 579.

Tefsir ilminde karışık olan meselelerden birisi de hiç şüphesiz nesh meselesidir.⁵⁹⁰ Âlimler nâsih-mensûh ilmini bilmeyen bir kimsenin Kur'ân'ı tefsir etmesinin câiz olmayacağı hükmüne varmışlardır. Hatta Hz. Ali bir kadıya “Nâsih-mensûhu biliyor musun?” diye sorduğunda kadı “Hayır” cevabını verince Hz. Ali (r.a.) “Hem kendini hem de başkalarını helâk ettin” buyurmuştur.⁵⁹¹

Kur'ân-ı Kerîm'de neshin varlığını inkâr edenler olmakla birlikte bizâtihi vuku bulduğunu söyleyen İslâm bilginleri çoğunluğu teşkil etmektedir.⁵⁹² Kaynaklarda, neshin vuku bulması için de bir takım şartlar ileri sürülmüştür. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Nâsih ve mensûh konumundaki naslar arasında mana bakımından birbirleriyle uzlaştırılamayacak derecede bir çelişkinin bulunması gerekmektedir. Eğer bu durumdaki iki nassın arasını uzlaştırma imkânı var ise o takdirde nesihten söz etmek mümkün değildir.
2. Neshe konu teşkil eden nasların şer'î bir hüküm taşıması ve mensuh olan nassın ebedi olduğuna dair herhangi bir ifadenin bulunmaması gerekmektedir. Söz gelimi cihad âyeti hüküm olarak kıyamete dek yürürlükte kalması icap eden bir nas olduğundan bu hükmün iptali asla mümkün değildir.
3. Nâsih ve mensûh arasında zaman açısından bir farkın olması, yani mensuhun önce, nâsihin ise ondan sonra nâzil olmuş olması gerekmektedir. Aksi takdirde nesh söz konusu olmaz.
4. Neshe konu olan hükmün iyilik ya da kötülük niteliği taşıyan bir hüküm olmaması icap etmektedir. Mesela ana-babaya iyilik etmek, zulüm, ahlâksızlık vb. hükümlerin neshinden söz edilemez.⁵⁹³ Yani, emir, nehiy ve talep ifade eden haber cümlelerinde geçerli olup talep ifade etmeyen haber

⁵⁹⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 122.

⁵⁹¹ Zerkeşî, *Burhân*, II, 29.

⁵⁹² Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 124; Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 159.

⁵⁹³ Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 163.

cümleleri için nesh söz konusu olmamakta, örneğin va'd ve va'id içeren cümlelerde nesh meydana gelmemektedir.⁵⁹⁴

5. İçermiş olduğu hüküm açısından nâsih konumundaki nassın muhakkak mensûhun seviyesinde yahut ondan daha da üstün olması gerekmektedir.⁵⁹⁵

B. Besâir'de Nasih ve Mensuh

Fîrûzâbâdî *Besâir*'in girişindeki sekizinci faslı, bilinmesinin farz olduğunu beyân ettiği Nâsih-Mensuh ilmine ayırarak şunları söylemektedir:

Bil ki Nâsih-Mensûh bilgisi Kur'ân ilimlerinde büyük bir meseledir.

Her kim Tefsir ilminde derinleşmek isterse bunu bilmeyi, sırlarına muttali olmayı talep etmeye teşebbüs etmesi hatalardan, açık yanlışlardan ve kötü yorumlardan sâlim olması için farzdır.

Fîrûzâbâdî nesh hakkında on konu başlığı olduğunu söyleyerek bunları şu şekilde sıralamaktadır:

1. Neshin aslı ve insanların bu konudaki görüşleri
2. Neshin çerçevesi ve manası
3. Dil bakımından hakikati
4. Gerçek hikmeti ve emrin emirle neshinin sırrı
5. Neshinin caiz olmasının açıklaması
6. Neshin âyetinin sebep-i nüzûlü
7. Nâsih ve mensûhu bilmenin gerekliliği
8. Kur'ân'da mensûhun çeşitleri

⁵⁹⁴ Suyûtî, *İtkan*, III, 54.

⁵⁹⁵ Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân İbnu'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1985, s. 23-24; Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 163.

9. Kur’ân hükümlerinin neshinin tek tek tertibi

10. Nâsîh ve mensuhtan hâlî Kur’ân sûrelerinin ayrıntısı

Fîrûzâbâdî de neshin aslı hususunda insanların kabul edenler ve kabul etmeyenler olarak ikiye ayrıldığını söylemektedir. Ona göre kabul etmeyenler de iki sınıf olup bir tanesi Millet-i İslâm dışındaki sınıftır. Onlar da Yahudiler olup⁵⁹⁶ Musa’nın şeriatinde nesh olmadığına ve dünyanın sonuna kadar Tevrat’ın hükmünün baki olduğuna dair icma etmişlerdir.⁵⁹⁷ Demişlerdir ki: “Nesih bedâ ve pişmanlığa delâlet eder ve Hakîm’e bu yaraşmaz. Bu onların sözü olduğu gibi Tevratı tahrif de yine onların işidir. Onlar sözü anlamından çarpıtıyorlar, hakka batıl karıştırıyorlar ve Allah’ın âyetlerini az bir karşılığa satıyorlar: Bundan dolayı Allah Teâlâ onlar hakkında şöyle buyuruyor: “*Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük gazap gerektiren bir iştir*”⁵⁹⁸

İkinci sınıf ise ehl-i İslâmdan olup onlar da Râfızîlerdir. Onlar bu akidede Yahudilere muvafakat etmekte ve “Kur’ân’da nâsîh de mensuh da yoktur. Hakîm’in kendi sözünü iptal etmesi çirkin bir şeydir.” demektedirler. Fîrûzâbâdî söz konusu kesimi “Bu şekilde Allah’a karşı çıkanlar ile dostluk kurmuş olmaktadırlar, nitekim Allah Teâlâ *İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak yahudiler ile şirk koşanları bulacaksın*⁵⁹⁹ buyurmaktadır” diyerek eleştirmektedir.⁶⁰⁰

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) de Kur’ân’da nesihin varlığını kabul ettiğini şu ifadelerle dile getirmektedir:

Ehl-i sünnet ve müslüman grupların çoğunluğuna gelince, onlar neshi, Kur’ân’da nâsîh ve mensûhun varlığını, Rabbânî hikmetin bunu gerektirdiğini, çünkü Allah Teâlâ’nın rablerin Rabbi, sultanların Sultanı, eşyada tasarruf ve eşhastâ tahakküm sahibi, sıfatının Ahkemu’l-hâkimîn olduğunu, mahlûkatın tabiatının çeşitli, zamanların birbirinden farklı farklı

⁵⁹⁶ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 117.

⁵⁹⁷ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 117-118.

⁵⁹⁸ Saff 61/3. Muhakkik dipnotta bu âyetin mü’minlere hitaben olduğunu söylemektedir.

⁵⁹⁹ Maide 5/82.

⁶⁰⁰ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 118.

olduğunu, oluş ve bozuluş âleminin değişim ve dönüşüm üzerine inşa edildiğini kabul ederler. Hangi hikmet insan tabiatına uygunlukta, dünyadaki sâir ilahî tasarruflarda olduğu gibi, zamanın durumuna göre onların maslahatlarını gözetme açısından, adalet hikmetinden daha derin ve daha kâmindir.⁶⁰¹

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’ye göre neshin tanımını şu şekildedir; “*Nesh, yeni bir emir ya da yasak nedeniyle ortaya çıkan hüküm değişikliği sonucu taabbüd keyfiyetinin sona erdiğini açıklamaktır.*”⁶⁰²

Neshin birtakım vuku bulma şartları olduğunu da dile getiren müellif bunları şu şekilde sıralar:

1. Hem nâsih hem de mensûh şer’î bir hüküm içermelidir.
2. Nâsih mensuhtan daha önce nâzil olmuş olmalıdır.
3. Mensuhtaki emir mutlak olup bir gaye ile mukayyed olmamalıdır.
4. Nâsih de mensuh gibi hem ilim hem de amel icap ettiren hususlarda olmalıdır.⁶⁰³

Neshin çeşitleri ile alakalı olarak o da klâsik üç kategoriyi zikreder:

1. Yazısı da okunması da neshedilmiş olan âyetler (Hem metni hem hükmü mensuh)
2. Yazısı neshedilmiş, hükmü baki olan âyetler
3. Hükmü neshedilip yazısı sabit kalan âyetler⁶⁰⁴

Fîrûzâbâdî neshin hikmetlerine dair de bazı görüşlerini dile getirmektedir. Buna göre;

1. Nesihte rububiyetin izharı söz konusu olup Allah’ın dilediğini yapan ve dilediği şekilde hükmeden olduğu gerçeği açığa çıkar.

⁶⁰¹ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 118-119.

⁶⁰² Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 120; Divlekci, *a.g.e.*, s. 154.

⁶⁰³ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 120.

⁶⁰⁴ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 123-124.

2. Tıpkı her ne şekilde sâdır olursa olsun efendisinin işaretini bekleyen kimse gibi kulluğun kemâli için bir açıklamadır.
3. Taat ehlini inat ehlinden ayırmak üzere bir imtihandır.
4. Takat nispetinde taat yükümlülüğünün izlerini ortaya çıkarmaktadır.
5. Zorlukları ortadan kaldırıp kolaylaştırmaktadır.⁶⁰⁵

Müellifin nesh konusunda baz aldığı temel kaynak İbn Hazm el-Endelüsî (ö.456/1064)'ye ait *Marifetü'n-Nâsîh ve'l-Mensûh* adlı eser olup neshle ilgili görüşlerin tamamını bu eserden isim vermeksizin nakletmektedir.⁶⁰⁶

Müellif, içerisinde nâsîh veya mensûh âyet bulunup bulunmaması bakımından eserinde bir tasnife yer vermiş olup bu tasnifte de kaynağı yine İbn Hazm'dır.⁶⁰⁷ Tasnif şöyledir:

1. İçerisinde nâsîh veya mensuhtan herhangi biri bulunmayan sûreler. Bunlar kırk üç tanedir: Fatiha, Yusuf, Yasin, Hucurât, Rahman, Hadid, Saff, Cuma, Tahrim, Mülk, Hâkka, Nuh, Mürselât, Cin, Nebe, Nâziat, İnfitar, Mutaaffîfîn, İnşikak, Buruc, Fecr, Beled, Şems, Leyl, Duha, İnşirah, Kalem, Kadr, Beyyine, Zilzal, Adiyat, Kâria, Tekâsür, Hümeze, Fil, Kureyş, Maun, Kevser, Nasr, Tebbet, İhlas, Felak, Nas.⁶⁰⁸
2. İçerisinde nâsîh âyetlerin bulunup mensuh âyet bulunmayan sûreler. Bunlar altı tanedir: Feth, Haşr, Münafikûn, Teğâbün, Talak, A'lâ.⁶⁰⁹
3. İçerisinde mensuh âyetlerin bulunup nâsîh âyet bulunmayan sûreler. Bunlar kırk tanedir: En'am, A'râf, Yunus, Hud, Ra'd, Hicr, İsrail, Kehf, Tâhâ, Mü'minûn, Neml, Kasas, Ankebût, Rum, Lokman, Secde, Fâtır, Saffat, Sad, Zümer, Fussilet, Zuhruf, Duhan, Câsiye, Ahkaf, Muhammed, Kaf, Necm,

⁶⁰⁵ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 121.

⁶⁰⁶ Fîruzâbâdî, *Besâir* (Muhakkikin dipnotu), I, 336; Divlekci, *a.g.e.*, s. 157.

⁶⁰⁷ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 123-126; Divlekci, *a.g.e.*, s. 158.

⁶⁰⁸ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 125-126.

⁶⁰⁹ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 126.

Mümtahine, Nun, Meâric, Kıyame, İnsan, Abese, Târık, Ğâşiye, Tîn, Kâfirûn.⁶¹⁰

4. İçerisinde hem nâsih hem de mensuh âyetlerin bulunduğu sûreler. Yirmi beş tanedir: Bakara, Âli İmran, Nisa, Mâide, Enfal, Tevbe, İbrahim, Meryem, Enbiya, Hacc, Nur, Furkan, Şuarâ, Ahzab, Sebe, Mü'min, Şûrâ, Zâriyât, Tur, Vâkıa, Mücadele, Müzzemmil, Müddessir, Tekvir, Asr.⁶¹¹

Müellif sûreleri tek tek ele alırken, eğer sûrede mensûh kabul ettiği âyet ya da âyetler varsa, genelde “Sûrenin Maksatları” başlığının akabinde “Nâsih ve Mensûh” başlığı altında onlara yer vermektedir. Bir örnek vermek gerekirse; Nur sûresinde altı adet mensûh âyet bulunduğunu söylemekte ve bunları şu şekilde sıralamaktadır:

إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا (Nur 24/5) âyetini neshettiğini, وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا (Nur 24/4) âyetini

وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا (Nur 24/3) âyetini (muhkem olduğunu söyleyenlerin olduğu bilgisini de vererek) وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى (Nur 24/31) âyetinin neshettiğini,

وَالَّذِينَ يَزْمُونَ (Nur 24/6) âyetini وَالْخَامِسَةُ أَنَّ (Nur 24/7) âyetinin neshettiğini,

وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ (Nur 24/60) âyetinin وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ (Nur 24/31) âyetini nesh (tahsis) ettiğini,

عَلَيْهِ مَا حُمِلَ (Nur 24/54) âyetini seyf âyetinin (Tevbe 9/5) neshettiğini,

وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ (Nur 24/59) âyetinin لَيْسَتْ أَذْنُكُمْ (Nur 24/58) âyetini de söylemektedir.

Ancak örneklerde görüldüğü üzere müellif yeri geldiğinde istisnâyı dahi neshten sayabilmekte, tahsisle neshi aynı kategoride zikredebilmekte ve nesh olduğu belli olmayan âyetler için neshi konu edebilmektedir.

⁶¹⁰ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 126.

⁶¹¹ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 126-127.

Eserde nasih ve mensuhla ilgili olarak dikkati celbeden bir diğer nokta ise müfessirin seyf âyeti olarak meşhur olan Tevbe Sûresi'nin 5. âyetini⁶¹² neredeyse her sûrede nâsih konumunda zikretmesidir.⁶¹³

Görüldüğü üzere Fîrûzâbâdî'nin nâsih-mensuhu kabul konusunda itidâlden uzaklaşıp aşırı bir tutum sergilemiş olduğunu söylemek mübalağa olmasa gerektir.

VII. HİTÂBU'L-KUR'ÂN

A. Hitâbu'l-Kur'ân İlmi

Kur'ân ilimleri arasında Arap dili ve üslûbuyla yakından alakalı olan ilimlerden biri de Kur'ân'daki hitap ve cevapları inceleyen ilim Hitâbu'l-Kur'ân ilmidir. Üslûp bilgisi olarak da isimlendirilebilecek olan bu ilim kâfi derecede bilinmediği sûrette, gerek fıkıhla ilgili konularda hatalı çıkarımlar yapmak gerekse inançla ilgili mevzularda yanlış düşüncelere varıncaya dek birçok tefsir hatasına düşülmesi olasıdır. Öyle ki kimilerince iddia edilen Kur'ân'da dilbilgisi yanlışlığı bulunduğu (!) şeklindeki iddiaların temelinde de çoğu zaman bu konulardan bihaber olmak yatmaktadır.⁶¹⁴

Genel olarak Kur'ân-ı Kerîm'deki hitaplar üçe ayrılmaktadır: a) Hz. Peygamber (s.a.v.)'e olan hitaplar, b) Hz. Peygamber (s.a.v.)'den başkasına yapılan hitaplar, c) Her ikisine birden yapılan hitaplar. Bunlara ait örnekler yüzlercedir. Bundan başka bu hitaplar kendi içlerinde tasnife tabi tutulduğu vakit umuma yapılp umumiliğin kastedildiği hitap, hususa yapılp hususiliğin kastedildiği hitap, hususa yapılp umumiliğin kastedildiği hitap, umuma yapılp hususiliğin kastedildiği hitap, cinse hitap, nev'e hitap, zâta hitap, vs. gibi otuz üç kısımda mütalaa edilmeleri mümkündür.⁶¹⁵

فَإِذَا انْشَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُواهُمْ وَأَحْصِرُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ “Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”

⁶¹³ Bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 160, 172, 180, 189, 240, 247, 264, 274, 290, 306, 312, 324, 330, 336, 349, 354, 366, 371, 374, 378, 382, 387, 394.

⁶¹⁴ Divlekci, *a.g.e.*, s. 173.

⁶¹⁵ Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 192-198.

B. Besâir’de Hitâbu’l-Kur’ân

Kur’ân’ın içerdği hitap ve cevap türlerine dair Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) eserinin yedinci faslında şu bilgileri bizlere vermektedir:

Bu fasılda iki kısım vardır: Birincisi hitap sanatları, ikincisi de başlangıçlar ve cevaplardır.

Hitaplar Kur’ân’da 15 türlü yer alır: Umumî hitap, Hususî hitap, Cinse hitap, Nev‘e hitap, Bizzat isme hitap, Medih hitabı, Zemm hitabı, Tekil lafızla çoğula hitap, Çoğul lafızla tekile hitap, Tesniye lafızla çoğula hitap, Tekil lafızla tesniyeye hitap, Liyakat hitabı⁶¹⁶, Küçümseme hitabı, Şahsa hitap edip başkasının kastedildiği hitap, İltifat sanatıyla hitap.⁶¹⁷

Bunlardan bazılarına örnek vermek gerekirse:

Umumî hitap: (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ) “Allah ’tır ki sizi yaratmıştır...”⁶¹⁸

Hususî hitap: (هَذَا مَا كُنَزْتُمْ لِنَفْسِكُمْ) “İşte nefisleriniz için yığdıklarınız...”⁶¹⁹, (فَأَمَّا (الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ ..Yüzleri kararanlara (denilir ki): ‘.. inkâr ettiniz, öyle mi?..⁶²⁰

Cinse hitap: “Ey İnsanlar”

Nev‘e hitap: “Ey Âdemoğulları”

Bizzat isme hitap: Ey Âdem, Ey Nuh, Ey İbrahim

Medih hitabı: Ey iman edenler

Zemm hitabı: Ey inkâr edenler

⁶¹⁶ Celâluddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân-Kur’ân İlimleri Ansikopedisi*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1987, II, 90.

⁶¹⁷ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 108.

⁶¹⁸ Rum 30/40.

⁶¹⁹ Tevbe 9/35.

⁶²⁰ Âli İmran 3/106.

Liyakat hitabı: Ey Rasul, ey Nebi

Küçümseme hitabı: Şeytan için: (وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي) “*Lânetim senin üzerindedir!*”⁶²¹
Cehennem ehli için (اُخْسُوا فِيهَا) “*Alçaldıkça alçalın orada!*”⁶²² Ebû Cehil için: (دُقِّ لَكَ أَنْتَ) “*Tat bakalım. Hani sen kendince üstündün, şerefliydin!*”⁶²³

Tekil lafızla çoğula hitap: (يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ) “*Ey insan! Şüphe yok ki sen Rabbine karşı çaba üstüne çaba göstermekteisin*”⁶²⁴ (يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَزَّكَ) “*Ey insan! Rabbine karşı seni aldatan nedir?*”⁶²⁵

Çoğul lafızla tekile hitap: (رَبِّ ارْجِعُونِ) “*Rabbim! Beni geri gönder*”⁶²⁶ Yani: اَرْجِعْنِي

(يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُّوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ) “*Ey Peygamberler! Temiz olan şeylerden yiye*”⁶²⁷ Bu, Peygamberimiz (s.a.v.)’e hitaptır.⁶²⁸

Müellif Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan hitaplara dair bu ve benzeri örnekleri sıraladıktan sonra akabinde Kur’ândaki soru ve cevapları tasnif eder ve Kur’ân metninde cevapların; soruya eklenmiş cevap, sorudan ayrı cevap, sorunun zikrinden tecrit edilmiş cevap, bir soruya iki cevap, iki soruya bir cevap, mahzûf cevap, fâ ile cevap, emir-nehiy ve bu ikisi dışındakilerin cevabı, şartın cevabı, kasemin cevabı vs. şeklinde on dört vecih üzere yer aldığı bilgisini verir.⁶²⁹

Bunlar hakkında birkaç örnek vermek gerekirse;

⁶²¹ Sad 38/78.

⁶²² Mü’minûn 23/108.

⁶²³ Duhan 44/47.

⁶²⁴ İnşikak 84/6.

⁶²⁵ İnfitar 82/6.

⁶²⁶ Mü’minûn 23/99.

⁶²⁷ Mü’minûn 23/51.

⁶²⁸ Fîruzâbâdî, Besâir, I, 108-109.

⁶²⁹ Fîruzâbâdî, Besâir, I, 110-111.

Soruya eklenmiş cevap: (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي) “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindendir”⁶³⁰, (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ) “Sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır.”⁶³¹, (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ) “Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahıdır.”⁶³²

Mahzuf cevap: (وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ) “Kendilerine Allah katından ellerindeki (Tevrat’ı) doğrulayan bir kitap gelince”⁶³³ âyetindeki bu ifadenin cevabı (كُفِّرُوا بِهِ) “Onu inkâr ettiler” cümlesi olup mahzuftur, âyette zikredilmemiştir.⁶³⁴

Emrin cevabı: (أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ) “Yarın onu bizimle beraber (kıra) gönder de bol bol yesin (içsin), oynasın”⁶³⁵ Fâ’sız ve meczumdur.⁶³⁶

Görüldüğü gibi müellifin dil sahasındaki yetkinliği bu bölümdeki açıklamalarında kendini göstermektedir. Dilin söz konusu olduğu zeminlerde müellifin birikimini sergilemekte oldukça cömert davrandığı dikkati çekmektedir.

VIII. MÜTEŞÂBİHU’L-KUR’ÂN

A. Müteşâbihu’l-Kur’ân İlmi

‘Teşâbih’ masdarından türeyen müteşâbih kelimesi “benzeşen, ayırt edilmesi zor olacak şekilde birbirine benzeyen” demektir. Terim olarak ise, anlam bakımından birden fazla ihtimal taşımasından dolayı anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya sözü ifade etmektedir. Müteşâbih bir âyette geçen bir lafız bulunduğu konuma göre başka âyetlerde farklı mânalara gelebilmektedir, ancak her birinin ihtimal dahilinde olması açısından anlamlar birbirine benzemekte, bu nedenle hangi mânanın kastedildiği açıkça

⁶³⁰ İsra 17/85.

⁶³¹ Bakara 2/220.

⁶³² Bakara 2/217.

⁶³³ Bakara 2/89.

⁶³⁴ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 113.

⁶³⁵ Yusuf 12/12.

⁶³⁶ Fîruzâbâdî, *Besâir*, I, 115.

bilinememektedir. Müteşâbihin karşıtı olan muhkem ise “anlam yönünden başka bir ihtimal taşımayan açık mânalı nas” demektir.⁶³⁷

Müteşâbih kavramını sistematik olarak ilk ele alanların başında Rağıb el-İsfehanî (ö. 502/1108) yer almaktadır. O, fakihlerin müteşâbihatı, kendisinden zahiri mânâsı kastedilmeyen bir kavram olarak açıkladıklarını söylemektedir.⁶³⁸

Müteşâbih âyetler âlimlerce “mutlak” ve “izâfî” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Mutlak müteşâbihler mahiyetleri sadece Allah Teâlâ tarafından bilinenler, izafî müteşâbihler ise ilimde rusuh sahibi olan âlimlerin anlayabileceği müteşâbihlerdir.⁶³⁹ Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de;

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلَةٍ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ

“O, sana Kitab’ı indirendir. Onun (Kur’ân’ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar”⁶⁴⁰ buyrularak Kur’ân-ı Kerîm’de hem manası tek olup herkesçe anlaşılabilen muhkem âyetlerin hem de gerçek manasını yalnızca Allah’ın bildiği müteşâbih âyetlerin varlığına dikkat çekilmektedir.

Mutlak müteşâbihler, idrak edilmesi beşerin gücü kapsamında olmayıp hakikat ve mahiyetlerini yalnızca Allah Teâlâ’nın bildiği, hurûf-u mukatta‘a,⁶⁴¹ Allah’ın

⁶³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 204.

⁶³⁸ Rağıb el-İsfehani, el-Müfredat, s. 373; Mustafa Güven, “Kur’ân’ın Anlaşılmasında Müteşâbihat Problemi Ve Te’vil”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, Malatya 2010, S: 5, s. 297.

⁶³⁹ Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnati Şâtîbî, *el-Muvâfakat fî usûli’ş-şerîa: İslâmi İlimler Metodolojisi* (trc. Mehmet Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul 1999, III, 85; Demirci, *a.g.e.*, s. 178.

⁶⁴⁰ Âli İmran 3/7.

⁶⁴¹ Bakara 2/1, Taha 20/1, Yâsin, 36/1, Duhan 44/1, Kaf 50/1.

sıfatları,⁶⁴² ruh,⁶⁴³ sur,⁶⁴⁴ dabbetü'l-arz,⁶⁴⁵ levh-i mahfuz,⁶⁴⁶ sidretü'l-münteha,⁶⁴⁷ beyt-i ma'mur⁶⁴⁸ vb. gibi müteşabihlerdir.⁶⁴⁹ İzâfî müteşabihler ise murad edilen mananın anlaşılmasında ya da harici bir izaha ihtiyaç gösteren hafî,⁶⁵⁰ müşkil,⁶⁵¹ mücmel,⁶⁵² mübhem,⁶⁵³ müevvel,⁶⁵⁴ mutlak ve genel manalı âyetlerle garib lafızlar ve dil bilginlerinin anlamlarında ihtilaf ettikleri âyetlerdir. Buna ilaveten Allah'ın varlığına ve birliğine işaret eden ve kâinat hakkında bazı hakikatlerden söz eden kevnî (kozmojik) âyetler de aynı şekilde bu tarz müteşabihlerden sayılmaktadır.⁶⁵⁵

İzâfî müteşabihler de kendi içerisinde lafzî müteşabihler ve mânevî müteşabihler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Lafzî müteşabihler adı üzerinde âyetin lafzındaki teşabühten kaynaklanmakta olup, bu tür de yine kendi içerisinde garîb⁶⁵⁶ lafızlar ve

⁶⁴² Bakara 2/255, Âli İmran 3/2, Nisa 4/134, Hud 11/5, Hadid 57/3.

⁶⁴³ İsra 17/85.

⁶⁴⁴ Neml 27/87, Yâsin 36/51, Zümer 39/68.

⁶⁴⁵ Neml 27/82.

⁶⁴⁶ Burûc 85/22.

⁶⁴⁷ Necm 53/14.

⁶⁴⁸ Tûr 52/4.

⁶⁴⁹ Demirci, *a.g.e.*, s. 179-181.

⁶⁵⁰ Delâleti kapalı olan lafızların ilk derecesi olup sigasından başka bir arız sebebiyle delalet ettiği şeylerin bazısı hakkında anlamı kapalı olan nasstır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006, s. 166-167.)

⁶⁵¹ Zahirde zıt veya çelişir gibi görünen nasllar için kullanılır. (Bkz. Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 122-124.)

⁶⁵² Anlamı kendiliğinden doğrudan anlaşılamayacak ölçüde kapalı olup ancak bir açıklayıcı sayesinde anlaşılma imkânı olan naslları ifade etmektedir. . (Bkz. Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s.118-119.)

⁶⁵³ Kimi veya neyi karşıladığı bilinmeyen, anlamı kapalı olan ism-i mevsuller, ism-i işaretler, zamirler, cins isimler, belirsiz zaman ve yer zarfları, belirsiz miktar bildiren kelimelerin bulunduğu nasstır. (Bkz. Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 117-118.)

⁶⁵⁴ Zannî delile dayanmak sûretiyle manalarından biri tercih edilen müşterek lafız için kullanılmaktadır. (Bkz. Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 2009, s. 182.)

⁶⁵⁵ Demirci, *a.g.e.*, s. 183.

⁶⁵⁶ Kullanımı yaygın olmadığı için anlamını sadece belli bir kültür ve birikime sahip olanların bilebileceği ya da lügat yardımı olmadan anlamı bilinmeyen lafızlara denmektedir. (Bkz. Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 73.)

müşterek⁶⁵⁷ lafızlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Manevî müteşabihler ise âyetlerin manası ile alakalı olup mana bakımından açık olmamaları ya da birden fazla anlam ifade etmelerinden kaynaklanmaktadır.⁶⁵⁸

B. Besair'de Müteşâbihu'l-Kur'ân

Fîrûzâbâdî'nin, *Besâir*'de müteşabihat konusunu, daha ziyade bir olayın farklı şekillerde ve bazı fasılalarla tekrar edilmesi sadedinde ele aldığı görülmektedir. Farklı sûrelerde zikredilerek birbirinin tekrarı gibi görünen âyetlerin arasındaki farklılıkları izah etmeye çalışmaktadır. Bu konuda Kirmanî (ö.500/1106)'ye ait *el-Burhan fî Müteşabihi'l-Kur'ân*⁶⁵⁹ adlı çalışmayı da herhangi bir açıklama yapmadan aynen aktarması söz konusudur.⁶⁶⁰

Söz gelimi Bakara sûresinin ilk âyeti olan *الْم* 'in tefsirinde; bu harflerin altı sûrede tekrar ettiğini ve lafzi müteşabih kapsamında yer aldığını söyler. Yine, sûre başlarındaki bu tür harflerin de aynı durumda olduğunu ekler. A'raf sûresinde bu harflerin peşine bir de *ص* harfinin eklenip *الْمَصَّ*⁶⁶¹ şeklinde zikredilmiş olduğunu söyleyerek bunu hemen sonrasında gelen *صَدْرِكَ* kelimesinin başındaki *ص* (sad) harfine bağlar ve bazı müfessirlerin bu harflerin *الْم تَشْرَحُ لَكَ صَدْرِكَ*⁶⁶² âyetine işaret ettiğini söylediği bilgisini aktarır. Yine aynı şekilde Ra'd sûresinin başında bu harflere *ر* (ra) harfinin de eklenerek *الْمَرَّ*⁶⁶³ şeklinde zikredildiğini ve bunun da sebebinin, peşinden *الْمَرَّ الَّذِي رَفَعَ السَّمَوَاتِ*⁶⁶⁴ âyetinin gelmesi olduğunu söyler.⁶⁶⁵

⁶⁵⁷ İki veya daha fazla manada kullanılan kelimeleri ifade eden kavramlara denmektedir. (Bkz. Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 190.)

⁶⁵⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Demirci, *Tefsir Usulü*, 184-191.

⁶⁵⁹ Bkz. Ebü'l-Kâsım Burhaneddin Tacülkurra Mahmûd b. Hamza Kirmani, *el-Burhan fî müteşabihi'l-Kur'ân* (Thk. Ahmed İzzeddin Abdullah Halefullah), Dârü'l-Vefa, Mansûre 1991.

⁶⁶⁰ Divlekci, *a.g.e.*, s. 33.

⁶⁶¹ A'raf 7/1.

⁶⁶² İnşirah 94/1.

⁶⁶³ Ra'd 13/1.

⁶⁶⁴ Ra'd 13/2.

⁶⁶⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 138.

Müellifin müteşâbihât konusunda şu iki âyeti de örnek vermektedir:

اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا

“*Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin*”⁶⁶⁶

اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا

“*Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın*”⁶⁶⁷

Bu iki âyette dikkati celbeden husus, ilkinde كُلَا emrinin vav harfi ile, ikinci âyette ise fa harfi ile verilmiş olmasıdır. Bunun nedeni ise yine her iki âyette de geçen اسْكُنْ emrinin Bakara sûresinde, hareketin tersi olan hareketsizlik halini ifade etmeyip “kalmak, ikamet etmek” anlamında olması, bu nedenle akabinde كُلَا emrinin ancak vav ile zikredilmesinin doğru olmasıdır. Çünkü burada mana “ikamet etme” ile “meyvelerden yeme”nin cem’i, yani aynı anda yapılması emredildiği için vav ile zikredilmiştir. Şâyet vav yerine fa kullanılsaydı o zaman “yeme” emrinin “ikamet”ten sonraya tehiri söz konusu olurdu. Çünkü fa takip ve tertip ifade etmektedir. A’raf sûresindeki اسْكُنْ emri ise “bulundukları yeri mesken edinme” anlamındadır. Çünkü Allah Teâlâ âyetin öncesinde İblisi أَخْرِجْ مِنْهَا مَذْمُومًا “Yerilmiş olarak çık oradan”⁶⁶⁸ buyurarak kovduğunu zikretmiş ve sonra Hz. Âdem (a.s.)’a اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ yani “İkiniz kendiniz için bir mesken edinin ve dilediğinizden yiye” buyurarak hitap etmiştir. Bu durumda fâ daha evlâdır. Çünkü mesken edinmek zamana yayılmış bir süreci çağrıştırmamaktadır ve كُلَا ile اسْكُنْ emirlerinin cem’i mümkün değildir, bilakis yeme emri onun peşindendir. Ayrıca Bakara’da, A’raf sûresinden farklı olarak ta’zim ifade eden قُلْنَا lafzı bulunduğu için رَغْدًا ziyadesi de bulunmaktadır.⁶⁶⁹ *Dürretü’t-Tenzil* sahibi Hatîb el-İskâfî (ö. 421/1030) bununla ilgili olarak, A’raf’taki hitabın cennete girmeden önce, Bakara’daki hitabın ise cennete girdikten sonra olduğunu söylemektedir.⁶⁷⁰

⁶⁶⁶ Bakara 2/35.

⁶⁶⁷ A’raf 7/19.

⁶⁶⁸ A’raf 7/18.

⁶⁶⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 140-141.

⁶⁷⁰ Abdullah Muhammed b. Abdullah Hatîb İskafî, *Dürretü’t-tenzil ve gurretü’t-te’vil*, y.y. 1995, s. 5.

Yine, Yusuf sûresinde;

وَجَاؤُ عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ

“Bir de üzerine, sahte bir kan bulaştırılmış gömleğini getirdiler. Yakub dedi ki: Hayır! Nefisleriniz sizi aldatıp böyle bir işe sürükledi. Artık bana düşen, güzel bir sabırdır. Anlattıklarınıza karşı yardımı istenilecek de ancak Allah'tır.”⁶⁷¹

قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

“Yakup, "Nefisleriniz sizi bir iş yapmağa sürükledi. Artık bana düşen, güzel bir sabırdır. Umulur ki Allah onların hepsini bana getirir. Çünkü O, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir" dedi.”⁶⁷² buyrulmakta, ve فَصَبْرٌ جَمِيلٌ ifadesi bu sûrede iki farklı yerde zikredilmektedir. Esasen bu bir tekrar değildir. Hz. Yakup Peygamber ilkini Yusuf (a.s.)'ın kötü haberini alması üzerine, ikincisini ise oğlu Bünyamin'in başına gelenler kendisine arz edilince söylemiştir.⁶⁷³

Müellifin müteşabihat konusunda verdiği bir başka örnek de şu şekildedir:

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيَكُمُ بَضِيَاءٌ أَفَلَا تَسْمَعُونَ

“De ki: Ne dersiniz? Allah, üzerinize geceyi kıyamete kadar sürekli kılsaydı, Allah'tan başka hangi ilah size bir aydınlık getirir? Hâlâ duymayacak mısınız?”⁶⁷⁴

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيَكُمُ بَلِيلٌ تَسْكُنُونَ فِيهِ أَفَلَا تُبْصِرُونَ

“De ki: Ne dersiniz? Allah, üzerinize gündüzü kıyamete kadar sürekli kılsaydı, Allah'tan başka hangi ilah size içinde dinleneceğiniz bir gece getirebilir? Hâlâ görmeyecek misiniz?”⁶⁷⁵

⁶⁷¹ Yusuf 12/18.

⁶⁷² Yusuf 12/83.

⁶⁷³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 257.

⁶⁷⁴ Kasas 28/71.

⁶⁷⁵ Kasas 28/72.

Bu âyetlerde Allah Teâlâ'nın geceyi gündüze takdim ettiği görülmektedir. Çünkü gecenin, güneşin doğuşu ile çıkması; gündüzün, gecenin girişi ile çıkmasından daha çok faydaya mebnidir. Ayrıca ilk âyet geceye binaen أَفَلَا تَسْمَعُونَ (Hâlâ duymayacak mısınız?) kavli ile, diğer âyet ise gündüze binaen أَفَلَا تَبْصُرُونَ (Hâlâ görmeyecek misiniz?) kavli ile bitirilmiştir. Nitekim gündüz aydınlıktır, gündüz âyeti de buna işaret etmektedir.⁶⁷⁶

Örneklerden de anlaşılacağı üzere müellifin müteşâbih anlayışı, birbirine lâfzen benzeyen ancak birbirinin tıpatıp tekrarı olmayan, mahiyet farkı arz eden âyetleri kapsamaktadır.

IX. İ'câzu'l-Kur'ân

A. İ'cazu'l-Kur'ân İlmi

“İ'câz” kelimesi sözlükte “gücü yetmemek, yapamamak” anlamındaki ‘ac’ kökünden türemiş olup “âciz bırakmak” anlamına gelmektedir. Terim olarak genellikle “Kur'ân'ın, sahip olduğu edebî üstünlük ve muhteva zenginliği sebebiyle insanlar tarafından bir benzerinin meydana getirilememesi özelliği” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tarifte yer alan “edebî üstünlük” birinci derecede Arap diline vâkıf olan edipleri ilgilendirirken “muhteva üstünlüğü” bunların yanı sıra bütün aklîselim ve ilim ehli insanları ilgilendirmekte ve böylelikle Kur'ân'ı evrensel bir ilâhî mesaj haline getirmektedir.⁶⁷⁷

İ'câzü'l-Kur'ân terkibi Kur'ân'da geçmemekle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'in beşer kelâmı olmayıp insanların bir benzerini meydana getirmekten âciz kaldıkları ilâhî bir kelâm olduğu konusu ısrarla vurgulanmaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini inkâr edenler istedikleri takdirde Kur'ân'a benzer sözler söyleyebileceklerini ileri sürmüşler:

وَإِذَا تَنَلَّيْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا إِنْ هَذَا إِلَّا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ

⁶⁷⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 357.

⁶⁷⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “İ'câzü'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 403.

“Onlara karşı âyetlerimiz okunduğu zaman, "Duyduk, istesek biz de bunun benzerini elbette söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir" dediler.”⁶⁷⁸ ve Resûl-i Ekrem’den hissî mûcize göstermesini istemişlerdir. Bu kimselere Kur’ân’ın yeterli bir mûcize olduğu açıklanmış:

وَقَالُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ أَنَا أَنْزَلْنَاهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَىٰ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

“Dediler ki: "Ona Rabbinden mucizeler indirilseydi ya!" De ki: "Mucizeler ancak Allah katındadır ve ben ancak apaçık bir uyarıcıyım." Kendilerine okunan kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmedi mi? Şüphesiz bunda inanan bir kavim için bir rahmet ve bir öğüt vardır.”⁶⁷⁹ ve eğer güçleri yetiyorsa tüm yardımcılarını da çağırarak benzer bir kitap meydana getirmeleri talep edilmiş, ancak bunu da asla yapamayacakları ifade edilerek kendilerine meydan okunmuştur, hadislerde ise i‘câzü’l-Kur’ân’dan bahsedilmemiştir.⁶⁸⁰

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَأْتُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

“Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur’ân) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah’tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu ispat edin). Eğer, yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- o halde yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş kafirler için hazırlanmıştır.”⁶⁸¹

وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَىٰ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنْ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ

⁶⁷⁸ Enfal 8/31.

⁶⁷⁹ Ankebût 29/50-51.

⁶⁸⁰ Yavuz, “İ‘câzü’l-Kur’ân”, DİA, XXI, 403.

⁶⁸¹ Bakara 2/23-24.

“Bu Kur’ân, Allah’tan (indirilmiş olup) başkası tarafından uydurulmamıştır. Fakat o kendinden öncekileri doğrulayıcı ve Kitabı (Allah’ın levh-i mahfuzdaki yazısını) açıklayıcı olarak, indirilmiştir. Bunda hiçbir şüphe yoktur. (O) âlemlerin Rabbi tarafındandır. Yoksa onu (Muhammed kendisi) uydurdu mu diyorlar? De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi siz de onun benzeri bir sûre getirin ve Allah’tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın. Hayır öyle değil. Onlar, ilmini kavrayamadıkları ve kendilerine yorumu gelmemiş olan bir şeyi yalanladılar. Kendilerinden öncekiler de (peygamberleri ve onlara indirilen kitapları) böyle yalanlamışlardı. Bak, o zalimlerin sonu nasıl oldu.”⁶⁸²

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرِيَهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاَدْعُوا مَنِ اسْتَضَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Yoksa "onu (Kur’ân’ı) uydurdu" mu diyorlar? De ki: Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Allah’tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp, siz de onun gibi uydurma on sûre getirin.”⁶⁸³

وَلَنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ إِنْ فَضَّلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيرًا قُلْ لَنْ اِجْتَمَعَ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا

“Andolsun, dileyseydik biz sana vahyettiğimizi tamamen ortadan kaldırırdık; sonra bu konuda bize karşı kendine hiçbir yardımcı da bulamazdın. Ancak Rabbin’den bir rahmet olarak böyle yapmadık. Çünkü O’nun sana olan lütfu büyüktür. De ki: Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur’ân’ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.”⁶⁸⁴

Kur’ân’ın icaz yönlerini şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

1. **Nazım ve te’lif:** Kur’ân’daki harf, kelime ve âyetlerin dizilişi
2. **Dil ve üslûp:** İfade tarzının eşsizliği

⁶⁸² Yunus 10/37-39.

⁶⁸³ Hud 11/13.

⁶⁸⁴ İsra 17/86-88.

- a. *Ses nizamındaki ahenk*: Okunuşunda kulağa hoş gelen tesir
- b. *Lafız ve mana dengesi*: İçerdiği lafızlara manayı tam ifade edebilecek şekilde yer verilmiş olması
- c. *Aynı andan farklı seviyelere hitap etmesi*: Aynı anda değişik özellikte insan gruplarına hitap etmesi
- d. *Konuların iç içe bulunması*: Tali konuların da tek bir külli mana (Allah’a kulluğa çağırma) etrafında zikredilmiş olması
- e. *Beyân tarzının çeşitliliği*: İçerisinde yer alan herhangi bir şey konunun açık emir, emir anlamı taşıyan bir fiilin mazi ya da muzari kalıbı ve benzeri farklı ifade biçimleriyle zikredilmiş olması

3. **Gaybî haberler**: İçerisinde yer alan mazi, hal ve istikbale dair haberler

4. **Beşeriyetin ihtiyacına cevap vermesi**: Her asırda muhataplarının problemlerine cevaplar sunması

5. **İlmî icazı**: Asli konusu olmasa da zaman zaman örnek gösterip ibret alınması maksadıyla fen ve tabiat hadiselerine işaret etmesi

6. **Kur’ân’ın Hz. Peygamber tarafından değiştirilememesi**: Kur’ân’ın kendi içinde Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından değiştirilmesinin asla söz konusu olamayacağının⁶⁸⁵ açıkça haber verilmiş olması.⁶⁸⁶

Netice itibariyle Kur’ân-ı Kerîm’in i‘caz yönleri daha pek çoktur. Onun bu eşsizliği hakkında geniş bir literatür de meydana gelmiştir.⁶⁸⁷ Ebü’l-Hasan er-Rummânî (ö. 384/994)’nin *en-Nüket fî i‘câzi’l-Kur’ân’ı* (Kahire 1968), Ebû Süleyman el-Hattâbî (ö. 388/988)’nin *Risâletü beyâni i‘câzi’l-Kur’ân’ı* (Dımaşk 1995), Bâkılânî (ö. 403/1013)’nin *İ‘câzü’l-Kur’ân’ı* (Beyrut 1991), Kādî Abdülcebbar (ö. 415/1025)’in

⁶⁸⁵ Yunus 10/15.

⁶⁸⁶ Demirci, *a.g.e.*, s. 207-214.

⁶⁸⁷ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 167.

İ‘câzü’l-Kur’ân’ı (el-Muğnî’nin XVI. cildi, Kahire 1960), Abdülkahir el-Cürcânî’nin *Delâilü’l-i‘câz*’ı ve Mustafa Sâdık er-Râfî’nin (ö. 1937) *İ‘câzü’l-Kur’ân ve’l-belâgatü’n-nebeviyye*’sini (Kahire 1961) bu sahada kaleme alınmış müstakil eserlerin başlıcaları olarak saymak mümkündür.⁶⁸⁸

B. Besair’de İ‘câzu’l-Kur’ân

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Kur’ân-ı Kerîm’in i‘câzı meselesine eserin girişinde müstakil bir başlık altında yer verir. Konuya öncelikle i‘câz kelimesinin ‘acz’ kökünden if‘al babında geldiğini söyleyerek girer ve bu kelimenin anlamını bir iş, görüş veya tedbiri gerçekleştirmeye gücün bulunmaması hâli olarak verir. Bu durum da kendisini üç kademedede göstermektedir: El çabukluğu, keramet ve mucize. Söz gelimi firavunun sihirbazlarının asaları el çabukluğu iken Hz. Musa (a.s.)’ın asası ise mucizedir. Yani el çabukluğunun aslı, anlamı yoktur. Zira birtakım alet edevat ve hile üzerine kuruludur. Mucizede ise ne alet ne de hile söz konusudur. Avam el çabukluğundan aciz kalırken kabiliyetli ve zeki kimseler bu hususta acze düşmezler. Ancak mucize hakkında durum farklı olup avam da havass da onu karşısında aynı derecededir. Yine, elçabukluğu insanlar arasında belli bir vakte kayıtlı olmaksızın tüm zamanlarda yapılabilmekteyken mucize sadece ve sadece nübüvvet zamanına münhasır olup bilinenin dışında harikulade vasıftadır.⁶⁸⁹ Ayrıca elçabukluğunun kendi zıtlarıyla çelişmesi mümkünken mucizede çelişkiye yer yoktur.⁶⁹⁰

Mucize ile keramet arasındaki farka gelince, onu da şöyle açıklamaktadır: Mucize daima peygambere mahsusken, ortaya çıkma zamanı imkân ile zaruret arasında tekrar edebiliyorken, tehdâdî içeriyorken, dua ile gerçekleşebiliyorken, marazî işlerin bir neticesi değilken, kesb ve cehd ile gerçekleşebilmesi mevzu bahis değilken, peygamberin mucizeyi bir yerden başka bir yere nakletmesi için nâibine havale etmesi mümkünken (tıpkı Şem‘un Safa’nın Hz. İsa (a.s.)’ın ölüleri diriltme konusunda nâibi olması gibi; nitekim onu Rum beldesine göndermiş ve o da oradaki ölüleri diriltmiştir), mucizenin

⁶⁸⁸ Yavuz, “İ‘câzü’l-Kur’ân”, *DİA*, XXI, 406.

⁶⁸⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 65.

⁶⁹⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 66.

etkisi nebinin iradesine bağılı olarak devam edebilmekteyken; keramet ise velîye tahsis edilmiş olup gizlemesi üzerine vaciptir. Şâyet açığa çıkarmak ve yaymak isterse zâil ve batıl olur. Bazen dua ve tazarru üzerine de söz konusu olabilir. Bazı zamanlarda onu ortaya çıkarmaktan aciz kalınabilir.⁶⁹¹

Mucizelerin tamamı üç anlama dönüktür:

1. Ma‘dumun icadı, yani yok olanın varlık bulması: Hz. Salih (a.s.)’ın duasıyla devenin kayadan çıkması gibi.
2. Mevcudun i‘dâmı, yani var olanın yok edilmesi: Hz. İsa (a.s.)’ın duasıyla doğuştan kör ve cüzzam hastalarını iyileştirmesi gibi.
3. Mevcudun var olan başka bir hale dönüştürülmesi: Hz. Musa (a.s.)’ın asasının yılanı dönüşmesi gibi.⁶⁹²

Müellif mucize ve türevlerine dair bu bilgileri verdikten hemen sonra, “her mucize peygamberlerden bir peygamber içindir, aynı şekilde Resûlullah (s.a.v.)’in de gösterdiği mucizeleri vardır” diyerek sözü onun, dilinin fesahati, belagati, açıklığı ve sağlamlığıyla en büyük ve en kâmil mucizesi olan Kur’ân-ı Kerîm’e getirir. Akabinde de i‘cazın keyfiyetine dair öne sürülen görüşleri şöylece zikreder:⁶⁹³

1. Bir görüşe göre denilmiştir ki aslında Araplar onun bir benzerini getirmekten tabiat olarak aciz değillerdi, ancak Allah Kendi katından Nebi (s.a.v.)’e bir lutuf olarak onların bu işe olan meyillerinin önüne set çekti, dillerini kilitledi ve güçlerini kırdı.⁶⁹⁴ Bununla ilgili de;

وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا

⁶⁹¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 66.

⁶⁹² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 66.

⁶⁹³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 67.

⁶⁹⁴ Bu görüşle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Sarfe”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 140-141.

“..Allah sana kitabı (Kur’ân’ı) ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğin şeyleri öğretmiştir. Allah’ın sana lütfu çok büyüktür.”⁶⁹⁵ âyetini delil getirirler.

Ancak müellif bu görüşün merdud olduğunu söyleyerek konuya dair başka herhangi bir açıklamada bulunmaz.

2. Bir diğer görüşe göre de inkârcılar, Kur’ân’ın lafzının değil manasının bir benzerini getirmekten aciz kalmışlardır.
3. Üçüncü bir görüş ise, her ikisinin de olmayıp onların Kur’ân’ın nazımının bir benzerini getirmekten aciz kaldıklarını söylemektedir. Buna göre Arapların kelimeleri türleri seci, şiir ve urcûzedden ibaretti. Kur’ân’ın nazmı ise bu türlerin hiçbir tanesine benzemeyen bir üslûba sahipti. Böylece Kur’ân’ın nazımının en alt rütbesine dahi ulaşmaktan yoksun kaldılar.⁶⁹⁶

Tüm bu görüşleri zikrettikten sonra en son Ehl-i Sünnet’in görüşüne de yer verir: “Ehl-i Sünnet’in görüşü ise, Kur’ân’ın tüm açılardan, gerek lafız gerek anlam gerekse nazım bakımından, mucize olduğu ve hiçbir şekilde yaratılmışların sözüne benzemediği şeklindedir.”⁶⁹⁷

Kur’ân-ı Kerîm on iki anlamda hatiplerin hutbelerinden ve şairlerin şiirlerinden ayrılır. Bunları îcâz, teşbih, istiâre, telâûm, tecânüs, mübalağa vs. şeklinde sıraladıktan sonra herbiriyle ilgili tek tek örnekler verir. Ancak bazen bazı i’câz türleriyle ilgili izah vermeksizin sadece örnek vermekle yetindiği de olur.⁶⁹⁸

Müellif lafzın vecîz, mananın tam olmasıyla beraber îcâzın en belîğ hali olarak ifade ederek şöyle der: *Hatta “Îcâzdaki i’câz, i’câzın doruk noktasıdır” denilmiştir. Bu mana Kur’ân’da hazîf ya da ihtisar yoluyla mevcuttur.*⁶⁹⁹

⁶⁹⁵ Nisa 4/113.

⁶⁹⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 67-68.

⁶⁹⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 68.

⁶⁹⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 68-74.

⁶⁹⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 68.

Hazfe örnek olarak:

لَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللّٰهِ

“Asıl iyilik, Allah'a .. iman edenlerin..”⁷⁰⁰ âyetindeki “الْبِرَّ”, yani iyilik, “بِرُّ مَنْ”, yani iman edenin iyiliği anlamındadır.

İhtisara örnek olarak ise:

وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ

“Kısasta sizin için hayat vardır”⁷⁰¹ âyetini örnek vererek buradaki i‘caz ile ilgili olarak şöyle der:

İşte bu dört kelime, onaltı harf şeriat ulemasıyla İslâm fakihlerinin eserlerinde açıklamak için uğraştıkları, binlerce cildi aşan, ancak buna rağmen henüz künhüne vakıf olmaya nâil olamadıkları binlerce meseleyi içermektedir.⁷⁰²

Teşbih hakkında verdiği örnekler ise şu şekildedir:

وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ

“İnkâr edenlere gelince; onların amelleri ıssız bir çöldeki serap gibidir.”⁷⁰³

مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ

“Rablerini inkâr edenlerin durumu şudur: Onların işleri, fırtınalı bir günde rüzgârın şiddetle savurduğu küle benzer.”⁷⁰⁴

أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ

⁷⁰⁰ Bakara 2/177.

⁷⁰¹ Bakara 2/179.

⁷⁰² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 69.

⁷⁰³ Nur 24/39.

⁷⁰⁴ İbrahim 14/18.

“Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak halinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir.”⁷⁰⁵

Müellif bu örneklerden herbirinin sanki bir mücevher çekmecesini, ışıltılar kulesi, üstünlük hazinesi, ilim dünyası, hakikatler sandığı, idrak incileri deryası, sünnet yolu yolcularının lambaları ve Kur’ân’ın kandilleri mesabesinde olduğunu söylemektedir.⁷⁰⁶ Ancak müellifin bu noktada bir dil âlimi olarak teşbih konusu hakkında izahat vermeden geçmesi ve süslü cümlelerle bir nevi konuyu geçiştirmesi dikkati çekmektedir.⁷⁰⁷

İstiâre hususunda ise Hicr 15/94, Furkan 25/23, Yasin 36/37 âyetlerini örnek vermekte, bu âyetlerdeki kusursuz istiârelerin saklı kalamayacağını söylemekte, ancak bunların açıklamalarına çok kısa bir iki kelime ile değinmektedir. Bu örneklerden Hicr sûresinin;

فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ

“Ey Muhammed! Şimdi sen, sana emrolunanı açıkça ortaya koy..”⁷⁰⁸ buyrulan âyeti ile ilgili olarak; bir bedevinin bunu işittiği vakit yere kapanıp secde etmekten kendini alamadığını, sebebi sorulduğu vakit ise, bu makamda söylenen bu sözün taşıdığı fesahata secde ettiğini söylediğini nakletmektedir.⁷⁰⁹ Bunun dışında bir izaha ise yer vermemektedir.

Müellif daha sonra Kur’ân-ı Kerîm’de çeşitli lafızlarla tekrar edilen kıssa ve olayların içerdiği inceliklere vurgu yapar.⁷¹⁰ Akabinde ise Fatiha sûresinin tazammun ettiği hikmet ve sırlardan söz eder. Buna göre, Fatiha Sûresi’ndeki besmelenin (بِسْمِ) “ismiyle” kısmında, mahlûkatın Allah Teâlâ’nın inâyetinin gölgesine iltica etmesi dile getirilmektedir. (الله) Lafza-i Celâli O’nun kudret ve azametinin izlerini taşımaktadır. (الرَّحْمَن) kelimesi, yaratılmışların menfaatinin bu dünya yurdunda O’nun üstlenmesinde

⁷⁰⁵ Bakara 2/19.

⁷⁰⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 69.

⁷⁰⁷ Divlekci, *a.g.e.*, s. 171.

⁷⁰⁸ Hicr 15/94.

⁷⁰⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 69-70.

⁷¹⁰ Bkz. *Besâir*’de Kasas’l-Kur’ân baş.

olduğuna işaret vardır. (الرَّحِيمِ) kelimesinde de âlemlerin O’nun rahmet hazinelerinin feyzine ihtiyaç duyduğuna dair beyân vardır. Buna göre Fatiha suresinin ilk yarısı rububiyete dönük hükümleri içerirken ikinci yarısı da ubudiyetin sebeblerini gerektirir. Kur’ân’ın her bir kelimesi işte bunun gibi manalar hazinesi ve hakikatler denizidir.⁷¹¹

“Cevâmiu âyâtî’l-Kur’ân” şeklinde ifade ettiği konuda ise;

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

“*Sen af yolunu tut, iyiliği emret, cahillerden yüz evir.*”⁷¹² Âyetini misal vererek bu âyetin tüm üstün ahlâk göstergesi meziyetleri topladığını söylemektedir. Yine;

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ

“*şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı.. emreder*”⁷¹³ âyetinin, bütün liderlik ve siyaset sebeplerini içinde topladığını haber vermektedir.

أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعِيهَا

“*Ondan suyunu ve merasını çıkardı.*”⁷¹⁴ Âyetinin de canlıların tamamının ihtiyaçlarını ihtiva ettiğini zikretmektedir.⁷¹⁵

Fîrzâbâdî (. 817/1415) daha sonra mübalağa konusuna sadece bunun isimlerde ve fiillerde söz konusu olduğunu söyleyerek değinir ve başka bir açıklamaya yer vermez. İsimlerde olanına Hud 11/107, Tâhâ 20/82, Fussilet 41/46, Haşr 59/23, Tâhâ 20/111, Nisa 4/34, Yusuf 12/46; fiillerde olanına ise Ahzab 33/61, İbrahim 14/6, A’râf 7/168, Furkan 25/32, İsra 17/12, Furkan 25/39 ve İnsan 76/16 âyetlerini örnek verir. Bunlar da mübalağalı ism-i fâil ile tef’îl babında gelmiş olan bağı fiillerin geçtiği âyetlerdir.⁷¹⁶

⁷¹¹ Fîrzâbâdî, *Besâir*, I, 71.

⁷¹² A’râf 7/199.

⁷¹³ Nahl 16/90.

⁷¹⁴ Nâziât 79/31.

⁷¹⁵ Fîrzâbâdî, *Besâir*, I, 71-72.

⁷¹⁶ Fîrzâbâdî, *Besâir*, I, 72.

Müellif, i‘câz konusunu işlerken “hüsnü’l-beyân” olarak tabir ettiği bir anlatım biçimine yer verir, ancak tanımını yapmaz. Bu üslûp biçiminden hareketle dine ait tüm hükümlerin Kur’ân âyetleriyle teyit edilebileceğini iddia eder. Bu yaklaşım da onun i‘câz, tefsir ve usul anlayışını yansıtmaya bakımdan oldukça önemlidir.⁷¹⁷ Bu konuda misal verdiği âyetlerden bazıları şöyledir:⁷¹⁸

Risâletin sübûtuna delil olarak;

وَسْئَلُ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا

“Senden önce gönderdiğimiz elçilerimize sor”⁷¹⁹

Cennet ve cehennem hakikatine delil olarak;

أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ

“Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış..”⁷²⁰

أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

“Kafirler için hazırlanmış..”⁷²¹

İnsanların canlarının maslahatını gözetmek üzere;

وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ

“Kısasta sizin için hayat vardır.”⁷²²

Müellif sonrasında kısaca gaybî i‘câz konusuna yer verir. Kur’ân-ı Kerîm’in geçmiş ve gelecek olaylardan haber verdiğini söyleyerek bazı örnekler zikreder. Kur’ân’ın geçmişte gerçekleşenleri haber vermesine örnek olarak: Arş ve Kürsî’nin

⁷¹⁷ Divlekci, a.g.e., s. 171-172.

⁷¹⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 73.

⁷¹⁹ Zuhurf 45/43.

⁷²⁰ Âli İmran 3/133.

⁷²¹ Âli İmran 3/131.

⁷²² Bakara 2/179.

yaratılışı, Levh ve Kalem'in keyfiyeti, Sidre'nin vasfı, Tûbâ, yıldızların seyri, feleklerin devri, göğün yükseltilmesi, yerin serilmesi, tabiatın bir araya getirilmesi, vs.; daha sonra gerçekleşecek olanları haber vermesine örnek olarak; yeniden diriliş, neşr, kıyamet, hesap, ceza, sorgu, amellerin tartılması, mizan, sırat, cennet, cehennem, ateş, cennetliklerin durumları, cehennemliklerin durumları, vs. zikreder.⁷²³ Ancak eserin "levh" maddesinde, Allah'ın bunun keyfiyetini bilmeyi kendisine tahsis ettiğini söylemesi⁷²⁴ ise bir çelişki olarak görünmektedir.⁷²⁵

Müellif dil ilimlerindeki ilgi ve maharetinden olsa gerek Kur'ân'ın daha ziyade edebî i'câzına ağırlık verdiği görülmektedir. Ancak konuları detaylı açıklamalar yerine örneklerle ve kısa ifadelerle ele almayı tercih ettiği göze çarpmaktadır. Bu noktada dilci kimliğinden beklenen doyurucu tavrı okuyucuya sunmamaktadır.

X. VÜCÛH VE NEZÂİR

A. Vücûh ve Nezâir İlmi

"Vücûh", "vech" kelimesinin çoğulu olup "vech", sözlükte "bir şeyin ön tarafı, zât, yüz, bir kavmin ve bir beldenin efendisi, makam, mevki, cihet, benzer, kalp, mezhep, yol, şekil, rıza ve bir meselenin bilinen yönü" gibi manalara gelmektedir.⁷²⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de muhtelif anlamlarda zikredilen müşterek lafızların varlığı müşahade edilmektedir. Bir kelimenin bir âyette ifade ettiği anlam ile söz konusu kelimenin başka âyetlerde ifade ettiği manalar aynı değildir. İşte Tefsir ilminde bu kelimeler "vücûh" olarak ifade edilmektedir. Bunun tersine de, yani farklı pek çok lafzın aynı anlamı ifade etmesine ise "nezâir" adı verilmektedir.⁷²⁷ Nezâir de aslında "nazîre"

⁷²³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 74.

⁷²⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 468.

⁷²⁵ Divlekci, *a.g.e.*, s. 172.

⁷²⁶ Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 234-235.

⁷²⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 184.

kelimesinin çoğulu olup sözlükte “Şekil, tabiat, fiil ve sözlerdeki benzerlikler” anlamına gelmektedir.⁷²⁸

Vücuḥ çok sayıda anlam hakkında kullanılan müşterek lafız için kullanılmaktadır.⁷²⁹ Örneğin, “tâḡut” kelimesi şeytan, put, her türlü kötü şey gibi farklı anlamlar ifade etmektedir. Bundan başka; “salât”, “rûḥ”, “ümmeṭ”, “ayn” gibi kelimeler de yine içerdikleri mana çeşitliliği nedeniyle vücuḥ ilmi kapsamına girmektedir.⁷³⁰

Nezâir ise, aynı anlamdaki lafızlara denmektedir.⁷³¹ “Cehennem”, “nâr”, “sakar”, “hutame”, “câhim” lafızlarının hepsinin cehennem anlamında kullanılması gibi.⁷³² Buna göre vücuḥun manada, nezâirin ise lafızda söz konusu olduğunu söylemek mümkündür.⁷³³

B. Besâir’de Vücuḥ ve Nezâir İlmi

Fîruzâbâdî, *Besâir’de* ilk önce genellikle lafzın sözlük veya terim anlamını, sonra da vücuḥunu, yani taşıdığı farklı anlamları zikrederek akabinde bunların yer aldığı âyetlerden örnekler sıralamaktadır.⁷³⁴

Örneğin (بغى) “bağy” kelimesi ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

“İstenen şey konusunda orta yolu aşan talep” anlamına gelmektedir. Bu bazen kemiyet (nicelik) anlamında, bazen ise keyfiyet (nitelik) anlamında söz konusu olmaktadır. Mesela bir şey gerekenden fazla talep edildiği vakit "بغيت الشيء" veya "ابتغيت" denilmektedir.

“Bağy” iki türdür. Birincisi övgüye layık bir anlamda olup, adalette sınırın aşılıp ihsan boyutuna geçilmesi ya da farzda sınırın aşılıp

⁷²⁸ Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 236; ayrıca bkz. İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, V, 219.

⁷²⁹ Suyûtî, *İtkan*, II, 445.

⁷³⁰ Demirci, *Tefsir Usulü*, s.236.

⁷³¹ Suyûtî, *İtkan*, II, 445.

⁷³² Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 185.

⁷³³ Suyûtî, *İtkan*, II, 445.

⁷³⁴ Divlekci, *a.g.e.*, s. 160.

tatavvu‘ seviyesine gelinmesi şeklindedir. İkincisi ise yergiye konu olan ‘bağy’dır. Bu ise hakk olanın aşılıp batıla ya da şüpheli olan şeylere kayılmasıdır. Nitekim Nebi (s.a.v.) “Helal bellidir, haram da bellidir. Bu ikisi arasındakiiler ise şüphelidir. Tıpkı koruluğun etrafında sürüsünü otlatan çoban gibi ki her an koruluğa düşebilecek durumdadır”⁷³⁵ buyurmaktadır.⁷³⁶

Kur’ân’da **بَغِي** lafzı beş vecihte vârid olmuştur:⁷³⁷

Zulüm manasında:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ

“Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlara yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar.”⁷³⁸

Masiyet ve zillet manasında:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ

“Ey İnsanlar! Sizin taşkınlığınız, sırf kendi aleyhinizedir.”⁷³⁹

Hased manasında:

وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بِبَيْنِهِمْ

“Onlar, kendilerine bilgi geldikten sonra, aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler.”⁷⁴⁰

وَأَتَيْنَاهُمُ بَيِّنَاتٍ مِنَ الْأَمْرِ فَمَا اخْتَلَفُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بِبَيْنِهِمْ

⁷³⁵ Buhârî, İman, 39.

⁷³⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 262.

⁷³⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 262-263.

⁷³⁸ Nahl 16/90.

⁷³⁹ Yunus 10/23.

⁷⁴⁰ Şura 41/14.

“Onlara din işi konusunda açık deliller verdik. Ama onlar ancak kendilerine bilgi geldikten sonra, aralarındaki hasetten dolayı ayrılığa düştüler.”⁷⁴¹

Zina manasında:

وَلَا تُكْرِهُوا فَتِيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا لِّتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا

“Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde etmek için iffetli olmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın.”⁷⁴²

Talep manasında:

الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ

“Onlar Allah yolundan alıkoyan ve onu, eğri ve çelişkili göstermek isteyenlerdir. Onlar ahireti de inkâr edenlerdir.”⁷⁴³

عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضًى وَأَخْرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ

“Allah, içinizde hastaların bulunacağını, bir kısmınızın Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacağını, diğer bir kısmınızın ise Allah yolunda çarpışacağını bilmektedir.”⁷⁴⁴

Fîrûzâbâdî'nin vücûhuna dair bilgi verdiği lafızlardan biri de (نِكَاح) “nikah” kelimesidir. Müellif bu kavramla ilgili ise şunları söylemektedir:

Nikâh, cima demektir. Akit anlamında kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de de çeşitli manalarda kullanılmaktadır.⁷⁴⁵

Çocuğun buluğa ermesi anlamında:

وَابْتَالُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ

⁷⁴¹ Câsiye 45/17.

⁷⁴² Nur 24/33.

⁷⁴³ A'râf 7/45.

⁷⁴⁴ Müzzemmil 73/20.

⁷⁴⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 118-119.

“Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri (gözetip) deneyin”⁷⁴⁶

Hibe ve hediye anlamında:

إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ

“Bir de Peygamber kendisiyle evlenmek istediği takdirde, kendisini peygambere hibe eden mümin kadını, diğer müminlere değil, sırf sana mahsus olmak üzere (helâl kıldık)”⁷⁴⁷ Nitekim Nebi (s.a.v.)’in hibe yoluyla nikâhlanması caizdi.

Eşlik ve cima anlamında:

فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ

“Eğer erkek kadını (üçüncü defa) boşarsa, ondan sonra kadın bir başka erkekle evlenmedikçe onu alması kendisine helâl olmaz.”⁷⁴⁸

Evlendirme ve evlenme anlamında:

وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ

“İman etmedikçe putperest kadınlarla evlenmeyin.”⁷⁴⁹

وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ

“Aranızdaki bekârları, kölelerinizden ve cariyelerinizden elverişli olanları evlendirin.”⁷⁵⁰

وَأِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مِثْلَى وَلْتُمْ وَرِبَاحٌ

⁷⁴⁶ Nisa 4/6.

⁷⁴⁷ Ahzab 33/50.

⁷⁴⁸ Bakara 2/230.

⁷⁴⁹ Bakara 2/221.

⁷⁵⁰ Nur 24/32.

“Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riâyet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın.”⁷⁵¹

Müellifin eserde bazen kelimenin sözlük anlamını vermeden direkt olarak Kur’ân’da kaç vecihte geçtiğini zikrettiği de görülmektedir:

Örneğin الإِتْمَام maddesinde, açıklamaya doğrudan kelimenin Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan vecihlerini vermekle başlar:⁷⁵²

الإِتْمَام Kur’ân’da üç vecihte varid olmuştur:

Birincisi: Emir ve nehiy gibi şeyleri yerine getirme anlamındadır:

وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا

“Bir zamanlar Rabbi İbrahim’i bir takım kelimelerle sınamış, onları tam olarak yerine getirince: Ben seni insanlara önder yapacağım, demişti.”⁷⁵³
Yani hakkını teslim ederek yapınca.

İkincisi: Nimet ve ihsanı tamamlama anlamında:

الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي

“Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım”⁷⁵⁴

Üçüncüsü: Emri kemâle erdirmeye anlamında:

فَإِنْ أَتَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ

“Eğer on yıla tamamlarsan artık o kendinden”⁷⁵⁵

⁷⁵¹ Nisa 4/3.

⁷⁵² Fîrûzâbâdî, Besâir, II,160.

⁷⁵³ Bakara 2/124.

⁷⁵⁴ Maide 5/3.

⁷⁵⁵ Kasas 28/27.

Bundan başka, müellif bazen de kavramın kaç vecihte geçtiğini bildirmeden âyetleri zikreder. Örneğin طيب\طيبات “tayyib/tayyibât” kavramını ele alırken sözlük anlamını verdikten sonra herhangi bir istatistik zikretmeksizin hemen ilgili âyetleri sıralamaktadır.⁷⁵⁶

Örneklerden anlaşılacağı üzere müellif zaman zaman kelimelerin anlamını genişletme yoluna gitmektedir. Söz gelimi bir kelime birçok yerde genel olarak aynı anlamı ifade ediyorken, zikredildiği bağlama göre müellif tarafından anlam çeşitliliği olarak yansıtılmaktadır. Bunun da müellifin dile dair sahip olduğu geniş perspektiften bakma özelliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

XI. GARÎBU’L-KUR’ÂN

A. Garîbu’l-Kur’ân İlmi

Garîb kelimesi lügatte “yurdundan uzak kalan; tek ve nâdir olan; bilinmeyen, mübhem ve kapalı olan” gibi anlamlara gelmektedir. Kur’ân-ı Kerîm Arapça’nın Kureyş lehçesi ile nâzil olmakla beraber başka Arap lehçelerinden gelen ya da yabancı dillerden alınıp Arapçalaştırılan kelimeler de ihtiva etmektedir. Ayrıca Kur’ân’da, az kullanılmasından ötürü mânası yaygın bir şekilde bilinmeyen, anlaşılması güç lafızlar da bulunmaktadır. Tefsir ilminde Kur’ân’da yer alan bu tür kelimelerin açıklanması garîbü’l-Kur’ân’ın konusunu teşkil etmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in, “Kur’ân’ın garîblerini araştırınız” dediği rivâyet edilmiş⁷⁵⁷ ve Kur’ân-ı Kerîm’in garîblerini bilmeyen kimselerin Allah’ın kelâmını tefsir etmekten sakınmaları istenmiştir. Bu nedenle garîbü’l-Kur’ân tefsir ilminde önemli bir yer işgal etmiş ve II. (VIII.) yüzyıldan itibaren Kur’ân ilimleri arasında müstakil bir disiplin haline gelmiştir.⁷⁵⁸

Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Arap dilinin fesahat ve belagat alanındaki yüksek niteliği ehli tarafından bilinmekteydi. Çok zengin bir dil olan Arap dili çeşitli lehçelere ayrılmıştı. Bu durumu vesilesiyle maddi ve mânevî kavramları ifade edebildiği

⁷⁵⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 531-532.

⁷⁵⁷ Suyûtî, *İtkan*, II, 4.

⁷⁵⁸ İsmail Cerrahoğlu, “Garîbü’l-Kur’ân”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 379.

gibi, yeni kelimelerin oluşması için zengin bir iştikak menbâna da sahipti. Kureyş lehçesini konuşmayan Araplar Kur'ân-ı Kerîm'i okurken bu lehçeyi benimsemeye ve iyice anlamaya gayret göstermişler, öte yandan Kureyş lehçesini konuşanlar da başka lehçelerde mevcut olan pekçok kelimeyi öğrenmiş ve benimsemişlerdi. Bu açıdan Kur'ân-ı Kerîm, hem Arapları birleştirmede hem de dil ve edebiyatlarının neşv ü nema bulmasında en önemli rolü oynamıştır.⁷⁵⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan bazı garib lafızlara örnek vermek gerekirse;⁷⁶⁰

“Sefih” (سفيه) kelimesi ⁷⁶¹	Kinane lehçesinde	“Cahil” anlamında
“Sâika” (صاعقة) Kelimesi ⁷⁶²	Umman Lehçesinde	“Ölüm” anlamında
“Riczen” (رجزا) Kelimesi ⁷⁶³	Tayy Lehçesinde	“Azab” anlamında
“Bağy” (بغي) Kelimesi ⁷⁶⁴	Temim Lehçesinde	“Hased” anlamında
“Refese” (رفث) Kelimesi ⁷⁶⁵	Mezhec Lehçesinde	“Cima” anlamında
“Nihle” (نحلة) Kelimesi ⁷⁶⁶	Kays Lehçesinde	“Farz” anlamında
“Musafaha” (مسافحة) Kelimesi ⁷⁶⁷	Kureyş Lehçesinde	“Zina” anlamında
“Tasdiye” (تصدية) Kelimesi ⁷⁶⁸	Kureyş Lehçesinde	“Alkış” anlamında
“Siccîl” (سجیل) Kelimesi ⁷⁶⁹	Furs Dilinde	“Çamur” anlamında
“er-Rakîm” (الرقیم) Kelimesi ⁷⁷⁰	Rum Dilinde	“Kitab” anlamında
“el-Yemmu” (اليم) Kelimesi ⁷⁷¹	Kıbt Dilinde	“Deniz” anlamında

⁷⁵⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 152.

⁷⁶⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 155-156.

⁷⁶¹ Bakara 2/13, 130, 142; Nisa 4/5; A'raf 7/155; Cin 72/4.

⁷⁶² Nisa 4/153; Ra'd 13/13; Zümer 39/68; Fussilet 41/13.

⁷⁶³ Ankebût 29/34; Sebe 34/5; Müddessir 74/5.

⁷⁶⁴ Bakara 2/173; Tevbe 9/47, 48; Yunus 10/23; Hacc 22/60; Kasas 28/76; Şura 42/42.

⁷⁶⁵ Bakara 2/187, 197.

⁷⁶⁶ Nisa 4/4.

⁷⁶⁷ Nisa 4/25.

⁷⁶⁸ Enfal 8/35.

⁷⁶⁹ Hud 11/82; Hicr 15/74; Fil 105/4.

⁷⁷⁰ Kehf 18/9.

⁷⁷¹ Kasas 28/7.

“Tûr” (طور) Kelimesi ⁷⁷²	Süryânî Dilinde	“Dağ” anlamında
“el-Mühl” (المهل) Kelimesi ⁷⁷³	Berber Dilinde	“Kızgın yağ” anlamında

Garîbu’l-Kur’ân’a dair ilk faaliyetler sahabe döneminde başlamıştır. Ancak bu dönemde İslâmî ilimler henüz tedvin edilmeye başlanmadığı için bu ilim dalıyla ilgili bilgiler önce şifâhî yolla nakledilemekteydi.⁷⁷⁴

II. (VIII.) asırdan itibaren yazılmaya başlanan ve ilk mahsullerinden çok azı günümüze intikal edebilen Garîbu’l-Kur’ân türündeki eserlerin telifi, İslâm coğrafyasının genişleyip Arap olmayan kavimlerin de Müslümanlığı kabul etmesine paralel olarak daha da önem kazanmış, giderek artış göstermiş⁷⁷⁵ ve bu sahada literatüre sayılamayacak kadar çok sayıda eser kazandırılmıştır.⁷⁷⁶

Böylece Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) ile başlayan Garîbu’l-Kur’ân konusundaki te’lif hareketi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 200/815), Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş el-Evsat (ö. 221/835), Zeccâc (ö. 311/923) ve Ma’mer b. Müsennâ (ö. 210/825) ile devam etmiştir. Sonrasında İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Râğıb el-İsfahânî (ö. 425/1033) bu konuda oldukça istifadeli eserler kaleme almışlardır.⁷⁷⁷

B. Besâir’de Garîbu’l-Kur’ân

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin *Besâir*’de açıklamış olduğu pek çok kavrama rağmen Kur’ân’da yer alan garîb lafızların birçoğuna yer vermediği görülmektedir. Bu durumu da onun Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1108)’nin *Müfredât* adlı eserinin izinden gitmiş olması ile açıklamak mümkündür. Zira bakıldığı vakit Râğıb’ın eserinde de bu lafızların eksik bırakıldığı göze çarpmaktadır.

⁷⁷² Nisa 4/154; Meryem 19/52; Kasas 28/46; Tur 52/1; Tin 95/2.

⁷⁷³ Duhan 44/45.

⁷⁷⁴ Demirci, *a.g.e.*, s. 216.

⁷⁷⁵ Cerrahoğlu, “Garîbü’l-Kur’ân”, *DİA*, XIII, 380.

⁷⁷⁶ Zerkeşî, *Burhan*, I, 291; Suyûtî, *İtkan*, I, 115.

⁷⁷⁷ Demirci, *a.g.e.*, s. 216.

Yer verdiği bazı kelimelere örnek vermek gerekirse;

1. “el-Yemmu” (اليم) : Deniz demektir. Denizin derinlikleri de denmiştir. Müellif kelimenin Süryanice olduğunu söylemektedir. Kelimenin aslı “yemmâ” (يَمَّا) olup Cemi müzekker salim ya da cemi mükesser kullanımı yoktur. Kur’ân’da وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خَفَتْ عَلَيْهِ فَأَلْقَيْهِ فِي الْيَمِّ “Mûsâ’nın annesine, "Onu emzir, başına bir şey gelmesinden korktuğun zaman onu denize (Nil'e) bırak”⁷⁷⁸ şeklinde yer almaktadır.⁷⁷⁹
2. “Siccîl” (سجیل) : Fîrûzâbâdî bu kelime hakkında sadece taş ve çamur anlamına geldiğini söyleyerek Farsça yine aynı anlamlara gelen “seng” ve “kîl” kelimelerinden araplaştırılmış (seng+kîl → siccîl) olduğunu söylemektedir.⁷⁸⁰
3. “er-Rakîm” (الرقيم) : Fîrûzâbâdî’nin bu kelimeye verdiği ilk mana Ashâb-ı Kehf’in köyü olduğu şeklindedir. Daha sonra قیل lafzıyla; onların dağı, köpekleri, vadi, üzerinde nisbelerinin, isimlerinin, dinlerinin ve hangi şeyden kaçtıklarının yazılı olduğu kurşun bir levha gibi anlamlara yer vermekte, bu kelimenin ayrıca hokka ve levha anlamına geldiğini de söylemektedir. Ancak tüm bu açıklamalar esnasında kelimenin kökenine değinmemektedir.⁷⁸¹

Fîrûzâbâdî’nin, yer vermiş olduğu kelimelerin köken itibariyle asıllarını çoğunlukla belirtmemesi, hakkında konuyu yeterince önemsememiş olması şeklinde eleştirilere neden olsa da bununla ilgili olarak, bu kelimelerin o dönemde çok yaygın olarak kullanılıyor olması ve bu nedenle yabancı kökenli olduklarını açıklamaya gerek duymaması şeklinde iyimser bir yaklaşım da gösterilmiştir.⁷⁸² Bizde oluşan kanaat de müellif söz konusu kelimelerin yaygın hâle gelmiş kullanımlarından ötürü eserinde buna ihtiyaç duymamış olabileceği yönündedir.

⁷⁷⁸ Kasas 28/7.

⁷⁷⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 394.

⁷⁸⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 193.

⁷⁸¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 95.

⁷⁸² Divlekci, *a.g.e.*, s. 132-133.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BESÂİR'İN TEFSİR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BESÂİR'İN TEFSİR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

I. BESÂİR'DE TEFSİRE DAİR BAZI KAVRAMLAR

Arap dili ilminde rüşdünü ispatlamış olan müfessirimiz Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), Kur'ân tefsirine girişmeden evvel, eserinin baş kısmında okuyucusu için bir kılavuz mahiyetinde özet bilgi sunar. Bu şekilde; Kur'ân-ı Kerîm ve Tefsir ilminde bilinmesi elzem olan kavramlara kısaca tanım ve izah getirmek sûretiyle tefsirini okuyanlara asgarî bir alt yapı imkânı sağlamış olur.⁷⁸³ Şimdi Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin açıklamış olduğu bu kavramları verelim.

A. Tefsir

Tefsir; lügâtte açıklamak ve açığa çıkarmak demektir. İştikakı hakkında ihtilaf söz konusudur. Bir görüşe göre “tefsira” lafzından türemiş olup; derdi ve devayı keşfetmek üzere doktorun idrara bakması ve bir çözüm bulması anlamındadır. Buna göre müfessir de Kur'ân âyetlerine bakarak onun hükümleri ve manaları hakkında bir sonuca erişmektedir.⁷⁸⁴

Bir görüşe göre ise “fe-se-ra”dan türemiş olup kişinin, kabızlığa tutulmuş olan atını ishal olması için koşturması gibi aynı şekilde müfessirin de âyetlerin açıklamalarına erişmek ve ondaki işkâli çözmek için bir nevi fikrinin atını mânâ meydanlarında koşturması anlamındadır.⁷⁸⁵

Bir görüşe göre de maktûbu⁷⁸⁶ olan “se-fe-ra” kökünden alınmıştır. Kadının peçesini açması demektir. Nitekim yolculuğa “sefer” denilmesi de insanların ahlâkını açığa çıkarması sebebiyledir. Tef'îl babında gelmesi mübalağa için olup, sanki müfessirin

⁷⁸³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 78-87.

⁷⁸⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 78.

⁷⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 78.

⁷⁸⁶ Maktûb: Bir kelimedeki harflerin yeri değiştirilerek yapılan yeni kelime. Bkz. Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 152.

manaları ortaya koymak için Kur'ân'ı sûre sûre, âyet âyet, kelime kelime açıp meydana çıkarmasını ifade etmektedir.⁷⁸⁷

Müellifin tefsir kavramının kökenine dair zikrettiği alternatifler ve bunlarla kavram arasında kurmuş olduğu anlamsal bağlar, onun dil zekâsını bir kez daha gözler önüne serer niteliktedir.

B. Te'vil

Te'vil; âyetin manasını, öncesi ve sonrasına uygun düşecek şekilde, muhtemel olduğu bir veche yöneltmek anlamına gelmektedir. İştikakı “evl”den gelmekte olup “dönmek” anlamındadır. Buna göre te'vilin anlamı; “âyetin mana ve maksûdunun kendisine döndüğü şeyi açıklamak”tır.⁷⁸⁸

Bir görüşe göre ise te'vîl; dönülen yer ve âkıbet anlamına gelen “meâl” kökünden türemiş olup “birşeyin sonunun açıklanması” demektir. Buna göre bir âyetin tevili, kendisine dönen mana ve netice demek olur. Bir başka görüşe göre de “evvel” lafzından türemiş olup sözü öncesine sarf etmek anlamı taşır. Bu iki görüş birbirine yakındır. Bundan dolayı; bilge kimsenin ilk hedefi fiilinin sonudur, denir.⁷⁸⁹

Diğer bir görüş ise te'vilin, “siyaset” anlamındaki “iyâle” kökünden geldiğini söyler. Buna göre manası; te'vilde bulunan kişinin, sözün maksadı ve mütekellimin muradı ortaya çıkana dek zihnini ve fikrini sözün sırrı mecrasında hâkim kılması demektir.⁷⁹⁰

Müellif te'vil kavramının da muhtemel istikaklarıyla mana bağlantılarını bu şekilde izah ettikten sonra birbiriyle alakalı bu iki kavramın farklılığına da değinmektedir.

⁷⁸⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 79.

⁷⁸⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 79.

⁷⁸⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 79.

⁷⁹⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 80.

C. Tefsir-Te'vil Farkı

Tefsir; âyetin iniş sebebini araştırmak ve kelimenin lügat açısından durumunu ayrıntılı olarak açıklamaktır. Te'vil ise; âyetlerin ve kelimelerin esrârını dikkatle incelemek ve âyetin muhtemel manalarından birini seçmektir. Bu da muhtelif vecihlere muhtemel âyetler için söz konusu olur.⁷⁹¹ Tıpkı şu âyetler gibi:

أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّبِينٍ

“Allah'ın, göklerde ve yerdeki (nice varlık ve imkânları) sizin emrinize verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmediniz mi? Yine de, insanlar içinde, -bilgisi, rehberi ve aydınlatıcı bir kitabı yokken- Allah hakkında tartışan kimseler vardır”⁷⁹²

ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ إِذِنَ اللَّهُ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ

“Sonra biz o kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere (Muhammed'in ümmetine) miras olarak verdik. Onlardan kendine zulmedenler vardır. Onlardan ortada olanlar vardır. Yine onlardan Allah'ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler vardır. İşte bu büyük lütuftur”⁷⁹³

وَالشَّفْعَ وَالْوَتْرَ

“Çifte ve teke, yemin olsun”⁷⁹⁴

وَشَآهِدٍ وَمَشْهُودٍ

“(Geleceği bildirilmiş olan günde) tanıklık edene ve edilene and olsun”⁷⁹⁵

⁷⁹¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 80.

⁷⁹² Lokman 31/20.

⁷⁹³ Fâtır 35/32.

⁷⁹⁴ Fecr 98/3.

⁷⁹⁵ Burûc 85/3.

Muhakkak bunlar ve bunlara benzeyen âyetlerin farklı anlamlara ihtimalleri söz konusudur. Müfessir nezdinde bunlardan biri öne çıkar ve ağır basarsa o vakit âyeti ona te'vil eder.⁷⁹⁶

D. Mana

Mana; sözlükte “maksat” demektir. Kökü olan عَنِ fiili; “istedi, kastetti” anlamına gelmektedir. Buna göre, “âyetin manası” derken, “âyetin nüzûlünde Hakîm’in hikmetinin kendisiyle açığa çıktığı şey” kastedilmektedir.⁷⁹⁷ Yani müellife göre Kur’ân âyetlerinin mânâları, her işinde hikmeti gözeten Cenâb-ı Mevlâ’nın hikmetlerinin ortaya çıkmasını sağlayan vesilelerdir.

E. Tenzil

“Nüzûl” kelimesinden tef’il babında gelmektedir. “Teklîm”, yani “konuşma” anlamında olması mümkündür. Çünkü mütekellim sözünü parça parça (nezle ba‘de nezle) söyler. Nitekim “nezle”, “kez, defa” demektir. Hatta Necm Sûresi’nin 13. âyetinde; وَلَقَدْ رَأَاهُ نَزْلَةً أُخْرَى (Andolsun onu bir defa daha görmüştü) şeklinde geçmektedir. Yine “inzâl” anlamında da olabilir: وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا (Gökten bereketli bir su indirdik)⁷⁹⁸ âyetinde bu anlamdadır.⁷⁹⁹

Kur’ân-ı Kerîm için, “Âlemlerin Rabbi’nden bir tenzil” olduğu söylenmiştir, çünkü Celîl olan Allah’ın teklîmi, yani konuşmasıdır ve Cebrâîl’in lisânı üzere inzâl edilmiştir.⁸⁰⁰

F. Vahy

Vahiy; lügatte “risâlet, ilham, kaşlarla işaret etmek, kalemle yazmak” gibi anlamlara gelmektedir. Vahyin peygamberliğe mahsus, çevik ve süratli olduğu

⁷⁹⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 80.

⁷⁹⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 80.

⁷⁹⁸ Kâf 50/9.

⁷⁹⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 81.

⁸⁰⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 81.

söylenmiştir. Tenzil de Cebrail'in eda etmedeki hızından ve Resûlullah'a getirmedeki çevikliğinden ötürü vahiy olarak isimlendirilmiştir. “İşaret” manasında düşünüldüğünde ise; sanki Resûlullah murada Cebrail'in işaretiyle muttali olmuş olur. “Kitabet” anlamında düşünüldüğünde de; sanki Cebrail (a.s.) Kur'ân âyetlerini Nebi (s.a.v.)'in kalbine sabitlemiş gibi olur; tıpkı yazılı bir şeyin yazı ile levhaya sabitlenmesi gibi. Nitekim Hak Teâlâ: نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ (Onu Rûhu'l-emîn (Cebrail) senin kalbine indirmiştir)⁸⁰¹ buyurmuştur.⁸⁰²

G. Kelâm

Kelâm; konuşmanın, kendisiyle sıhhat bulduğu şeyin ismidir. Zıddı خَرَس (dilsizlik)'tir. “Kelâm ve Teklîm”, “Selâm ve Teslîm” masdarları türünden iki masdar olup; Kelâm, Tekellüm ve Teklîm (konuşma) için de kullanılabilir. Nitekim Kur'ân'da; حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ (Allah'ın kelâmını işitip dinleyinceye kadar)⁸⁰³ ve يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ (Onlar, Allah'ın sözünü değiştirmek isterler)⁸⁰⁴ buyrulmuştur. Burada kelâm, teklîm ve tekellüm (konuşma) anlamındadır. Sükûtun ve sessizliğin zıddıdır.⁸⁰⁵

H. Kelime

Kelime; “kelm” kökünden türemiş olup “yaralamak” anlamındadır. Avı yaralayınca كَلَمْتُ الصَّيْدَ denir. Kelime ise kulakların işitmesi vasıtasıyla dinleyen kalpte yara tesiri oluşturan şeye denmektedir. Kelm, kesmek anlamında da olabilir. Buna göre

⁸⁰¹ Şuarâ 26/193.

⁸⁰² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 81-82.

⁸⁰³ Tevbe 9/6.

⁸⁰⁴ Fetih 48/15.

⁸⁰⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 82.

kelime diğer kelimelerden ayrılmış olan ve birbirine bitişik harflerden oluşan topluluğa verilen isimdir.⁸⁰⁶

i. Kavl

Kavl; sözlükte “nutk”, yani konuşma anlamına gelmektedir. Hakiki manası ise; işitilip kavranan şey hakkında tertipedilmiş, düzenlenmiş sözdür. Bu anlamda Kur’ân için kullanımı da sahihtir. Zira o, hem tertip hem düzen ihtiva eder hem lafzı dinlenir hem de manası anlaşılır.⁸⁰⁷

J. Kitap

Kitap; bazen isim olur. Çoğulu “kütüb” şeklinde gelir. Bazen de “yazmak” anlamında masdar olur. İmama kendisine uyulduğu (إِنِّمَام) için imam denmesi gibi, Kur’ân’a da yazılı olduğu için “Kitab” denmiştir. كِتَاب maddesinin, “bir araya getirmek” anlamında vaz edilmiş olduğunu söyleyen müellif, kahramanları bir araya getirdiğinden dolayı asker alayına da كِتَابَة (ketîbe) denildiği bilgisini verir. Buna göre, Kur’ân’a da harf, kelime, âyet ve sûreleri bir araya getirilmesinden dolayı “Kitab” denmiştir.⁸⁰⁸

K. Furkan

Furkân; “fark” kökünden fu’lân vezninde müştak bir isimdir. “Ayırmak” demektir. Fâ’nın kesriyle “fîrk” ise sürünün diğerlerinden ayrılan kısmına denmektedir. Kur’ân’a da Furkan denmektedir. Çünkü gökyüzünden parça parça kısımlar halinde inmiştir ve hakkı batıldan ayırmaktadır. Zafer anlamında da gelebilmektedir. Nitekim Allah Teâlâ Kur’ân’da;

وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ
إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَىٰ الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Eğer Allah'a ve hak ile bâtılın ayrıldığı gün, iki ordunun birbiri ile karşılaştığı gün (Bedir savaşında) kulumuza indirdiğimize inanmışsanız, bilin ki, ganimet olarak

⁸⁰⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 82.

⁸⁰⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 82-83.

⁸⁰⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 83.

aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûlüne, onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir”⁸⁰⁹ âyetinde; “furkan günü”, yani يَوْمَ النُّصْرَةِ (zafer günü) buyurmaktadır. Çünkü içerisinde dinin ve din ehlinin zaferi bulunmaktadır.

Furkan; şek ve şüpheden kurtulma anlamında da olabilmektedir. Cenâb-ı Hakk bu anlamda, yine Enfâl sûresinde;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

“Ey iman edenler! Eğer Allah'tan korkarsanız O, size iyi ile kötüyü ayırdedecek bir anlayış verir, suçlarınızı örter ve sizi bağışlar. Çünkü Allah büyük lütuf sahibidir”⁸¹⁰ buyurmuştur. Nitekim Kur’ân’ın kendisi de destekleme ve hidâyet anlamında furkândır; dalâletin karanlıklarından, şek ve şüphelerden onun sayesinde çıkmak mümkün olur.⁸¹¹

L. Kur’ân

Kur’ân; okunan şeye verilen isimdir. Vezni, “kendisiyle Allah’a yaklaşılan şey” demek olan “kurbân” kelimesi gibidir. قرأ fiilinin masdarı olduğu da söylenmiştir. Şer’î manada ise Fatiha’yla başlayıp Nâs ile biten Kitap’ın ismidir. Köküne dair iki ihtimal vardır. Biri hemzeli, diğeri ise hemzesizdir. Hemzeli olan الْقُرْء olup “hayız ve temizlik” anlamına gelmektedir. Kanın toplanmasına isim olarak verilmiştir. Bu doğrultuda Kur’ân da harflerin, kelimelerin ve hatta hükümlerin, hakikatlerin, mânâların ve hikmetlerin kendisinde toplanması sebebiyle bu şekilde isimlendirilmiştir. Diğer hemzesiz iştikâkı ise الْقَرَى şeklinde olup “ziyafet” anlamı taşımaktadır. Bu bağlamda Kur’ân Allah’ın mü’minlere sunduğu bir şölendir. Kur’ân kelimesinin hemzesiz olarak “karîn”, yani “yakın” anlamında “kırn” kökünden türediği de söylenmiştir. Çünkü o eşsiz anlama yakın fasih bir lafızdır. Yine onun irticâlen vaz edilmiş ve herhangi bir kökten türememiş olduğu da söylenmiştir. Bu anlamda Kur’ân, şanı yüce olan Kitap için özel bir isimdir.⁸¹²

⁸⁰⁹ Enfâl 8/41.

⁸¹⁰ Enfâl 8/29.

⁸¹¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 83.

⁸¹² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 84.

Kur'ân kelimesinin söz konusu iştikâkıyla ilgili Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin zikretmiş olduğu bu bağlantılar da yine onun dil zevkine dair ipuçları teşkil etmektedir.

M. Sûre

Sûre; hemzeli olarak “sûre” ve hemzesiz olarak “sevre” şeklindedir. Sevre, aslanın atılması ya da içkinin alkol derecesi için söylenmektedir. Kuvvet anlamı ifade etmektedir. Bu anlamda sûrenin kuvveti âyetten daha fazladır. Yâhut da topluluk manasındaki “sûre”den gelmektedir. Örneğin; “falanın bir deve sürüsü var” derken, burada topluluk anlamı için kullanılan kelime “sûra”dır. Nitekim Kur'ân sûreleri de âyet topluluklarını ihtiva etmektedir. Yine, yüksek yapılarla kuşatan “sur”dan da gelmesi söz konusudur. Çünkü sûre de âyet, kelime ve harfleri kuşatmaktadır.⁸¹³

N. Âyet

Âyet; sözlükte mucize, alâmet, topluluk gibi anlamlara gelmektedir. Kur'ân âyetlerine de bu isim verilmiştir. Çünkü âyetler; içerdikleri hükümlere delâlet eden ve kendisinden öncekiyle kendisinden sonrakini birbirinden ayıran alâmetler olup işlerinde pekçok mucizevi kıssalar, meseller bulunmakta, bu şekilde mahlûkatın kelâmından ayrılmaktadırlar.⁸¹⁴

O. Harf

Harf; “bir şeyin kenarı/ucu, kılıcın kenarı, devenin ucu” gibi anlamlara gelmektedir. Zayıf dişi deveye de denmektedir. Harfler kelimenin uçları (parçaları) olup kelimeye nazaran daha zayıf mahiyettedir.⁸¹⁵ Müellifin harfle alakalı açıklamaları diğer kavramlara nazaran daha kısa ve yüzeysel boyuttadır.

P. Mushaf

Mushaf; mim harfinin dammesiyle okunduğunda **أصفح** fiilinden ism-i mef'ul olup, sayfaları toplanan şey anlamına gelir. Mimin fethasıyla (meshaf) olarak

⁸¹³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 84.

⁸¹⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 85.

⁸¹⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 86.

okunduğunda ise sayfaların bir araya geldiği yer anlamında mekân ismi olur. Mimin kesrasıyla okunduğundaysa sayfaları toplayan (cilt) anlamında âlet ismidir.⁸¹⁶

Kur'ân'a mushaf denilmesinin iki tür îzahı vardır:

- a) Sahabenin elindeki dağınık vaziyetteki sahifelerden toplandığı için bu ismi almıştır.
- b) Kur'ân daha önceki kitap ve sahifelerdeki bilgileri icmâlî bir şekilde topladığı için bu ismi almıştır.⁸¹⁷

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) açıklamış olduğu bu kavramların, tefsir havuzuna dalmadan önce bilinmesinin şart olduğunu ileri sürer. Bu sebeple biz de müellifin eserinin tefsir açısından değerlendirmesine geçmeden önce müellifin bu kavramlara dair yapmış olduğu açıklamalara yer vermenin isabetli olacağını düşündük. Bununla birlikte söz konusu kavramlara dair getirdiği izahlarda kelimelerin kök anlamlarıyla yapmış olduğu bağlantıların da onun dilciliğini öne çıkarması bakımından, eserinde önemli bir noktada durduğunu göstermek istedik.

⁸¹⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 86.

⁸¹⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 87.

II. BESÂİR'İN RİVÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *Besâir*'inin her ne kadar tamamı Kur'ân tefsirine yönelik olmasa da o gerek sûre tefsiri yaptığı kısımda gerekse kavramları izah ederken zikrettiği ayetlerin açıklamalarında rivayet tefsirinin kaynak ve imkânlarından istifade etmiştir. Bu da eserinin tefsir ilmi açısından değerini arttıran bir faktör arz etmektedir. Müellifin âyetleri tefsir ederken yine âyetlerden, hadislerden, sahâbe ve tâbiun kavlinde kıraatlerden, Arap şiirinden, sebep-i nüzûl ve İsrâiliyyat rivâyetlerinden yararlanmaktadır. Şimdi sırasıyla müellifin bunları ne derece kullandığına dair örnekler sunulacaktır.

A. Âyeti Âyet ile Tefsiri

Kur'ân-ı Kerîm'in en büyük müfessiri hiç şüphesiz bizatihi kendisidir. Kur'ân'da âyetler birbirini tefsir eder mahiyette bir yapı arz etmektedir. Bir yerde kendisine yalnızca işaretle iktifa edilen bir konu, bir başka yerde genişçe anlatılabilmekte, yahut bir yerde genel olarak beyân edilen bir mevzu, başka bir yerde hususî taraflarıyla dile getirilebilmektedir.⁸¹⁸ Ne müthiş ki Kur'ân bu özelliğiyle müfessirlerin tefsir faaliyetleri esnasında istifade ettikleri en temel kaynak vazifesini yine kendisi üstlenmektedir.

Müfessirimiz Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) de tefsirinde Kur'ân'ın bu kaynaklığından azami ölçüde yararlanmaktadır. Vereceğimiz örneklerle eserdeki bu noktaya ışık tutmak gerekirse:

Âli İmran Sûresinde;

قَالَتْ رَبِّ اِنِّىْ يَكُوْنُ لِىْ وَلَدٌ

“(Meryem), ‘Ey Rabbim! Benim nasıl çocuğum (وَلَدٌ) olur?’ dedi”⁸¹⁹ buyrulmakta iken Meryem Sûresinde bu cümle şu şekilde zikredilmektedir;

⁸¹⁸ Ömer Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, Erkam Yayınları, İstanbul 2015, s. 198.

⁸¹⁹ Âli İmran 37/47.

قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ

“(Meryem), ‘Benim nasıl çocuğum (غُلَامٌ) olabilir?’ dedi.”⁸²⁰

Müfessir bu iki âyetteki farklı kullanıma dikkat çekerek; ikincisinde غُلَامٌ kelimesinin zikredilmesini, söz konusu âyetten bir önceki âyette “Sana tertemiz bir çocuk bağışlamak için gönderildim”⁸²¹ buyrulmasıyla açıklamaktadır.⁸²² Buna göre peşinden gelen Meryem 20 âyetinde de غُلَامٌ lafzı tekrarlanmış olmaktadır.

Müellifin âyetleri beraber ele alarak birbirinin tefsirine yardımcı kıldığı bir diğer örneğe şu âyetler arasında rastlamaktayız:

لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعاً عَلِيماً (١٤٨) إِنْ تُبْدُوا خَيْرًا أَوْ تُخَفُّوهُ أَوْ تَعْفُوا عَنْ سُوءٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا (١٤٩)

“Allah, zulme uğrayanın dile getirmesi dışında, çirkin sözün açıklanmasını sevmez. Şüphesiz Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir. Bir hayrı açıklar veya gizlerseniz yahut bir kötülüğü affederseniz (bilin ki), Allah da çok affedicidir, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”⁸²³

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) 149. âyetteki “hayr” kelimesinin, 148’incideki “sû”, yani kötülüğe mukabil zikredilmiş olduğunu söyler ve söz konusu mukabelenin hayrın kötülüğü yok etmesiyle olmasını gerektirdiğini söyler. Bununla birlikte şu âyet-i kerîmeyi de örnek olarak zikreder;

إِنْ تُبْدُوا شَيْئًا أَوْ تُخَفُّوهُ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيماً

⁸²⁰ Meryem 19/20.

⁸²¹ Meryem 19/19.

⁸²² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 162.

⁸²³ Nisa 4/148-149.

“Siz bir şeyi açığa vursanız da gizleseniz de, biliniz ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”⁸²⁴ Bu âyette ise gizlenen şeyin açıkça zikredilmeyip شَيْئاً (bir şey) şeklinde kapalı ifade edilmesiyle ilgili olarak da birkaç âyet öncesine referans vererek;

وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا

“Allah kalplerinizdekini bilir. Allah hakkıyla bilendir, halimdir”⁸²⁵ âyetindeki مَا فِي قُلُوبِكُمْ ifadesine işaret eder ve bu ifadenin umumu gerektirdiğini, en umûmî ismin de شَيْءٍ (şey) olduğunu ve bu nedenle devamında bu şekilde zikredildiğini açıklar.⁸²⁶

Bundan başka Yunus Sûresinin 45. âyet-i kerimesinde;

وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ كَأَن لَّمْ يَلْبَثُوا

“Onları yeniden diriltip hepsini bir araya toplayacağı gün, sanki gündüzün bir saatinden başka kalmamışlar (yeni ayrılmışlar) gibi”⁸²⁷ buyrulmakta, ancak bunun topluca olacağını ifade eden جَمِيعًا lafzı bu âyette geçmemektedir. Müellif bunu açıklamak üzere bu âyetin öncesinde zikredilen إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا “Hepinizin dönüşü ancak onadır”⁸²⁸ ve وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا “Onların hepsini bir araya toplayacağımız günü düşün”⁸²⁹ âyetlerini zikrederek bu izah getirmektedir.⁸³⁰

Âyeti âyetle açıklamasına bir diğer örnek de şu şekildedir:

فَأَنشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَاتٍ مِّنْ نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ لَّكُمْ فِيهَا فَوَاحٍ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ

⁸²⁴ Ahzab 33/54.

⁸²⁵ Ahzab 33/51.

⁸²⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 176.

⁸²⁷ Yûnus 10/45.

⁸²⁸ Yûnus 10/4.

⁸²⁹ Yûnus 10/28.

⁸³⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 242.

“Böylece onun (yağmurun) sayesinde sizin yararınıza hurma bahçeleri ve üzüm bağları meydana getirdik. Bunlarda sizin için birçok meyveler vardır ve siz onlardan yersiniz.”⁸³¹

Müellif bu âyeti aşağıdaki şu âyetle birlikte ele alır:

لَكُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ مِنْهَا تَأْكُلُونَ

“Orada sizin için bol bol meyve var, onlardan yersiniz.”⁸³²

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ilk âyetteki فَوَاكِهُ (meyveler) kelimesinin cemi (çoğul) zikredilmesine ve âyet sonundaki مِنْهَا تَأْكُلُونَ (siz onlardan yersiniz) cümlecığının başında vav ile zikredilmesine karşın ikinci âyette meyve kelimesinin فَاكِهَةٌ şeklinde müfred (tekil) zikredilmesine ve âyet sonundaki mezkûr cümlecığının bu sefer başında vav olmaksızın zikredilmesine dikkati çekmektedir. Ayrıca her iki âyetle ilgili olarak da (ilkinde âyetin bizzat içinde, ikincisinde ise bir önceki âyette⁸³³) “cennet” lafzı geçmektedir. Ancak Mü’minûn âyetinde جَنَّاتٍ şeklinde cemi olarak, Zuhruf âyetinde ise الْجَنَّةُ şeklinde müfred lafızla geçmektedir. Çünkü ikincisinde anlatılan cennet ebedilik cennetidir. (İlkinde bahsi geçen ise yeryüzündeki bahçelerdir). (Cemi olan) ilkinde meyvelerle ilgili olarak; “onlardan yersiniz” derken “onlardan biriktirirsiniz, satarsınız” anlamı takdir edilmiştir. (Zikri müfred geçen) Cennet meyvesi ise böyle değildir, o sadece yemek içindir. (Tükenmesi söz konusu değildir). Bu sebeple مِنْهَا تَأْكُلُونَ cümlesi ilkinde vav ziyadesiyle, ikincisinde ise vavsız gelmiştir. Bu anlamda Mü’minûn âyeti sonrasında gelen;

وَأَنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ

⁸³¹ Mü’minûn 23/19.

⁸³² Zuhruf 43/73.

⁸³³ Zuhruf 43/72.

“Hayvanlarda sizin için elbette ibretler vardır. Onların karınlarındakinden (sütlerinden) size içiririz. Onlarda sizin için birçok faydalar daha vardır; etlerinden de yersiniz.”⁸³⁴ âyetiyle de uyum içerisinde. ⁸³⁵

Müellifin âyeti âyetle tefsir etmesine bir diğer örnek olarak da şu âyetin tefsirini vermek mümkündür:

وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ

“Her kim de sabreder ve bağışlarsa, işte bu elbette azmedilecek işlerdendir.”⁸³⁶ âyetini açıklarken Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415);

يَا بَنِيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ

“Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar, azmedilmeye değer işlerdir.”⁸³⁷ âyetinden istifade etmektedir. Bu itibarla sabrın iki yönü olduğunu söylemektedir. İnsanın zulmen başına gelen kötü bir duruma sabır; şeref sahibi kimselerin öldürülmesi gibi ve insanın zulüm söz konusu olmaksızın başına gelen kötü bir hale sabretmesi; şeref sahibi kimselerin vefat etmesi gibi. İlkine sabretmek daha zordur. İlk âyetteki sabır da bu türdendir, bu nedenle burada haber lâm ile te’kid edilmiştir. Lokman âyetindeki sabır ise ikinci türdendir, o nedenle te’kid edilmemiştir.⁸³⁸

Örneklerden de anlaşılacağı üzere müellif bilhassa şekil ve mana bakımından birbirine benzeyen âyetleri bir arada ele alarak açıklamaktadır. Bunları her ne kadar “müteşâbihât” başlığı altında incelese de görünen o ki müellif burada “müteşâbihât” ile birbirine benzeyen âyetleri kast etmektedir.

⁸³⁴ Mü’minûn 23/21.

⁸³⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 330.

⁸³⁶ Şûrâ 42/43.

⁸³⁷ Lokman 31/17

⁸³⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 419-420.

B. Âyeti Hadis ile Tefsiri

Tefsir geleneğimizde Kur'ân âyetlerinin yorumlanması faaliyeti esnasında müfessirler için en önemli bilgi kaynağı hiç şüphe yoktur ki Peygamberimiz (s.a.v.)'den nakledilen hadis-i şerifleridir. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) de Hadis ilmiyle çokça mesaide bulunmuş bir âlim olarak eserinde hadislerden oldukça istifade etmiştir.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin Tefsir metodolojisinde hadislerle en çok sûre tefsiri sonlarındaki sûrelerin faziletleri bahsinde yer verildiği görülmektedir. Âyetleri tefsir esnasında ise, bilhassa müteşabihlerin tefsirinde, âyet içerisinde geçen bazı kelimelerin hadiste kullanımı sadedinde ya da âyeti mensuh eden nâsih bağlamında zikredilmektedir. Yine Kur'ân kavramlarını müstakil olarak ele aldığı kısımlarda da bu kavramlardan hadislerde geçenlerine işaret edilmektedir. Bununla birlikte eserinin mukaddime kısmında Kur'ân-ı Kerîm'in faziletleri bahsinde de konu, ilgili hadislerle örülerek işlenmekte,⁸³⁹ yine mukaddime Kur'ân'ın isimleri sayılırken hadislerden varid olan isimlerin sıralamasında zikredilmektedir.⁸⁴⁰

Sûrelerin faziletlerine dair zikrettiği hadislerde genellikle o hadisin ilk ravisi ile sıhhat niteliğine dair bilgi verdiği görülür. Örneğin Yunus sûresinin fazileti bahsinde, Übeyy b. Ka'b (ö. 33/654?)'dan, zayıf olduğunda ittifak edildiğini söylediği şu hadise yer verir: "Her kim Yunus sûresini okursa ona Yunus (a.s.)'ı tasdik edenler ve onu yalanlayanlar adedince ve Firavun'la beraber boğulanlar adedince on hasene ecir verilir."⁸⁴¹ Yine devamında Câfer es-Sâdık (ö. 148/765)'tan; "Her kim Yunus sûresini okursa kıyamet gününde mukarrabinden olur" ve Hz. Ali (ö. 40/661)'den; "Ey Ali, kim Yunus sûresini okursa, Allah ona Hz. Hamza'nın sevabı gibi sevap verir, okuduğu her âyet için Hızır sevabı gibi sevap verir" rivâyetlerini de zikreder ve bunların da zayıf olduklarını kaydeder.⁸⁴²

⁸³⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 57-64.

⁸⁴⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 95-96.

⁸⁴¹ Ayrıca bkz. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, (thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvîd, Ahmed Muhammed Sıyra, Ahmed Abdulğani Cemel, Abdurrahman Uveys), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, II, 537.

⁸⁴² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 245.

Furkan sûresinin faziletinden söz ederken de, bununla ilgili zayıf hadisler bulunduğunu, bir tanesinin de Übeyy b. Ka‘b (ö. 33/654?)’dan şu hadisin olduğunu haber verir: “Her kim Furkan Sûresini okursa, kıyamet gününde, kıyametin şüphesiz geleceğine, Allah Teâlâ’nın kabirdekileri dirilteceğine iman etmiş olarak dirilitilir ve hesapsız olarak cennete gider. Her kim bu sûreyi okursa kıyamet günü korkusundan emin bir şekilde dirilitilir ve tasasız olarak cennete girer.”⁸⁴³ Eserde genel anlamda müellifin bu şekilde hadislerin zayıflığına işaret ettiği görülür.

Müellifin bazen uydurma hadis de zikrettiği görülür. Ancak bu tür hadisleri, uydurma olduğu bilgisini önceden vererek, bunu da ikaz amaçlı yaptığını söyleyerek zikreder. Örneğin Ahzab sûresinin fazileti bahsinde;

“Her kim Ahzab sûresini okur ve onu ailesine ve ellerinin altındakilere (köle, cariye, vb.) öğretirse kendisine kabir azabından eman verilir.”⁸⁴⁴

“Ey Ali, her kim Ahzab sûresini okursa, Allah Teâlâ meleklerine: Bu kişiyi ateşten azad ettiğime şahit olun, Kıyamet günü o Cebrail’in kanadının gölgesi altında olacak, okuduğu her âyet için anne babasına ihsanda bulunmuş gibi sevabı olacaktır.” hadislerini bunların uydurma olduğu ikazı ile zikretmektedir.⁸⁴⁵ Müellifin hadis ilminde almış olduğu tahsile ve hatta bu sahada literatüre pekçok eser kazandırmış olmasına rağmen tefsirinde müdakkik bir tavırdan uzak hareket etmesi bu rivayetleri terğib ve terhîb sadedinde zikretmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu tercihinde tasavvufa olan meylinin etkisinin olabileceğini düşünmekteyiz.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) sûre tefsiri sırasında da bazı âyetleri açıklarken hadislere yer verir. Örneğin Leyl sûresindeki *فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى* (Biz onu işin kolayına yönlendiririz)⁸⁴⁶ ve *فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى* (Biz onu zora sokarız)⁸⁴⁷ âyetlerini açıklarken ilkinde cennetin, ikincide cehennemin kastedildiğini söyledikten sonra, her iki âyette yer alan

⁸⁴³ Muhakkik ise dipnotta bu hadisin mevzû olduğunu söylemektedir. Bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 343.

⁸⁴⁴ Bkz. Vâhidî, *el-Vasûl fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, III, 457.

⁸⁴⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 381.

⁸⁴⁶ Leyl 92/7.

⁸⁴⁷ Leyl 92/10.

سُنِّيَرُهُ (kolaylaştıracamız) lafzıyla bağlantılı olarak; “Her kim ne için yaratıldı ise o şey için müyesser kılınmıştır (ona kolay kılınmıştır)”⁸⁴⁸ hadisini zikrederek⁸⁴⁹ söz konusu lafzın hadisteki kullanımına örnek göstermiştir.

Bir başka örnek olarak; Kehf sûresindeki; وَبِرّاً بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّاراً عَصِيّاً (Anne babasına çok iyi davranırdı; zorba ve âsi değildi)⁸⁵⁰ ve وَبِرّاً بِوَالِدَتِي وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّاراً شَقِيّاً (Beni anama saygılı kıldı. Beni azgın bir zorba kılmadı)⁸⁵¹ âyetlerini ele alırken, bu âyetlerden ilkinin Yahya (a.s.), ikincisinin de İsa (a.s.) hakkında olduğunu, Hz. Yahya’dan isyankârlığın, Hz. İsa’dan da kötü iş işlemenin kaldırılmış olduğunu söyler ve Hz. Yahya’dan isyankârlığın kaldırılmış olmasıyla ilgili olarak; “Âdemoğlundan hiç kimse yoktur ki, hata yapmış veya tasarlamış olmasın. Yalnız Zekeriya (a.s.) oğlu Yahya (a.s.)’dan hata sâdır olmamıştır”⁸⁵² hadisini naklederek; “Bize göre de bütün peygamberler küçük günahlar haricinde büyük günahlardan masumdur” diyerek kendi yorumunu getirmektedir.⁸⁵³

Müellif Kur’ân kavramlarını ele aldığı kısımlarda ise bu kavramları açıklama sadedinde yine hadislerden istifade eder. Söz gelimi “hubb” kavramını izah ederken, ilgili âyetleri sıraladıktan sonra Buhârî’de geçen şu hadislerle yer verir:

“Allah Teâlâ bir kulu sevdiği zaman Cebrâîl’e: ‘Allah filanı seviyor, onu sen de sev!’ diye emreder. Cebrâîl de o kulu sever, sonra gök halkına: ‘Allah filanı gerçekten seviyor; onu siz de sevin’ diye hitâbeder. Göktekiler de o kimseyi severler. Sonra da yeryüzündekilerin gönlüne o kimseye karşı bir sevgi yerleştirilir.”⁸⁵⁴

“Üç özellik vardır ki bunlar kimde bulunursa o, iman tadını tadar: Allah ve Resûlünü (s.a.v.), bu ikisinden başka herkesten fazla sevmek, sevdiğini yalnızca Allah

⁸⁴⁸ Buhârî, Tevhid, 7022.

⁸⁴⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 523.

⁸⁵⁰ Meryem 19/14.

⁸⁵¹ Meryem 19/32.

⁸⁵² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 254;

⁸⁵³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 307.

⁸⁵⁴ Buhârî, Bedü’l-halk 6, Edeb 41, Tevhid 33; Müslim, Birr 157.

için sevmek, Allah kendisini küfür bataklığından kurtardıktan sonra tekrar küfre dönmeyi, ateşe atılmak gibi çirkin ve tehlikeli görmek.”⁸⁵⁵ Bu hadisi zikrederken müellif aslında hadiste üçüncü olarak zikredilmekte olan “Allah kendisini küfür bataklığından kurtardıktan sonra tekrar küfre dönmeyi, ateşe atılmak gibi çirkin ve tehlikeli görmek” özelliğine yer vermeyip sadece “hubb” bağlamındaki iki özelliği zikrederek hadisi aktarmaktadır. Esasen eserde başka yerlerde de müellifin bu özetçi tutumuna rastlanmaktadır.⁸⁵⁶

“Hubb” bağlamında naklettiği bir diğer hadis-i şerif de şöyledir:

“Kim benim veli kuluma düşmanlık ederse ben de ona harp ilan ederim. Kulumu bana yaklaştıran şeyler arasında en çok hoşuma gideni, ona farz kıldığım (ayn veya kifaye) şeyleri eda etmesidir. Kulum bana nafile ibadetlerle yaklaşmaya devam eder, sonunda sevgime erer. Onu bir sevdim mi artık ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı (aklettiği kalbi, konuştuğu dili) olurum. Benden bir şey isteyince onu veririm, benden sığınma talep etti mi onu himayeme alır, korurum. Ben yapacağım bir şeyde, mü'min kulumun ruhunu kabzetmedeki tereddüdüm kadar hiç tereddüte düşmedim: O ölümü sevmez, ben de onun sevmediği şeyi sevmem.”⁸⁵⁷ Burada da yine son iki cümlesine yer vermeyerek hadisi tamamlamadığını görürüz. Devamında söz konusu kavramla ilgili birkaç rivâyet daha zikrederek Kur’ân ve sünnette bu lafzın kullanımına çokça örneğin bulunduğunu söyler.⁸⁵⁸

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) السكر maddesini açıklarken, konuyla ilgili olarak وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ “Ölüm sarhoşluğu kaçınılamaz bir gerçek olarak geliverir”⁸⁵⁹ âyetini

⁸⁵⁵ Buhârî, İman, 9.

⁸⁵⁶ Söz gelimi müellifin çoğu zaman ayetleri de başından veya sonundan hazfederek eserine dâhil ettiği görülmektedir. Ancak biz açıklamalarımız esnasında çoğunlukla (tamamının konuyla ilgili olmayıp çok uzun olması durumu hariç) âyetleri bütün olarak zikretmeyi tercih ettik.

⁸⁵⁷ Buhârî, Rikak, 38.

⁸⁵⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 419.

⁸⁵⁹ Kâf 50/19.

zikreder ve sonrasında burada geçen سَكَرَاتِ الْمَوْتِ (ölüm sarhoşluğu) kavramını Peygamberimiz (s.a.v.)’den şu sahih rivâyeti naklederek açıklar:⁸⁶⁰

O, vefatı sırasında mübarek ellerini suya daldırıp yüzüne sürüyor ve şöyle diyordu: “Allah'dan başka ilah yoktur. Muhakkak ölümün sekerâtı (sarhoşluğu) vardır.” Sonra ellerini kaldırıp; “Refîku'l-A‘lâ'da” diyordu, ta ki ruhu kabzolunup eli aşağıya düşünceye kadar.⁸⁶¹

Müellifin zikrettiği hadislerin bir diğer bağlamı da mensuh olarak zikrettiği bazı âyetlerin nâsihi olarak gösterdiği hadislerdir. Örneğin, Bakara sûresinin;

إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ
إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur. Biliniz ki Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir”⁸⁶² âyetinin; “Bize iki ölü ve iki kan helal kılındı”⁸⁶³ hadisiyle mensuh olduğunu söylemektedir.⁸⁶⁴ Hem burada hem de eserde genel anlamda göze çarpan nokta şudur ki, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) tahsisi de çoğunlukla nâsih ve mensuh sadedinde ele almaktadır.

Hadisi nâsih sadedinde zikrettiği bir diğer örnek de Nisa sûresinin;

وَالَّتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى
يَتَوَفَّيَهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا

“Kadınlarınızdan fuhuş (zina) yapanlara karşı içinizden dört şahit getirin. Eğer onlar şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye veya Allah onlar hakkında bir

⁸⁶⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 234-235.

⁸⁶¹ Buhârî, *Rikâk*, 42.

⁸⁶² Bakara 2/173.

⁸⁶³ İbn Mâce, *Et’ime*, 31. “Bize iki ölü ve iki kan helal kılındı. Ölüler; çekirge ve balık. Kanlar da karaciğer ve dalaktır”

⁸⁶⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 136.

yol açınca kadar kendilerini evlerde tutun (dışarı çıkarmayın)’⁸⁶⁵ âyetini; الْبُكَرُ بِالْبُكَرِ جُلْدٌ وَالْثَّيْبُ بِالثَّيْبِ جُلْدٌ مِائَةَ وَالرَّجْمُ مِائَةَ وَتَغْرِيبُ عَامٍ ، (Bekâr'ın bekârla zinası için yüz değnek ve bir yıl sürgün; dulun dulla zinası için ise yüz değnek ve taşla recm vardır)⁸⁶⁶ hadisinin neshettiğini söyler.⁸⁶⁷ Bazı müfessirler âyette geçen “fâhişe” kelimesinin hemcinsler arasındaki cinsel ilişki anlamında da kullanıldığını⁸⁶⁸, Nisa sûresinin bu ve devamındaki 16. âyetinde de bu anlamda zikredildiğini ileri sürmüşlerdir. Buna göre söz konusu hadisin âyeti neshettiğini söylemek isabetli olmamaktadır. Ayrıca Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) de 15. âyetin getirdiği cezanın muvakkat olduğunu, “Allah bir yol açınca, başka bir çözüm getirinceye kadar” buyruğunu göz önüne alarak burada nesihten söz edilemeyeceğini, belli bir müddete kadar geçerli olan hükmün, o müddet dolunca zaten ortadan kalktığını, bundan sonra geçerli olacak hükmün de açıklandığını ifade etmektedir.⁸⁶⁹

Müellifin hadislerden istifade ederken kaynak belirttiği de belirtmediği de vâkidir. Bu nedenle eserinde hadisler noktasında titiz bir tavra sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Hatta sûre faziletleri bahsinde zayıf ve uydurma rivayetlere de yer vermektedir. Ancak bu esnada ravisine ve sıhhat bilgisine de dikkati çekmeyi ihmal etmemektedir. Sahih hadisler noktasında rivayette bulunduğu başlıca isimler ise; Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) (Çoğunlukla Buhârî ile birlikte Sahîhayn olarak), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Tirmizî (ö. 279/892)’dir.

C. Âyeti Sahâbe Kavliyle Tefsiri

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin hadislerden sonra istifade ettiği en mühim rivâyet kaynağı da hiç şüphesiz sahabilerin açıklamalarıdır. Gerek kavram izahlarında gerekse bazı önemli bilgilerin açıklamasında müellif sahabe kavline başvurmaktadır.

⁸⁶⁵ Nisa 4/15.

⁸⁶⁶ İbn Mâce, Hudûd, 7.

⁸⁶⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 171.

⁸⁶⁸ Ankebût 29/28.

⁸⁶⁹ Hayrettin Karaman ve dğr., *Kur’ân Yolu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, II, 29-33.

Örneğin, eserin mukaddime bölümünde nâsih ve mensûhu bilmenin gerekliliği noktasında yapmış olduğu açıklamalarında İbn Abbas (ö. 68/687)’ın “Her kim nâsih ve mensûhu bilmezse helâl ile haramı birbirine karıştırır”⁸⁷⁰ kavlini sözlerine delil olarak göstermektedir.

Kur’ân’da geçen bazı kavramları izah ederken de yine sahabenin sözlerine başvurduğu olur. Örneğin “البطن” maddesinde Allah Teâlâ’nın ez-Zâhir ve el-Bâtın isimlerinin birlikte açıklamalarına yer verirken; ez-Zâhir isminde; fitratın, insanın baktığı herşeyde O’nun varlığını gerektirdiği, Allah’a dair apaçık bilgimize işaret olduğunu, el-Bâtın isminde ise O’nun hakikî bilgisine işaret olduğunu söylemekte ve bu bağlamda Hz. Ebû Bekr es-Sıddîk (ö. 13/634)’ın; “Allah’ı bilmede aczini bilmek, Allah’ı bilmektir” sözüyle açıklaması desteklemektedir.⁸⁷¹

Yine خُشِعَ maddesini açıklarken zikrettiği;

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ

“İman edenlerin Allah’ı zikretmekten ve inen haktan dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi?”⁸⁷² âyeti ile ilgili olarak İbn Mes‘ud (ö. 32/652-653)’un; “Müslüman olmamız ile Allah’ın bizi bu âyetle itab etmesinin arasından sadece dört yıl geçmişti” kavli ile İbn Abbas (ö. 68/687)’ın “Şüphesiz Allah mü’minlerin kalplerini (boyun eğmekte) yavaş buldu ve Kur’ân’ın nüzûlünün on üçüncü yılı başında onları kınadı” sözünü nakletmektedir.⁸⁷³ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) âyetteki “huşu” kavramının inceliğine sahabe kavli vasıtasıyla bu şekilde dikkatleri çekmektedir.

Müellif السكون basîrası altında “sekîne” kavramını açıklarken, onun Kur’ân-ı Kerîm’deki çeşitli varyanslarını⁸⁷⁴ sıraladıktan sonra tanımını yapar. Buna göre sekîne; Allah Teâlâ’nın, korkunun şiddetinden ıstırap duyduğu zamanlarda kulunun kalbine indirdiği güven (طمانينة), vakar ve sükûnet olup bunun için kuvvetli iman ve yakîne sahip

⁸⁷⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 123.

⁸⁷¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 254-255.

⁸⁷² Hadid 57/16.

⁸⁷³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 541.

⁸⁷⁴ Bakara 2/248; Tevbe 9/26,40; Fetih 48/4,18,26.

olmak gerekmektedir.⁸⁷⁵ Müellif sekîneyi bu şekilde tarif ettikten sonra İbn Abbas (ö. 68/687)'ın söz konusu kavramla alakalı “Kur’ân’daki her sekîne güven (طمانينة) anlamındadır, Bakara sûresindeki⁸⁷⁶ hariç” sözüyle de getirmiş olduğu bu tanıımı desteklemektedir. Bundan başka, yine İbn Abbas (ö. 68/687)’tan; Bakara sûresindeki “sekîne”nin, cennet altınından yapılma bir tas olduğu ve onda peygamberilerin kalplerinin yıkıldığı şeklinde bir rivayet de aktarmaktadır.⁸⁷⁷

“Mekr” kavramının incelendiği basîrada, müellif mekri; “kendisinin kastettiği şeyi hile ile başkasından gizlemek” şeklinde tarif ettikten sonra, mekrin; وَمَكْرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ şeyi hile ile başkasından gizlemek” şeklinde tarif ettikten sonra, mekrin; وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ (Yahudiler) tuzak kurdular, Allah da onların tuzaklarını bozdu. Evet, Allah en iyi tuzak bozucudur”⁸⁷⁸ âyetinde olduğu gibi övülen ve; اِسْتَكْبَاراً فِي الْأَرْضِ وَمَكْرَ السَّيِّئِ وَلَا يَجِئُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ (böyle davranıyorlardı). Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır”⁸⁷⁹ âyetinde olduğu gibi yerilen mekr olmak üzere iki çeşit olduğunu söyler. Kuluna dünya nimetlerinden imkân ve mühlet vermesinin, Allah Teâlâ’nın mekrinden olduğu bilgisini vererek tam bu noktada Hz. Ali (ö. 40/661)’nin “Kimin dünya imkânları genişler de bunun kendisi için bir tuzak olduğunu bilmezse, onun akli çelinmiştir” sözüyle bu bilgiyi destekler.⁸⁸⁰

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) نبط maddesini açıklarken de İbn Abbas (ö. 68/687)’tan şöyle bir nakle yer verir:⁸⁸¹

⁸⁷⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 238.

⁸⁷⁶ وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ. (Bakara 2/248) “Peygamberleri onlara "O'nun hükümdarlığının alâmeti, içinde rabbinizden bir sekînet, Mûsâ ve Hârûn ailelerinin bıraktıklarından bir bakiye bulunan ve meleklerin taşıdığı sandığın size gelmesidir" dedi. Gerçekten inanıyorsanız bilin ki, bunda sizin için büyük bir işaret vardır.” Bakara 2/248.

⁸⁷⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 239.

⁸⁷⁸ Âli İmran 3/54.

⁸⁷⁹ Fâtır 35/43.

⁸⁸⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 516.

⁸⁸¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 12.

“Biz Kureyş topluluğu, Kûsâ⁸⁸² halkından olan Nabat’tan bir kabileyiz. Onlara Nabat deniyordu, çünkü kuyulardan su bulup çıkarıyorlardı.⁸⁸³”

Yine, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَسِيتَ (Ve unuttuğun vakit Rabbini an)*⁸⁸⁴ âyetini zikreder ve burada İbn Abbas’a ait şu açıklamaya yer verir:

“Bir şey söyleyip ‘İnşallah’ demediğinde, onu hatırladığında söyle.” Bu sebeple bir müddet sonra da olsa istisna yapmanın caiz olduğuna hükmedilmiştir.⁸⁸⁵

Görüldüğü gibi Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) âyet ve kavramlara dair yapmış olduğu açıklamalarında sahabe nakillerini de Kur’an ve sünnetten sonra üçüncü bir kaynak olarak kabul etmekte ve eserinde sıkça referans olarak kullanmaktadır.

D. Âyeti Tâbiûn Kavliyle Tefsiri

Sahabe kavlinin yanı sıra tâbiun kavlinin de tefsir faaliyetlerindeki kaynaklığından müellif de izahları esnasında yararlanmaktadır. Birkaç örnek vermek gerekirse;

Müellif, bir tür korku anlamı ifade eden *خشية* (haşyet) kavramını ele alırken, bu korkunun mahiyetine dair yapmış olduğu açıklamaları tâbiûnun büyüklerinden Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)’nin şu kavliyle desteklemektedir: “Allah için taatler ile çalışın, taatlerde gayret gösterin ve size iade edilmesinden korkun. Şüphesiz mü’min iman ile haşyeti kendisinde toplar. Münafık ise kötülük ve güveni kendisinde toplar.”⁸⁸⁶ Burada, mü’minin imanında bulunması gereken, nifak vb.’ne düşmekten korkma hâline dikkat çekilmek istenmektedir. Münafığın korkudan emin olması ise onda mü’mindeki bu hassasiyetin bulunmayışı anlamına gelmektedir. Haşyet kelimesindeki mânâ inceliğine delâleti açısından bu sözün zikri oldukça yerindedir.

⁸⁸² Irak’ta bir yer adı. Bkz. Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er- Rûmî el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, Dâru sâdir, Beyrut 1995, IV, 487.

⁸⁸³ Burada kuyudan su bulup çıkarma anlamında *نَبَط* kökünden türemiş olan *استنبط* fiili kullanılmaktadır.

⁸⁸⁴ Kehf 18/24.

⁸⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 50.

⁸⁸⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 545.

دار maddesini ele aldığı kısımda ise bu kelimenin Kur’ân’da zikredildiği bir âyet örneği olarak;

سَأُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ

“*Yakında size fasıkların yurdunu göstereceğim*”⁸⁸⁷ âyetini verir ve fasıkların yurdunun neresi olduğunu, Mücahid (ö. 103/721)’in; “Ahirette varacakları yer” yorumuna yer vererek açıklar.⁸⁸⁸

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), نسي maddesi altında zikrettiği (Ve وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ (unuttuğun vakit Rabbini an)⁸⁸⁹ âyetini açıklarken de tabiun kavlinden istifade etmekte, âyetle ilgili İkrime (ö. 105/723)’nin şu görüşüne yer vermektedir:

“ارتكبت ذنباً (bir günah işlediğinde) demektir.”⁸⁹⁰ نسييت (unuttuğunda) fiilinin manası
Buna göre âyetin anlamı: Bir günah işlemeyi istediğin ve ona yöneldiğin zaman bu seni o günahı işlemekten engelleyecektir.⁸⁹⁰

Yine, نضد maddesini ele alırken burada örnek olarak Hud Sûresinin 82. âyetinde geçen حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ مَنْضُودٍ (balçıktan pişirilip istif edilmiş taşlar) ibaresine yer verir ve tabiun müfessirlerinden Mesruk b. el- Ecdâ (ö. 63/683?)’nin şu açıklamasını zikreder:

“Cennet ağacı aslından fer’ine kadar istif ve düzen halindedir.” Bununla şunu kastetmektedir; o, ağacı az ve yığın halde olmayıp yaprağından meyvesine kadar tepeden tırnağa sık ve düzenlidir.⁸⁹¹

Fîrûzâbâdî وزن kökünü incelerken de; konuyla ilgili zikrettiği وَوَضَعَ الْمِيزَانَ أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ “Denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız”⁸⁹² âyetinde وزن kökünden türemiş olan الْمِيزَان (mîzân) kelimesinin kullanımını hakkında Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735) ve Dahhâk (ö. 105/723)’ın burada adalet ve eşitliğe

⁸⁸⁷ A‘raf 7/145.

⁸⁸⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 613.

⁸⁸⁹ Kehf 18/24.

⁸⁹⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 50.

⁸⁹¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 75.

⁸⁹² Rahman 55/8.

ulaşılması için kendisiyle ölçüm yapılan şeyin kastedildiğini söylediklerini aktarmaktadır.⁸⁹³

Bir başka yerde; جَزَاءٌ وَفَاقًا " (yaptıklarına) uygun bir karşılık olarak"⁸⁹⁴ âyeti hakkında Mukâtil (ö. 150/767)'den, azabın günahla uyumlu olduğunu ve şirkten daha büyük bir günah, ateşten de daha büyük azap olmadığını nakletmektedir.⁸⁹⁵

Müellifin tabiundan bazen de nâsih ve mensûh hususunda nakilde bulunduğu görülür. Örneğin; müfessirlerin büyük çoğunluğunun Kehf sûresinde nâsih ve mensûh âyet bulunmadığını, bir tek Katâde (ö. 117/735)'nin bu sûredeki; فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفِرْ "Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin"⁸⁹⁶ âyetini, İnsan ve Tekvir sûrelerindeki; وَمَا تَشَاوُنْ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا "Allah'ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz"⁸⁹⁷ âyetinin neshettiğini söylediğini aktarır.⁸⁹⁸ Ancak söz konusu ayetlerde neshe konu olacak bir hüküm bulunmamaktadır. Müfessir muhtemelen bu iki âyetin lafzen çelişir görüntüsüne dayanarak böyle söylemiş olmalıdır.

Tâbiundan verdiği bir diğer nâsih-mensûh haberi de şu şekildedir; Vâkıa sûresi içerisinde hiç nâsuh ya da mensûh âyet bulunmadığını söyledikten sonra, Mukâtil (ö. 150/767) 'den naklen tek bir istisna gösterir. Buna göre ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ "Onların bir kısmı öncekilerdendir"⁸⁹⁹ âyetini, وَثَلَاثَةٌ مِنَ الْآخِرِينَ "Bir kısmı da sonrakilerdendir"⁹⁰⁰ âyeti neshetmiştir.⁹⁰¹ Burada da esasen neshe konu teşkil eden bir durum söz konusu olmayıp,

⁸⁹³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 207.

⁸⁹⁴ Nebe 78/26.

⁸⁹⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 244.

⁸⁹⁶ Kehf 18/29.

⁸⁹⁷ İnsan 76/30; Tekvir 81/29.

⁸⁹⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 298-299.

⁸⁹⁹ Vâkıa 56/39.

⁹⁰⁰ Vâkıa 56/40.

⁹⁰¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 451.

cennet ehlini teşkil edenlerin hem önceki ümmetlerden hem de sonraki ümmetlerden olacağı zikredilmektedir.⁹⁰²

Bu şekilde eserinde tâbiun kavline de sıkça başvuran müellifin birçok açıklamasını bu nakillere dayandırdığı, bu anlamda tabiun rivayetlerinin kendisi için önemli bir kaynak olduğu görülmektedir.

E. Kıraatlerden Yararlanması

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) eserinde hem sûreleri ele aldığı kısımda hem de tek tek kavramları incelerken kıraat farklılıklarına sık sık başvurmuştur. Râğıb el-İsfahânî (ö. 425/1033)'nin, Besâir'in türdaşı sayılabilecek *Müfredât* adlı eserinde ise bu özelliğe *Besâir*'deki kadar kapsamlı rastlanmamaktadır. Bu anlamda *Besâir*'in *Müfredât*'tan daha kapsamlı bir yapı arz ettiğini söylemek mümkündür.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *Besâir*'de kıraat olgusunu nasıl işlediğine örnek vermek gerekirse;

فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ رَسُولٌ مِنْ قَبْلِكَ جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ

“(Resûlüm!) Eğer seni yalancılıkla itham ettilerse (yadırgama); gerçekten, senden önce apaçık mucizeler, sahifeler ve aydınlatıcı kitap getiren nice peygamberler de yalancılıkla itham edildi.”⁹⁰³

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) İbn Âmir (ö. 118/736)'in Âl-i İmrân sûresindeki bu âyeti üç “bâ” ile (بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ) şeklinde okuduğunu bildirmektedir. Nitekim Fâtır sûresinde de benzer bir âyet üç “bâ” ile şu şekilde geçmektedir:

وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ جَاءَتْهُمْ رَسُولُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ

⁹⁰² Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, XVII, 211-212.

⁹⁰³ Âl-i İmran 3/184.

“(Ey Muhammed!) Eğer seni yalanlıyorsa bil ki, onlardan öncekiler de peygamberlerini yalanlamışlardı. Oysa peygamberleri onlara apaçık delilleri, sahifeleri ve aydınlatıcı kitabı getirmişlerdi.”⁹⁰⁴

Âl-i İmran sûresindeki âyette ihtisar söz konusu olup şart cümlesinde mazi olarak zikredilen كَذَّبُوا fiili müstakbel yerine ikâme edilmiştir, zira mazi fiil daha hafiftir. Yine şartın cevabında da fiil كَذَّبَ olarak meçhul siygada zikredilmiş, failin söylenmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Bâ harf-i cerleri de Fâtır âyetinin hilafına, ihtisara muvafık olarak hazfedilmiştir. Fâtır’daki şart müstakbel lafzıyla ve fiilin yanı sıra fâilin de zikriyle gelmiş, devamında da tamamının aynı şekilde olması gayesiyle bâ harfleri zikredilmiştir.⁹⁰⁵

Müellif müstakillen Kur’ân kelimelerini incelerken de kıraat ihtilaflarından sıkça yararlanmaktadır. Örneğin; خسر maddesi altında zikrettiği âyetlerden biri olan إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ (İnsan gerçekten ziyan içindedir)⁹⁰⁶ âyeti ile ilgili olarak; A‘rec b. Hürmüz (ö. 117/735), İsâ b. Ömer (ö. 149/766) ve Ebû Bekr b. Ayyâş (ö. 193/809)’ın buradaki خسر kelimesini خُسْر şeklinde peşpeşe iki ötre ile okudukları bilgisini verir. Yine aynı madde için örnek verdiği وَلَا تَخْسِرُوا الْمِيزَانَ (Teraziyi eksik tutmayın)⁹⁰⁷ âyeti hakkında da şâzz bir kıraat olarak Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)’nin bunu وَلَا تَخْسِرُوا, Bilâl b. Ebî Bürde (ö. ?)’nin ise tâ ve sînin fethiyle وَلَا تَخْسِرُوا şeklinde okuduklarını haber vermektedir.⁹⁰⁸

Müellif شبه kökünü incelerken örnek olarak verdiği âyetlerden biri de Bakara kıssasıyla ilgili olarak zikredilen;

قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهُ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ

“(Ey Musa!) Bizim için, Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın, nasıl bir inek keseceğimizi anlayamadık. Biz, inşaallah emredileni yapma

⁹⁰⁴ Fâtır 35/25.

⁹⁰⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 167.

⁹⁰⁶ Asr 103/2.

⁹⁰⁷ Rahmân 55/9.

⁹⁰⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 537.

yolunu buluruz’ dediler”⁹⁰⁹ âyetidir. Ancak bu kıraat örneğiyle alakalı dikkati celbeden nokta, bu sefer tercih etmiş olduğu kıraatin farklı olmasıdır. Müellif bu âyette A‘rec b. Hürmüz (ö. 117/735)’e ait olan تَشَابَهُ kıraatini tercih ederek âyeti zikretmekte, bunun da تَشَابَه (benzer/benziyor) anlamında olduğunu söylemektedir.⁹¹⁰

Bir başka yerde, شَعَف maddesini ele alırken, Yusuf kıssasıyla alakalı olarak zikredilen;

وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرِيهَا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

“Şehirde bir takım kadınlar, ‘Aziz’in karısı, (hizmetçisi olan) delikanlısından murad almak istemiş. Ona olan aşkı yüreğine işlemiş. Şüphesiz biz onu açık bir sapıklık içinde görüyoruz’ dediler”⁹¹¹ âyetini örnek olarak verir. Ancak buradaki شَغَفَهَا lafzını شَغَفَهَا şeklinde zikreder ve bunun; Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735), Ebû Recâ (ö. 105/723-24?), Saîd b.Cübeyr (ö. 94/713?), Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744), Mücâhid (ö. 103/721), Zührî (ö. 124/742), A‘rec (ö. 117/735), İbn Kesîr (ö. 120/738), İbn Muhaysın (ö. 123/741), Avf b. Ebî Cemîle (ö. 146/763-64), Muhammed b. Yemânî (ö. ?) ve Zeyd b. Kutayb (ö. ?)’in kıraati olduğunu, Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)’nin de bunun anlamının; “onu hasta etti” şeklinde olduğunu söylediğini ifade eder.⁹¹²

Müellifin سَنَفَرُغ kökünü ele alırken, bu lafızla alakalı olarak zikrettiği; سَنَفَرُغ لَكُمْ آيَةٌ “Ey insan ve cin! Sizin de hesabınızı ele alacağız”⁹¹³ âyetindeki سَنَفَرُغ fiilini Katâde (ö. 117/735), Saîd b.Cübeyr (ö. 94/713?), A‘rec (ö. 117/735), Umâre b. Zürrâ‘ (ö. ?)’nın; سَنَفَرُغ şeklinde râ’nın fethasıyla okuduklarını, Ebû Amr (ö. 154/771), İsa b. Ömer (ö. 149/766) ve Ebû’s-Semmâl (ö. ?)’in ise سَنَفَرُغ şeklinde nûn’un kesriyle ve yine râ’nın fethiyle, müstakbel fiilin başını kesre okuyan lügate göre okuduklarını, yine Ebû Amr (ö.

⁹⁰⁹ Bakara 2/70.

⁹¹⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 293.

⁹¹¹ Yusuf 12/30.

⁹¹² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 326.

⁹¹³ Rahman 55/31.

154/771)’ın سَنَفِرْغُ şeklinde de, hem râ’nın hem nûn’un kesriyle okuduğunu kaydetmekte, bu tür okuyuşun Temim kabilesine ait olabileceğini söylemektedir.⁹¹⁴

وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَحِيصٍ *Biz, onlardan önce kendilerinden daha güçlü olan, diyar diyar dolaşan nice nesilleri helâk etmişizdir. Kurtuluş var mı!”*⁹¹⁵ âyetindeki فَنَقَّبُوا fiilini, Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)’ın فَنَقَّبُوا şeklinde, hem muhaffef olarak hem de kâf’ın kesriyle okuduğunu, bunun da; bu şekilde nitelendirilmelerine neden olacak derecede yolları aşındırdıkları anlamında olduğunu söylediğini nakletmektedir. Yine, A’meş (ö. 148/765), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Ebû Ubeyd (ö. 224/838); فَنَقَّبُوا şeklinde fiilin aslına uygun olarak muhaffef ve kâf’ın fethiyle okuduklarını, bunun da “yürümek” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Cumhurun ise; فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ şeklinde okuduğunu ve anlamının da “yollarda yürümek” olduğunu kaydetmektedir.⁹¹⁶

Vermiş olduğumuz örneklerden de anlaşılacağı üzere Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), zikrettiği ayetlerde umûmiyetle farklı kıraatlere dair bilgiler sunmaktadır. Hatta tercihini bazen onlardan yana kullanması da söz konusu olmaktadır. Eserinde yararlandığı bu kıraat olgusu, onu benzerlerinden farklı kılma anlamında da ona bir nitelik kazandırmaktadır.

F. Arap Şiirinden Yararlanması

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), eserinde gerek âyetleri gerekse kavramları izah faaliyeti sırasında şiirlerden çokça istifade etmiştir. Şiirlerinden istişhadda bulunduğu bazı şairler ve kimseler şu şekildedir:

Câhiliyeden; Tarafe b. Abd (ö. 564?), Mütelemmis (ö. 569 veya 580), Adî b. Zeyd (ö. 600 civarı), Selâme b. Cendel (ö. 608?), Züheyr b. Ebû Sül mâ (ö. 609?), Antere b. Şeddad (ö. m. 614?), Evs b. Hacer (ö. m. 620), Kays b. el-Hatim (ö. m. 620), Alkame b.

⁹¹⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 184.

⁹¹⁵ Kâf 50/36.

⁹¹⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 110.

Abede (ö. 3/625?), Düreyd b. Sımme (ö. 8/630), Ümeyye b. Ebü's-Salt (ö. 8/630?), Nemir b. Tevleb (ö. 14/635);

Sahâbeden; Abdullah b. Revâha (ö. 8/629), Zeyd el-Hayl (ö. 9/631), Ebû Züeyb el-Huzelî (ö. 28/648-49), eş-Şemâh B. Dırâr (ö. 30/650?), Mütemmim b. Nüveyre (ö. 30/650), Abbas b. Mirdâs (ö. Hz. Osman r.a. devri), Alî b. Ebî Tâlib (r.a.) (ö. 40/661), Sa'd b. Malik (ö. 65/675), Enes b. Züneyr (ö. 60/680?), Hassân b. Sâbit (ö. 60/680?), İbn Abbas (ö. 68/687);

Muhadramûndan; İmruülkays b. Abis (Anis) b. el-Münzir el-Kindî (ö. 25/645), Lebîd b. Rebîa (ö. 40 veya 41/660 veya 661), Ebu Zübeyd et-Tâî (ö. 62/681-82?), Humeyd b. Sevr (ö. 70/689?), Temîm b. Übey b. Mukbil (ö. 70/689'dan sonra), İbn Ahmer (ö. 75/694 civarı);

Tâbiînden; Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö. 98/716), Abdurrahman b. Hassân b. Sâbit (ö. 104/722-23), Nusayb b. Rebâh (ö. 108/726) ve tebeu't-tâbiînden; Zeyd b. Ali b. Ebi Talib (ö. 122/740);

Emevilerden; Mervân b. Hakem (ö. 65/685), A'sâ (ö. 83/702), Ahtal (ö. 92/710-11), Ömer b. Ebû Rebîa (ö. 93/711-12), Râî en-Nümeyrî (ö. 97/716?), Cerîr b. Atıyye (ö. 110/728?), Ferezdak (ö. 114/732), Zürrumme (ö. 117/735), Ebû Hayye en-Nümeyrî (ö. II./VIII. yüzyıl);

Abbâsîlerden; Nusayb el-Asğar (ö. 175/791), el-Abbas el-Ahnef (ö. 192/808), Ebû Nüvâs (ö. 198/813?), Yahya b. Ziyad (ö. 207/822), İbnü'r-Rûmî (ö. 283/896), Mütenebbî (ö. 354/965).

Eserinde şiirlerden ne şekilde istifade etmiş olduğuna gelirsek;

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) bazen Kur'ân âyetlerindeki i'câza şiirlerin şahitliğiyle işaret etmektedir. Aşağıdaki âyetle ilgili açıklamalarında bu konunun güzel bir örneği mevcuttur:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ
عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Şüphesiz iman edenler; yahudilerden, hristiyanlardan ve sâbiîlerden de Allah'a ve ahiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur onlar üzüntü çekmeyeceklerdir.”⁹¹⁷

Müellif bu âyette Hristiyanların Sâbiîlerden önce zikredildiğine dikkat çekerek Hacc ve Mâide sûrelerinde gelen benzer âyetlerde ise Sâbiîlerin Hristiyanlardan önce zikredildiğini haber vermektedir.⁹¹⁸

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَىٰ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“İman edenler ile yahudiler, sâbiîler ve hristiyanlardan Allah'a ve ahiret gününe (gerçekten) inanıp iyi amel işleyenler üzerine asla korku yoktur; onlar üzülecek de değildir.”⁹¹⁹

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَىٰ وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

“Mümin olanlar, yahudi olanlar, sâbiîler, hristiyanlar, mecûsîler ve müşrik olanlara gelince, muhakkak ki Allah, bunlar arasında kıyamet gününde (ayrı ayrı) hükmünü verir. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”⁹²⁰

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Bakara âyetinde, hristiyanların ehli kitap oldukları için derece bakımından sâbiîlerden önce zikredildiğini, Hacc âyetinde ise sâbiîlerin zaman bakımından daha evvel oldukları için hristiyanlardan önce zikredildiğini söyler.⁹²¹ Mâide âyetinde ise iki mânânın gözetildiğini, sâbiîlerin lafızda takdim edilip (önce zikredilip) takdir bakımından te'hir edildiğini (sonra kastedildiğini) söylemektedir. Takdiri: “Sâbiîler de öyle” şeklindedir. Yani lafzen önce zikredilmiş olsa bile anlam bakımından

⁹¹⁷ Bakara 2/62.

⁹¹⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 144.

⁹¹⁹ Mâide 5/69.

⁹²⁰ Hacc 22/17.

⁹²¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 144-145.

sonra kastedilmiştir. Tam bu noktada konuyu açıklamak üzere şu şiirle istişhadda bulunmaktadır:

فَمَنْ كَانَ أَمْسَى بِالْمَدِينَةِ رَحْلُهُ فَأَنَّى وَقَيَّارُ بِهَا لَغْرِيْبُ

“Akşam kalacağı yeri Medine olan,

Şüphesiz ben orada yabancıyım, (bineğim) Kayyar da öyle”⁹²²

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) bu şiirde de takdirin **أَنَّى لَغْرِيْبُ بِهَا وَ غَيَّارُ كَذَلِكَ** şeklinde olduğunu ve şairin burada “Ben orada yabancıyım, Kayyar da aynı şekilde” demek istediğini söyleyerek⁹²³ âyetteki takdîm ve te’hire söz konusu şiir vasıtasıyla izah getirmeye çalışır.

Yine “كَسَفُ” lafzının “tutulma” manasını açıklarken örnek olarak Cerir (ö. 110/728?)’den şu beyti zikreder:

فَالشَّمْسُ كَاسْفَةٍ لَيْسَتْ بِطَالِعَةٍ تَبْكِي عَلَيْكَ نَجُومُ اللَّيْلِ وَالْقَمَرَا

“Güneş tutulmuştur, doğmamıştır.

Gecenin yıldızları ve ay sana ağlamaktadır”⁹²⁴

Bundan başka; “نَزَعَ” lafzını açıklarken ilgili âyet ve hadislerle yer verdikten sonra bu fiilin “aileden birilerine çekmek” anlamına da geldiğini açıklamak üzerine ünlü Arap şairi Ferezdak (ö. 114/732)’ın şu beytine yer verir:

أَشْبِهْتُ أَمَّكَ يَا جَرِيرُ فَإِنَّهَا نَزَعَتْكَ وَالْأُمُّ اللَّئِيْمَةُ تَنْزَعُ

⁹²² Şiir birçok kaynakta "فَمَنْ يَكْ" şeklinde geçmektedir. Şiirin sahibi Dâbi b. Hâris el-Burcumî olup, kendisi Medine’de Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde hırsızlık suçu nedeniyle ölünceye dek hapis cezasına mahkûm olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-Şuarâ*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Dâru’ l-maârif, Kahire 1982, I, 350-351; Abdülkadir b. Ömer b. Bayezid Abdülkadir Bağdâdî 1682, *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lü bâbi lisâni'l-Arab*, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Mektebetü’ l-Hâncî, Kahire 1997, X, 320.

⁹²³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 145.

⁹²⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 351.

“Ey Cerir! Annene çekmişsin,

Şüphesiz o da sana benziyor, kötü anneye çekmişsin”

Bu örnekle bu kelimenin “birine mizaç olarak benzemek” anlamına da gelebileceğini ifade etmektedir.⁹²⁵

Bir dil uzmanı olan müellifimizin, eserinde, âyetlerde yer alan bazı kelimelerin farklı anlamlarına işaret ederken sıkça şiirlere başvurması elbette kendisinden beklenen bir üslûptur. Eserin bu anlamda şiir açısından zengin bir içeriğe sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

G. Nüzûl Sebeplerinden Yararlanması

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) eserinde âyet açıklamalarını yaparken, yer yer nüzûl sebeplerine de başvurmaktadır. Ancak eserindeki ana maksat bundan ziyade kavram odaklı olduğundan olsa gerek, sebep-i nüzûl rivâyetlerine literatürdeki diğer tefsirlerdeki kadar sık rastlanmamaktadır. Örnek kabilinden zikretmek gerekirse;

أَوْكَلَمَّا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

“Onlar ne zaman bir antlaşma yaptılarsa içlerinden bir takımı o antlaşmayı bozmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmez”⁹²⁶

Müellif, başka âyetlerde لَا يَغْتُلُونَ (akletmezler), لَا يَعْلَمُونَ (bilmezler) gibi ifadeler geçmesine rağmen bu âyetteki بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (Zaten onların çoğu iman etmez) ifadesine dikkati çekmekte ve bu âyetin, Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) ve arkadaşları gibi pek azı hariç, sözlerine sadık olmayan ve hakikati inkâr eden Yahudiler hakkında nâzil olduğunu söylemektedir.⁹²⁷

Bir başka örnek olarak Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), Mâide sûresinin;

⁹²⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 35.

⁹²⁶ Bakara 2/100.

⁹²⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 146.

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ

“Ey kitap ehli! Artık size elçimiz (Muhammed) gelmiştir. O, kitabınızdan gizleyip durduğunuz gerçeklerden birçoğunu sizlere açıklıyor, birçoğunu da affediyor. İşte size Allah'tan bir nur ve apaçık bir kitap (Kur'an) gelmiştir”⁹²⁸ âyetiyle ilgili; bu âyetin Nebi (s.a.v.)'in vasıflarını gizleyen ve Tevrat'taki recm âyetini gizleyen Yahudiler ile Hz. İsa (a.s.)'in İncil'de Hz. Muhammed (s.a.v.)'le müjdelenmiş olmasını gizleyen Hristiyanlar hakkında nâzil olduğu bilgisini vermektedir.⁹²⁹

Müellifin detayına girmeden işaret ettiği bu husus İkrime (ö. 105/723)'den nakledildiğine göre şu şekilde cereyan etmiştir: Yahudiler, recm hakkında sormak için Nebi (s.a.v.)'e gelmişler ve bir evde toplanmışlardı. Resulullah (s.a.v.): "İçinizde en bilgili olanınız kim?" diye sual buyurunca içlerinden İbn Sûriyâ ismindeki birini işaret ettiler. "En bilgilileri sen misin?" diye sordu. Onun: "İstediğini sor" demesi üzerine: "Onların en bilgilisi sen misin?" diye sualini tekrar etti. O: "Onlar öyle sanıyorlar." dedi. Peygamberimiz (s.a.v.); Musa'ya Tevrat'ı indiren, dağı üzerlerine kaldıran ve onlardan ağır ağır sözler alan Allah adına doğru söyleyeceğine dair söz aldıktan sonra recmin Tevrat'ta olup olmadığını sordu. İbn Sûriyâ da: "Bizim kadınlarımız çok güzeldi ve zina nedeniyle bizde (zina eden kadınları recmetmek sûretiyle) öldürme artmıştı. Bunun üzerine zina eden kadınlarımızı zina cezası olarak öldürmek yerine onlara yüz sopa vurmak ve saçlarını traş etmekle yetindik." dedi. Peygamberimiz (s.a.v.) de (o iki yahudinin) recmedilerek öldürülmesini emretti ve bunun üzerine Allah Tealâ onlar hakkında bu âyet-i kerimeyi indirdi⁹³⁰

Yine;

وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا

⁹²⁸ Mâide 5/15.

⁹²⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 182.

⁹³⁰ Bedreddin Çetiner, *Fatiha'dan Nas'a Esbâb-ı nüzûl: Kur'an Âyetlerinin İniş Sebebi*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2002, I, 303.

“Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve çaresiz kalırsın”⁹³¹

Müellif bu âyette Nebi (s.a.v.)’e hitap olduğunu ve onun kastedildiğini söylemektedir. Akabinde zikrettiğine göre; bir kadın, oğlunu Peygamber (s.a.v.)’e üst üste birkaç kez göndererek ondan gömleğini ister. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in de başka gömleği yoktur. Çıkarır, verir. Namaz vakti gelince utancından çıkamayınca sahabe ona gelir ve onu bu sûrette görürler. Bundan dolayı levmederler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyet-i kerîmeyi indirir.⁹³²

Bundan başka, müellif, Lokman sûresinin;

وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّىٰ مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا كَأَن فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ

“Ona âyetlerimiz okunduğu zaman; onları hiç işitmemiş gibi, kulağında bir ağırlık var da büyükenerek arkasını döner. Ona, elem dolu bir azabı müjdele”⁹³³ âyetini, benzer içerikteki;

يَسْمَعُ آيَاتِ اللَّهِ تُتْلَىٰ عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ

“O, Allah’ın kendisine okunan âyetlerini işitir de sonra büyüklük taslayarak sanki hiç onları duymamış gibi (küfründe) direnir. İşte onu acı bir azap ile müjdele!”⁹³⁴ âyetiyle bir arada ele almakta ve bu iki âyetin Nadr b. Hâris sebebiyle nâzil olduğunu haber vermektedir. Buna göre; o, İran’a gitmiş, Kelile ve Dimne, Rüstem ve İsfendiyar’ın haberleri, Kisraların sözleri gibi kitaplar almış ve “Muhammed size Âd’ın, Semûd’un haberlerini anlatıyor, ben de size Rüstem’in ve İsfendiyar’ın haberlerini anlatıyorum” diyerek bunlardan Kureyş kabilesine rivâyetlerde bulunmaya başlamıştır. Onlar da onun anlattıklarından hoşlanıp Kur’ân dinlemeyi terk etmişler, bunun üzerine Allah Teâlâ da bu âyetleri inzâl eylemiş ve Kur’ân dinlemeyi terkten ötürü onu zemmetmiştir.⁹³⁵

⁹³¹ İsrâ 17/29.

⁹³² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 291-292.

⁹³³ Lokman 31/7.

⁹³⁴ Câsiye 45/8.

⁹³⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 371-372.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin tefsirinde sebab-i nüzûl rivayetleri belli başlı ayetler dışında çok ön planda bulunmamaktadır. Bunda da çalışmasının bilhassa lafız ve kavram odaklı olmasının etkisi olsa gerektir.

H. İsrâiliyat Karşısındaki Tutumu

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin eserinde İsrailiyyat en çok Kur'ân'da adı geçen Peygamberleri, kavimleri ve bazı şahısları ele aldığı son kısımda karşımıza çıkmaktadır.

Müellif, Hz. Musa (a.s.)'a ayırmış olduğu basîrada Musa kelimesinin etimolojik tahlilini verdikten sonra Ka'b el-Ahbar (ö. 32/652-53?)'dan bir nakle yer vermektedir. Buna göre Musa (a.s.) Tur günü ilk kez Allah'ın kalamını işitmiş ve “Ya Rabbi bu nasıl olur?” demiş, Allah Teâlâ da “Ben seninle kaldırabileceğin kadarıyla konuştum, eğer seninle bundan daha şiddetli konuşsaydım eriyip giderdin.” buyurmuştur.⁹³⁶

Yine, devamında, Kur'ân'da Hz. Musa'nın nitelendiği ve kendi ismiyle zikredildiği âyetlere yer verdikten sonra bu sefer Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) ve Sa'lebî (ö. 427/1035) kanalıyla bir rivâyet nakletmektedir. Buna göre; Musa (a.s.) Allah Teâlâ'yı görmek istediği zaman Allah sis, yıldırım, karanlık, gök gürültüsü ve şimşek göndermiş ve bunlar Hz.Musa'nın üzerinde bulunduğu dağı çepeçevre kuşatmıştır. Allah Teâlâ göklerin meleklerine kendilerini Hz. Musa'ya arz etmelerini emretmiş, yakın göğün melekleri tıpkı sığır sürülerini andırırcasına, şiddetli bir gökgürültüsü sesi gibi yüksek bir sesle ardı arkası kesilmeksizin tesbih ve takdisle bulunarak ona geldiler. Sonra Allah Teâlâ ikinci göğün meleklerine Musa (a.s.)'ın yanına inmelerini ve kendilerini ona arz etmelerini emretti. Onun yanına tesbih ve takdis eşliğinde, çok yüksek bir sesle tıpkı aslanlar gibi indiler. Zayıf bir beşer olan Hz. Musa görüp işittikleri karşısında korktu ve tüyleri ürperdi. Daha sonra “Ben sualimden ötürü pişman oldum, beni bulduğum yerden kurtarır mısınız?” dedi. Meleklerin başı ise ona; “Ey Musa, isteğin için sabret, gördüklerinin çoğu daha pek azıdır.” dedi. Sonrasında Allah Teâlâ üçüncü kat göğün meleklerine Hz.Musa'nın yanına inmelerini ve kendilerini ona arz etmelerini emretti. Onlar da tıpkı büyük bir ordunun gürültüsü gibi birbirini takip eden tesbih ve takdislerle aynen kartallar gibi kuvvetli bir sarsıntıyla indiler. Renkleri alev rengindeydi. Hz. Musa

⁹³⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 61.

korktu, nefesi şiddetlendi ve hayatından ümidi kesildi. Meleklerin başı ona; “Hakkında sabredemediğin şeyi görene kadar olduğun yerde kal ey İmran’ın oğlu” dedi. Sonra Allah Teâlâ dördüncü kat göğün meleklerine Hz. Musa’nın yanına inmelerini ve kendilerini ona arz etmelerini emretti. Onlar da indiler. Kendilerinden önce gelenlere benzemiyorlardı. Renkleri alev rengindeydi, diğer taraftan da bembeyaz kar gibiydiler. Tesbih ve takdisleri daha evvel gelenlerin sesleri kendilerinininkine yaklaşamayacak derecede yüksek sesleydi. Hz. Musa’nın dizleri titredi, kalbi ürperdi ve ağlaması şiddetlendi. Meleklerin başı ona; “Ey İmran’ın oğlu, sorduğun şeye sabret, gördüklerinin çoğu daha pek azıdır” dedi. Daha sonra Allah Teâlâ beşinci kat göğün meleklerine, inip kendilerini Hz. Musa’ya arz etmelerini emretti. Onlar da yedi renkli olarak indiler. Hz. Musa’nın gözleri onları takip etmeye dayanamadı. Onlar gibisini görmemiş, onların sesleri gibisini işitmemişti. İçi korkuyla doldu. Üzüntüsü şiddetlendi ve ağlaması arttı. Meleklerin başı ona; “Ey İmran’ın oğlu, hakkında sabredemediğin şeylerin bir kısmını görene dek sabret” dedi. Sonrasında Allah Teâlâ altıncı kat göğün meleklerine “Beni görmeyi isteyen kulunun yanına inin ve kendinizi ona arz edin” diye buyurdu. Herbirinin elinde ateşten, ışığı güneşten daha parlak, sanki uzun birer hurma ağacı var gibiydi. Elbiseleri alev gibiydi. Tesbih ve takdiste bulundukları vakit kendilerinden önceki göklerin meleklerinin hepsi şiddetli sesleriyle “سُبُّوحٌ قُدُّوسٌ رَبُّ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ ، رَبُّ الْعِزَّةِ أَبَدًا لَا يَمُوتُ” tesbihiyle mukabelede bulundular. Onlardan herbir meleğin dört tane yüzü vardı. Hz. Musa onları gördüğü vakit, tesbihe başladıkları zaman sesini yükseltip ağlayarak ve “Rabbim beni an, kulunu unutma, İçinde bulunduğum durumdan kurtulur muyum kurtulmaz mıyım bilmiyorum. Eğer çıkarsam yanarım, eğer kalırsam ölürüm” diyerek onlarla beraber tesbihte bulunmaya başladı. Meleklerin başı ona; “Sükût et ey İmran’ın oğlu, korkundan neredeyse kalbin yerinden çıkacak, sorduğun şeye sabret” dedi. Sonra Allah Teâlâ yedinci kat göğün meleklerine arşını taşımalarını emretti. İzzet nuru görününce Rab Teâlâ’nın azametinden dağ yarıldı. Göklerin melekleri hep birden en şiddetli sesleriyle “سُبْحَانَ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ رَبِّ الْعِزَّةِ أَبَدًا لَا يَمُوتُ” dediler ve dağ sarsılıp üzerindeki herbir ağaçla yerle bir oldu. Zayıf kul Hz. Musa da bayılarak, ruhu beraberinde olmaksızın, yüzü üstü düştü. Allah Teâlâ rahmetiyle ona ruhunu gönderdi ve onunla bürüdü. Sonra üstünde bulunduğu taşı, Hz. Musa yanmasın diye, tıpkı bir kubbe gibi onun üzerine ters çevirdi. Ruh onu tıpkı anne gibi doğrulttu. Hz. Musa Allah’ı tesbih ederek ve “Sana iman ettim Rabbim, Seni hiç kimsenin görüp yaşayamayacağını, meleklerine her kim bakarsa kalbinin yerinden

çıkacağını tasdik ettim. Sen ne yücesin, meleklerin ne yüce. Sen rablerin Rabbi, ilahların İlahı, meliklerin Melikisin. Hiçbir şey sana denk olamaz. Rabbim Sana tevbe ettim. Hamd Sana mahsustur. Senin hiçbir ortağın yoktur. Sen ne yücesin ne ulusun, âlemlerin Rabbisin” dedi.⁹³⁷

Müellif, Hz. İsa (a.s.)’ı anlattığı basîrada “عیسی” isminin etimolojik tahlilini yaptıktan⁹³⁸ sonra Kur’ân-ı Kerîm’de ona mahsus zikredilen diğer isimlendirmeleri,⁹³⁹ Allah’ın ismiyle beraber adının geçtiği âyetleri,⁹⁴⁰ yine zikrinin geçtiği başka âyetleri⁹⁴¹ zikredip akabinde onunla ilgili Nebi (s.a.v.)’den nakledilen bazı rivâyetlere yer verir⁹⁴² ve devamında yine Sa’lebî (ö. 427/1035)’nin *Kasasu’l-enbiya*’sından naklen isrâiliyyat kabilinden bir detaya yer verir. Buna göre; âlimler Hz. Meryem’in Hz. İsâ’ya olan hamilelik müddetinde ihtilaf etmişlerdir. Kimisi yedi, kimisi sekiz, kimisi altı ay, kimisi bir saat, kimisi de birkaç saat olduğunu söylemiştir. Zeval vaktinde henüz on yaşındayken ve iki hayız gördükten sonra olduğu da söylenmiştir. Yine on beş ve on üç yaşlarında olduğu da söylenmiştir. Hz. İsâ’nın da insanlarla kırk günlük bir bebekken konuştuğu ve ondan sonra konuşma çağına ulaşana dek konuşmadığı söylenmiştir.⁹⁴³

Daha sonra Hz. İsâ’nın çeşitli mucizelerinden de bahseden müellif, onun Allah’ın izniyle kuşları canlandırması mucizesiyle ilgili olarak, yine Sa’lebî (ö. 427/1035)’den naklen, canlandığı söz konusu kuşun yarasa olduğu; çünkü memeli olması, dişlerinin bulunması, doğum yapması, hayız görmesi ve uçuşu hasebiyle yaratılış bakımından kuşların en kâmil vasıflısının yarasa olduğu bilgisini vermektedir. Ayrıca Vehb b. Münebbih (ö. 114/732)’ten naklen zikrettiği bilgiye göre bu kuş, insanların

⁹³⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 64-66.

⁹³⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 111.

⁹³⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 111-112.

⁹⁴⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 112.

⁹⁴¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 112.

⁹⁴² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 112-113.

⁹⁴³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 114.

görüşünden kayboluncaya dek uçar; sonra, Allah'ın yaratması kulun fiilinden ayrılısın diye, ölü olarak düşerdi.⁹⁴⁴

Yusuf Aleyhisselam'a ayırdığı basîrada da yine Yusuf isminin etimolojik tahlilini yaptıktan sonra Hz. Yusuf'un güzelliğiyle ilgili olarak Ka'b el-Ahbar (ö. 32/652-53?) ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732)'ten naklen Sa'lebî (ö. 427/1035)'den aldığı; "Güzellik on parçaya taksim edildi, Dokuzu Yusuf Aleyhisselâm'a, biri de Hz. Âdem'in tüm evlatlarına verildi" rivâyetini zikretmektedir.⁹⁴⁵

Bir başka israiliyyat örneği de Hz. Süleyman (a.s.)'a ayırdığı basîrada karşımıza çıkmaktadır. Burada da yine Ka'b el-Ahbar (ö. 32/652-53?) ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) kanalıyla verdiği bilgiye göre; Süleyman Aleyhisselam beyaz tenli, beyaz yüzlü, temiz, güzel, alçakgönüllü, tevazu sahibi idi. Beyaz elbise giyer, fakirlerle oturur ve onlara; "Fakir fakirle oturur" derdi. Babası, yaşının küçük olmasına rağmen, çok akıllı ve çok bilgili olmasından ötürü işlerinin çoğunda onunla istişare ederdi⁹⁴⁶

Firuzabadî'nin Lokman Aleyhisselâm hakkındaki basîrasında da yine israilî bilgilere rastlamaktayız. Müellifin Vehb b. Münebbih (ö. 114/732)'ten naklettiğine göre; Hz. Lokman hikmet ile nübüvvet arasında muhayyer bırakılmış ve hikmeti nübüvvete tercih etmiştir. Herhalde nübüvvetin ağırlıklarını taşımayı çok bulmuştur.⁹⁴⁷ Bundan başka, Sa'lebî (ö. 427/1035)'den naklettiğine göre; Lokman (a.s.) köle idi ve efendisinin köleleri içerisinde en mülayimiydi. Kendisinden zuhur eden ilk hikmeti şuydu ki; efendisiyle beraberken efendisi tuvalete gitmiş, içeride uzun kalmış ve Lokman (a.s.) ona; "Tuvalette uzun kalmak karaciğere zarar verir, basura yol açar, sıcaklığı başa doğru çıkarır, yavaşça acele etmeden otur ve kalk" dedi. Efendisi çıktı ve onun hikmetini tuvaletin kapısının üstüne yazdı.⁹⁴⁸

⁹⁴⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 114.

⁹⁴⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 47.

⁹⁴⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 87.

⁹⁴⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 90.

⁹⁴⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, VI, 90.

Müellifin sûrelerin faziletleri bahsinde de İsrailiyat nakli görülmektedir. En'am sûresinin faziletlerine dair rivâyetleri aktarıırken Ka'b el-Ahbar (ö. 32/652-53?)'dan; Tevrat'ın **الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ** (Hamd, gökleri ve yeri yaratan Allah'a mahsustur⁹⁴⁹) sözleriyle başladığını ve **الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا** (Hamd, çocuk edinmeyen Allah'a mahsustur⁹⁵⁰) sözleriyle bittiğini nakleder.⁹⁵¹

Kavramları açıkladığı kısımda da yine israiliyattan alıntı yaptığı vakidir. **هَبْطٌ** kelimesini ele aldığı basîrada Hz. Adem (a.s.) ile ilgili olarak zikrettiği **وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ** (Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, dedik⁹⁵²) âyeti hakkında Hz. Adem'in indiği yerin Serendib olduğu bilgisini vermektedir. Ancak, muhakkikin de açıkladığı üzere, söz konusu bilgi Ka'b el-Ahbar (ö. 32/652-53?)'dan nakledilen isrâilî bir rivâyettir.⁹⁵³

Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin israiliyyat konusundaki temel başvuru kaynağı Sa'lebî (ö. 427/1035)'nin *Kasasu'l-enbiyâ*'sı olup onun Ka'b el-Ahbar (ö. 32/652-53?) ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) kanalıyla nakletmiş olduğu rivâyetleri kullanmaktadır. Yine, müellifin bu rivâyetleri genelde değerlendirmesini yapmadan, eserine direkt aldığını görmekteyiz. Bu da eserin niteliğine gölge düşürür bir mahiyet arz etmektedir.

III. BESÂİR'İN DİRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin dildeki yetkinliği düşünüldüğünde, Besâir'inde dirayet yönünü ortaya koyması kaçınılmazdır. Eseri dirayet tefsiri açısından incelediğimizde onun bu yönünün daha ziyade dilbilim, fıkıh, kelâm ve tasavvuf disiplinleri ile ilgili olarak öne çıktığını görmekteyiz. Şimdi sırasıyla bu noktaları ele alacağız.

⁹⁴⁹ En'am 6/1.

⁹⁵⁰ İsra 17/111.

⁹⁵¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 202.

⁹⁵² Bakara 2/36.

⁹⁵³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 301.

A. Dilbilim Açısından Besâir

1. Sarf Açısından Besâir

Eserinin hacminin büyük çoğunluğunu bir Kur'ân-ı Kerîm sözlüğü şeklinde tasarlayan Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Kur'ân kavramlarını ele alırken Arap dilinin temelini teşkil eden Sarf ilmi ile çokça mesaide bulunmuştur. Eserinin öne çıkan yönlerinden biri de hiç şüphesiz Kur'ân'da yer alan kavramların istikaklarını ilim taliplerine sunması olmuştur. Bununla birlikte sûreleri ele aldığı kısımda âyetleri izah ederken de bazı kelimelerin açıklamasında sarf ilmine başvurmuştur. Örneğin;

وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ وَلَا مَآءَةً مُؤْمِنَةً خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِآذِنِهِ وَيُبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ

“İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Allah'a ortak koşan kadın hoşunuza gitse de, mü'min bir cariye Allah'a ortak koşan bir kadından daha hayırlıdır. İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan erkeklerle, kadınlarınızı evlendirmeyin. Allah'a ortak koşan hür erkek hoşunuza gitse de, iman eden bir köle, Allah'a ortak koşan bir erkekten daha hayırlıdır. Onlar ateşe çağırırlar, Allah ise izniyle, cennete ve bağışlanmaya çağırır. O, insanlara âyetlerini açıklar ki, öğüt alıp düşünsünler”⁹⁵⁴ âyeti ile ilgili olarak müellif; buradaki “nikâhlanma” fiilinin ilk önce وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ şeklinde “ت” harfinin fethasıyla, ikinci zikredilişte ise وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ şeklinde ötresiyle geçtiğini kaydeder. Bunun nedenini ise sarf ilminden getirip önümüze koyar; ilkinde fiilin نَكَحَ, ikincisinde ise أَنْكَحَ olduğunu söyleyerek bu fiilin iki mef’ul alan müteaddi (geçişli) fiil olduğu, âyette birinci mef’ulünün الْمُشْرِكِينَ şeklinde zikredildiği, ikinci mef’ulünün ise الْمُؤْمِنَاتِ olduğu, ancak zikredilmeyip hazfedildiği bilgisini verir ve cümlelerin takdirinin “لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ النِّسَاءَ الْمُؤْمِنَاتِ حَتَّى يُؤْمِنُوا” şeklinde olduğunu söyler.⁹⁵⁵

Müellifin نصر maddesini işlerken vermiş olduğu şu örneğe bakacak olursak bu ilmin inceliklerinin Kur'ân'ı doğru anlamada ne denli önem teşkil ettiğine şahit olmak mümkündür. Burada kavramı açıklarken zikretmiş olduğu اَتَى مَغْلُوبٌ فَانْتَصَرَ (Ey Rabbim!

⁹⁵⁴ Bakara 2/221.

⁹⁵⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 154.

Ben yenilgiye uğradım, yardım et)⁹⁵⁶ âyetinde انتصر fiilinin kullanılmasıyla ilgili şu açıklamayı yapar:

“Burada انصر anlamındadır. Ancak انتصر denmiş, انصر denmemiştir. Çünkü şuna dikkat çekilmiştir: ‘Bana hak görülen sana hak görülmüştür, nitekim ben onlara senin emrinle geldim. Bu yüzden bana yardım etmen aslında senin kendi tarafını tutman(انتصر)dır.’⁹⁵⁷

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Kur’ân âyetlerini tefsir ederken dilci kimliğinin tesirini bu faaliyetine yansıtmış ve âyetlerdeki gramatik inceliklerin her fırsatta üzerinde durmuştur. Vereceğimiz örnek de onun bu hassasiyetine güzel bir misal teşkil etmektedir. Müellif Meryem sûresini incelerken Yahya (a.s.)’ın konuşmasının aktarıldığı;

وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا

“Doğduğu gün, öleceği gün ve diriltileceği gün ona selam olsun!”⁹⁵⁸ âyetini, yine aynı sûrede buna benzer lafızlarla geçen;

وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا

“Doğduğum gün, öleceğim gün ve diriltileceğim gün bana selâm (esenlik verilmiştir).”⁹⁵⁹ âyetiyle beraber ele almakta ve bu iki âyette geçen “selam” kelimesinin birinde harf-i ta‘rif ile (marife), diğerinde ise harf-i ta‘rifsiz olarak (nekra) zikredilmesine dikkat çekmektedir. Bununla ilgili şu açıklamayı yapmaktadır:

İlkinde Yahya (a.s.)’ın kıssasında nekra, diğerinde İsa (a.s.)’ın kıssasında ise marife zikredilmiştir. Çünkü ilkinde söz Allah Teâlâ tarafından. Böyle olunca da az bile olsa çok hükmündedir. Tıpkı şairin; “Senden, az olanı bile yeter bana; senin azına az denmez” demesi gibidir. Hatta Hasan-ı Basrî de Fâtîha’nın 6. âyetini اِهْدِنَا صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا kıraatiyle nekra olarak okumuştur. Yani “Biz Sen’den gelen aza bile razıyız.” anlamındadır. İkincisinde ise söz Hz.

⁹⁵⁶ Kamer 54/10.

⁹⁵⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 69.

⁹⁵⁸ Meryem 19/15.

⁹⁵⁹ Meryem 19/33.

İsa'dan olup, burada elif-lam istiğraku'l-cins (yani cinslerden birinin başına gelerek, cinsin hakîkî olan bütün fertlerini mecâzsız ve mübâlağasız olarak kapsayan elif-lam⁹⁶⁰) anlamı ifade etmektedir. Fakat onun başına elif-bâ'nın kalan yirmi yedi harfî bile gelse Allah'ın selamının onda birinin onda birine dahi ulaşması söz konusu değildir.⁹⁶¹

Müellif, *Besâir*'de kelimelerin kök ve türevlerinin üzerinde sıklıkla durarak sarf ilminden azami derecede istifade etmiştir. Zaten dilci olması da kendisinden bu beklentiye yol açmaktadır. Ayrıca bu ilim, tefsir ilmi söz konusu olduğunda olmazsa olmaz bir nitelik arz etmektedir. Müellifimiz de bu noktadaki performansı ile övgüyü hak etmektedir.

2. Nahiv Açısından Besâir

Müellif âyetleri ya da kavramları ele alırken nahiv bilgisi noktasında da gerekli vurgu ve işaretleri yaparak izahlar getirmektedir. Örneğin;

خَدَاع kavramını ele alırken Kur'ân'da geçtiği vecihleri sıralar. Bunlardan bir tanesi de Allah'ın kâfirlere ve münafıklara dünyada nimet göndererek, ukbâda da onları türlü azaba düçar kılmak sûretiyle kandırması olduğunu söyleyerek şu âyeti örnek gösterir;

إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ

“Münafıklar, Allah'ı aldatmaya çalışırlar. Allah da onların bu çabalarını başlarına geçirir.”⁹⁶²

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) burada Allah'ı kandırmaktan maksadın Resûlullah'ı ve dostlarını kandırmak olduğunu, bu kelimenin Allah lafzına izafet ile zikredilme sebebinin Resûlullah (s.a.v.)'e yapılan muamelenin O'na yapılmış gibi olması münasebetiyle olduğunu zikretmekte, buna da; إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ “Sana biat edenler ancak

⁹⁶⁰ Bu elif-lamın yerine كل kelimesi getirildiğinde anlam bozulmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Koç, Tahsin Deliçay, “Arap Dilinde Harf-i Ta’rif”, *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2002, c. 12, S: 2, s. 200.

⁹⁶¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 307.

⁹⁶² Nisa 4/142.

Allah'a bâat etmiş olurlar.”⁹⁶³ âyetini delil getirmektedir. Söz konusu âyetteki “kandırma” fiilinin bu şekilde izafetli kullanımının da hem onların fiilinin rezaletini ifade etmek hem de Allah Resulünün ve dostlarının konumunun büyüklüğüne dikkat çekmek için olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶⁴

أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا فَقَرَاجُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ

“Ey Muhammed! Yoksa sen onlardan bir vergi mi istiyorsun (da inanmıyorlar)? Rabbinin vergisi daha hayırlıdır. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır.”⁹⁶⁵ Âyetinde “harâc” kelimesinin Rabb’e izafetinin bağlayıcılık ve yükümlülük açısından bir tembih olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶⁶

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin bazı kavramları Arapça’da direkt bir gramer konusu da olabilmektedir. Müellif kelimenin sözlük anlamını açıkladıktan sonra örnek ve kaideleriyle dildeki kullanımına da değinmektedir. Söz gelimi **وَكِد** kökünü ele aldığı kısımda bu kökten türeyen ve aynı zamanda bir nahiv konusu olan “te’kid” bahsine de yer vermekte ve şu açıklamaları yapmaktadır:

Te’kid konuşmada iki şekilde söz konusu olur: Açık tekrar ve açık olmayan tekrar ile. Mesela ‘رَأَيْتُ زَيْدًا زَيْدًا’ - Zeyd’i Zeyd’i gördüm’ demen açık tekrardır. **فَعَلَ زَيْدٌ نَفْسَهُ وَ عَيْنَهُ** – Zeyd bizzat kendisi yaptı’ demen ise (farklı lafız ile tekid edildiği için) açık olmayan te’kiddir. Te’kidin faydası şudur: Sözü tekrarladığında tekid edileni ve onunla alâkalı olan şeyleri dinleyicinin benliğine yerleştirmiş, kalbinde sağlamlaştırmış, zihnini kurcalayan ya da maksadından uzaklaştığını vehmettiğin şeyler hususunda şüpheyi ondan kaldırmış olursun.⁹⁶⁷

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) eserinin sözlük niteliğindeki kısmında harflerin bizzat kendisi için de müstakil birer “basîra” başlığı açarak o harfin mahreci veya Kur’ân’da, dilde ya da örfte kullanım vecihleri gibi özelliklerine yer verir. Dikkati çeken bir nokta

⁹⁶³ Fetih 48/10.

⁹⁶⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 530.

⁹⁶⁵ Mü’minûn 23/72.

⁹⁶⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 532.

⁹⁶⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 264.

da Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin bu başlıklar altında cümme hesabı dediği harflerin ebced değerlerini de zikretmesidir. Örneğin ب (bâ) harfini ele alırken; onun cümme (ebced) hesabında değerinin 2 rakamı olduğu bilgisini vermektedir. Bundan başka, mezkur harfle ilgili olarak; hecâ harflerinden bir harf olup mahrecinin iki dudağın üst üste kapaklanmasıyla gerçekleştiğini ve fâ harfinin mahrecine yakın bir mahreci olduğunu, uzun ya da kısa okunabileceğini, ism-i mensûbunun “bâvî” veya “bâî” şeklinde geldiğini, بَاءت ve أَبَوَاء şeklinde cemi olduğunu, برك، كبر، ركب gibi kelimelerdeki bâ harfinin bâ-i aslî, yani kelimenin aslından olan bâ olduğunu, ilsâk (iliştirme) bâ'sının ise أَمَسْتُ بَرِيد (Zeyd'i tuttum) cümlesindeki gibi hakikat ve مَرَرْتُ بِهِ (Ona uğradım) cümlesindeki gibi mecaz olmak üzere iki şekilde olduğunu, bâ'nın bazen ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ (Allah onların aydınlığını giderir)⁹⁶⁸ ve وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ (Allah dileseydi elbette onların kulaklarını sağlar, gözlerini kör ederdi)⁹⁶⁹ âyetlerinde olduğu gibi fiillerde ta'diye (geçişlilik) için kullanıldığını, bazen de فَكُلًّا أَخَذْنَا بِذَنْبِهِ (Nitekim, onlardan her birini günahı sebebiyle cezalandırdık)⁹⁷⁰ âyetinde olduğu gibi sebep anlamı ifade ettiğini, Besmele'deki bâ'nın ise كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ (Kalemle yazdım) cümlesinde olduğu gibi istiâne (yardım alma) anlamında olduğunu söylemektedir.⁹⁷¹ Aynı kategoride değerlendirilen Râğıb (ö. 425/1033)'ın Müfredât'ında ise bu türden detayları görmemekteyiz Bu da Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin eserini Râğıb'ın Müfredât'ından ayıran önemli bir fark teşkil etmektedir.

Müellif bazen bir başlık altında birden fazla “basîra”ya yer vermektedir. Örneğin اَذَى kelimesini ele alırken aynı başlık altında إِذْ ve إِذَا edatlarına da açıklama getirdiği görülmektedir. Bu edatlara dair yaptığı izahlar şu şekildedir:

“إِذْ ile geçmiş zaman ifade edilir. Ancak sonuna مَا ilave edildiğinde bir cevabının olması beklenir: إِذْ مَا أَتَيْتَ عَلَى الرَّسُولِ فَقُلْ لَهُ (Resûle vardığında ona şöyle de)⁹⁷² cümlesindeki gibi.

⁹⁶⁸ Bakara 2/17.

⁹⁶⁹ Bakara 2/20.

⁹⁷⁰ Ankebût 29/40.

⁹⁷¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 190-191.

⁹⁷² Kahramanlık şiirleriyle tanınan sahâbi Abbas b. Mirdâs'ın Huneyn savaşında Hz. Peygamber (s.a.v.)'e hitaben söylemiş olduğu kasideden bir mısradır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Râğıb, *Müfredât* (trc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Mütercimim dipnotu, s. 77; Mustafa Fayda, “Abbâs b. Mirdâs”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 27. Ayrıca bkz. Yusuf b. Ebî Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân Ebû Muhammed es-Sîrâfî, *Şerhu*

بَيْنَمَا ve بَيْنَا 'dan sonra da gelebilir, o zaman da mufâcee⁹⁷³ olur.

إذا da mufâcee anlamı ifade edebilir. O takdirde sadece isim cümlesinde kullanılır, bir cevap cümlesine ihtiyaç duymaz ve ibtidâ (başlangıç) değil hâl anlamındadır: خَرَجْتُ فَإِذَا الْأَسَدُ بِالْبَابِ (Çıktım, bir de ne göreyim! Kapıda aslan!) cümlesinde ve فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى (Bir de ne görsün o, hızla akan bir yılan olmuş!⁹⁷⁴) âyetinde olduğu gibi. Ahfeş (ö. 316/928?) buna harf demiş, Müberred (ö. 286/900) zarf-ı mekân, Zeccâc (ö. 311/923) da zarf-ı zaman demiştir.

إذا gelecek zamana delâlet eden bir isimdir. Mâzî için de gelmektedir: وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا (Onlar bir ticaret veya bir oyun eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona koştular⁹⁷⁵). Hal anlamında da gelebilir, o takdirde kasemden sonra gelir: وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى (Bürüyüp örttüğü zaman geceye andolsun⁹⁷⁶), وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى (Battığı zaman yıldız andolsun⁹⁷⁷) âyetlerinde olduğu gibi.⁹⁷⁸

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere; lügat âlimi müfessirimiz Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) dilbilimin nahiv dalında da şanına yakışır izahlar kaleme almıştır.

3. Belâgat Açısından Besâir

Sözlükte “varmak, hedefe ulaşmak” gibi anlamlara gelen بَلَغ kökünden türemiş bir kelime olan Belâgat⁹⁷⁹, Arapça’da düzgün ve yerinde söz söyleme usul ve kaidelerini inceleyen bir ilim dalıdır.⁹⁸⁰

Ebyâti Sîbeveyh, (thk. Muhammed Ali er-Rih Hâşim; mür. Taha Abdurraûf Sa’d), Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye Dâru’l-fikr, Kâhire 1974, II, 102-103; Bağdâdi, *Hizânetü’l-edeb*, IX, 29.

⁹⁷³ Sürpriz harfi. “Birden, bir de baktım ki, bir de ne göreyim” gibi anlamlar ifade eder. Bkz. Mustafa Meral Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 2004, s. 430.

⁹⁷⁴ Tâhâ 20/20.

⁹⁷⁵ Cuma 62/11.

⁹⁷⁶ Leyl 92/1.

⁹⁷⁷ Necm 53/1.

⁹⁷⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 71.

⁹⁷⁹ Nusreddin Bolelli, *Belâgat: Beyân-Meânî-Bedî‘ İlimleri Arap Edebiyatı*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 27.

⁹⁸⁰ Kılıç, Hulusi, “Belâgat”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 381.

Belâgat ilmi kendi içerisinde Beyân, Meânî ve Bedî‘ gibi alt dallara ayrılır. Beyân, Belâgat ilminin, bir anlamı değişik yollarla ifade etmenin usul ve kaidelerinden bahseden dalına verilen isimken;⁹⁸¹ Bedî‘, ifadeyi güzelleştirme usul ve kaidelerinden bahseden dalına⁹⁸²; Meânî ise sözün yerinde olma şartlarını inceleyen dalına denmektedir.⁹⁸³

Arap dilindeki maharetiyle maruf müellifimiz Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) de bu eserinde kendisinden beklendiği şekilde Belâgat ilmine sıkça müracaat etmiştir. Bu hususta şu örnekleri vermemiz mümkündür:

ختم maddesini **طبع** fiili ile birlikte ele alan müellif bu ikisinin sözlük anlamları ve dildeki kullanımlarına yer verdikten sonra **خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ** (Allah onların kalplerini mühürlemiştir)⁹⁸⁴ ve **أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ** (İşte onlar, Allah'ın; kalplerini, mühürlediği kimselerdir)⁹⁸⁵ âyetlerini zikredip “mühürleme” anlamlarına vurgu yaparak devamında benzer manadaki bazı âyetlerdeki şu istiâre⁹⁸⁶ örneklerine dikkat çeker:

وَلَا تُطِيعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا

“Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız kimselere boyun eğme”⁹⁸⁷ âyetindeki ‘iğfâl’ istiâresi;

وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً

⁹⁸¹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Beyân”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 22.

⁹⁸² Hacımüftüoğlu, “Bedî‘”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 320.

⁹⁸³ İsmail Durmuş, XXVIII, 204.

⁹⁸⁴ Bakara 2/7.

⁹⁸⁵ Nahl 16/108.

⁹⁸⁶ Sözlükte; birşeyi kaldırmak ve onu bir yerden alıp başka bir yere koymak ya da birşeyden faydalanmak amacıyla onu bir kimseden ödünç olarak istemek anlamlarına gelen istâre, bir Beyân terimi olarak; hakikî anlam ile mecâzî anlam arasındaki benzerlik alakasından dolayı bir kelimenin manasını geçici olarak alıp başka bir kelime için kullanmaktır. Ayrıca bunda, gerçek anlamı kastetmeye engel olan bir karînenin de bulunması gerekmektedir. Bkz. Bolelli, *a.g.e.*, s. 90.

⁹⁸⁷ Kehf 18/28.

“Onu (Kur’ân’ı) anlamamaları için kalplerini perdeledik”⁹⁸⁸ âyetinde ‘kinn’ istiâresi;

وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً

“Onların kalplerini kaskatı kıldık”⁹⁸⁹ âyetinde de ‘kasâvet’ istiâresinin hep bu anlama geldiğini söylemektedir.⁹⁹⁰ Bu örneklerde geçen “iğfâl, ekinne ve kâsiye” lafızları müsteârın minh, yani kendisinden istiârede bulunan mefhumlar olup, müstearları kalbin durumunu ifade etmektedirler.

Kinâye; sözlükte birşeyi açıkça söylememek ya da gizlemek anlamına gelmektedir. Bir belagat terimi olarak kinâye ise; bir sözü, gerçek anlamına da gelebilecek şekilde, kendisi haricinde başka bir anlamda kullanma sanatıdır.⁹⁹¹ Müellif de eserinde Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilen kinâye örneklerine işaret etmektedir. Bu hususa Nahl sûresinin 61. âyetindeki izahında örnek bulmak mümkündür:

وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ

“Eğer Allah, insanları zulümleri yüzünden hemen cezalandırırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı.”

Bu âyette عَلَيْهَا ifadesindeki هَا zamirinin ve yine buna benzer olarak Fâtır sûresinin;

وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظُهُرِهَا مِنْ دَابَّةٍ

“Eğer Allah insanları, kazandıkları yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı, yerkürenin sırtında hiçbir canlı bırakmazdı.”⁹⁹² âyetinde عَلَى ظُھْرِهَا ifadesindeki هَا zamirinin, daha evvel zikredilmemiş olsa da الأرض yani “dünya” kelimesinden kinâye olduğunu zikretmektedir. Arapların bu üslûbu bazı kelimeler için söz konusu ettiğini,

⁹⁸⁸ En‘âm 6/25.

⁹⁸⁹ Mâide 5/13.

⁹⁹⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 527.

⁹⁹¹ Bolelli, *Belâgat*, s. 171.

⁹⁹² Fâtır 35/45.

bunlardan birinin de الأرض kelimesi olduğunu söylemektedir. Yine “sema” kelimesinin de bu şekilde kullanılabildiğini, mesela أَكْرَمَ مَنْ تَحْتَهَا dendiğinde falancanın gökyüzünden daha cömert olduğunun anlatıldığını ifade etmektedir. Bu kullanıma verdiği diğer örnekler de şu şekildedir:

هَآ → الغداة (Şüphesiz bu sabah soğuktur) cümlesinde هَآ zahirinin “bu sabah”tan kinâye edilmesi,

وَالَّذِي شَقَّهْنَ حَمْسًا مِنْ وَاحِدَةٍ → الأصابع (Biri beşe bölen) ifadesinde bir elin beş parmağı kastedilerek هُنَّ zahirinin "parmaklar"dan kinâye edilmesi gibi.

Müellifin açıklamasına göre Araplar bu kullanımı sıkça uygulamaktadırlar, zira konuşanla dinleyen arasında maksat hâsıl olmaktadır.

Nahl âyetinde kinâye, önceden zikredilmemiş bir kelime hakkında söz konusu olduğundan dolayı kendisiyle kinâyede bulunulan lafza (هَآ), Fâtır âyetinde olduğu gibi başka bir ziyade (ظَهَرَ) eklenmemiştir. Bu, “دَابَّة” kelimesiyle karışmasın diye böyledir. Çünkü “zahr” “dabbe” ile en çok kullanılan kelimelerden biridir. Fâtır âyetinin ise hemen bir öncesinde اَوَّلَمْ يَسْبِرُوا فِي الْأَرْضِ ifadesinde “arz” kelimesi geçmektedir. Böylelikle buradaki kinâye zikri geçen bir kavrama dairdir. Bu âyette “zahr”ın zikredilmesi ise bu nedenle burada karışıklık söz konusu olmayacağındandır. Burada Hatîb el-İskâfî (ö. 420/1029)’den de iktibasla; âyette يَظُنُّهُمْ ve عَلَى ظَهْرَهَا ifadelerinin aynı anda gelmediğini, iki tane “zı” harfinin kelâmda ağırlığa sebep olacağını ve bu sebeple bundan kaçınıldığını söylemektedir.⁹⁹³

Bu örnekler vesilesiyle müellifin belâgat sahasında da ilmî birikimini doyurucu bir biçimde ortaya koyduğuna tanık olmaktadır. Bu bahiste zikretmiş olduğumuz tüm dilbilim örneklerinden de anlaşılacağı üzere Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) eserinde her fırsatta dili alâkadar eden bahislere yoğun bir temayül göstermektedir. Nitekim onun ilmî şahsiyetinden beklenti de kanaatimizce en çok bu doğrultudadır.

⁹⁹³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 284.

B. Fıkıh Açısından Besâir

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin eserinin bir nevi Kur'ân-ı Kerim sözlüğü niteliğinde olduğunu göz önünde bulundurursak zikretmiş olduğu kelime kavramların pekçok ilmi alakadar ettiği gerçeğine ulaşmak zor olmayacaktır. Dolayısıyla onun çalışmasında fıkıh ilminin kapsamına giren terimler de bulunacağından *Besâir*'in bu noktadaki duruşuna dair bazı tespitlerimizi şu şekilde vermemiz mümkündür:

“Hadd” maddesini ele alırken müellif ilk olarak bu kelimeyi “iki şey arasında, birinin diğerine karışmasına mani olan engel” şeklinde tanımlar. Bu anlamda evin”hadd”i onun bir diğerinden ayırt edilmesini sağlayan sınırdır. Buna göre zina ve içki “hadd”inin de bu işleri işleyenleri tekrar bunları yapmaktan men etmek, başkalarının da onların yolunu tutmalarını engellemek üzere gerçekleştirildiğinden bu şekilde isimlendirildiğini söylemektedir.⁹⁹⁴ Vermiş olduğu bu bilgilerin aynı zamanda Râğıb'ın verdikleriyle de tam bir paralellik arz etmekte olduğunu da belirtmemizde fayda vardır.⁹⁹⁵

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) devamında yine Râğıb'dan alıntıda bulunarak Allah'ın tüm hudûd/sınırlarının dört türde kategorize edilebileceğini söyler. Bunların ilki: Herhangi bir ziyade ya da noksanın caiz olmadığı sınırlamalar. Buna farz namazların rekât sayıları örneğini verir. İkincisi: Üzerine ziyade yapılmasının caiz olup eksiltilmesinin caiz olmadığı sınırlar. (Zekat gibi). Üçüncüsü: Eksiltilmesinin caiz olup arttırılmasının caiz olmadığı sınırlar. (Abdest alırken organlar için yerine getirilen yıkama sayıları ve erkekler için aynı zamanda en fazla dört kadınla evlenme sınırı gibi). Dördüncüsü: Hem azaltılması hem de arttırılması caiz olan sınırlamalar. (Nafile namazlar gibi).⁹⁹⁶

⁹⁹⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 437.

⁹⁹⁵ Râğıb, *Müfredât*, 124.

⁹⁹⁶ Râğıb el-İsfahânî bu hususta dört kategori olduğunu söyleyip ilk üç kategoriye saymakta ve yalnızca ilk kategoriye örnek vermektedir. Ancak yazma nüshalardan brinde dördüncü kategori de bulunmaktadır. Fîrûzâbâdî *Besâir*'de de aynı Müfredât'taki şekilde vermiştir. Yukarıda konuyu açıklamak üzere ikinci, üçüncü ve dördüncü kategori için vermiş olduğumuz Müfredât mütercimlerinin şerhler yardımıyla eklemiş oldukları açıklamalardır. Bkz. Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü* (Trc.: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra yay., İstanbul 2012, s. 267-268; Râğıb, *Müfredât*, s. 124; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 437.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) eserinde Râğıb'dan farklı olarak “hudûd” kavramının Kur'ân-ı Kerîm'de yedi şekilde geldiğini söyler.⁹⁹⁷

Birincisi, İbadetin ihlâsı için itikâf haddi:

وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ

“Bununla birlikte siz mescitlerde itikafta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır.”⁹⁹⁸

İkincisi, Fidyе beyânı için hul⁹⁹⁹ haddi:

فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ

“Eğer onlar Allah'ın belirlediği ölçüleri gözetmeyecekler diye endişe ederseniz, o zaman kadının (boşanmak için) bedel vermesinde ikisine de günah yoktur.”¹⁰⁰⁰

Üçüncüsü, Ric‘at (geri dönüş) beyânı için talâk haddi:

فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

Eğer erkek karısını (üçüncü defa) boşarsa, kadın, onun dışında bir başka kocayla nikâhlanmadıkça ona helal olmaz. (Bu koca da) onu boşadığı takdirde onlar (kadın ile ilk kocası) Allah'ın koyduğu ölçüleri gözetebileceklerine inanıyorlarsa tekrar birbirlerine dönüp evlenmelerinde bir günah yoktur. İşte bunlar Allah'ın, anlayan bir toplum için açıkladığı ölçüleridir.)¹⁰⁰¹

⁹⁹⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 437-438.

⁹⁹⁸ Bakara 2/187.

⁹⁹⁹ Karı-kocanın anlaşmasıyla evliliğe son verilmesi anlamında fıkıh terimi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Atar, “Muhâlea”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 399.

¹⁰⁰⁰ Bakara 2/229.

¹⁰⁰¹ Bakara 2/230.

Dördüncüsü, Zararın engellenmesi ve müddet beyânı için iddet haddi:

Müellif bu maddeyi, içerisinde “hudûd” lafzı geçmediği halde Bakara sûresinin devam eden 231. âyetini baz alarak zikretmiştir.¹⁰⁰²

Beşincisi, Taksimın açıklanması için miras haddi:

وَمَنْ يَعِصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا

“Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve onun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedi kalacağı cehennem ateşine sokar.”¹⁰⁰³

Altıncısı, Kefaret açıklaması için zihar haddi:

فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامَ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّ فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَاطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا ذَلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ

“Kim (köle azat etme imkânı) bulamazsa, eşine dokunmadan önce ardarda iki ay oruç tutmalıdır. Kimin de buna gücü yetmezse altmış fakiri doyurmalıdır. Bunlar Allah'a ve Resûlüne hakkıyla iman edesiniz diyedir. İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır.”¹⁰⁰⁴

Yedincisi, İddet müddetini açıklamak için talâk haddi:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ وَاتَّقُوا اللَّهَ رَبَّكُمْ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ

“(Ey peygamber! Kadınları boşamak istediğinizde onları iddetlerini dikkate alarak (temizlik halinde) boşayın ve iddeti sayın. Rabbiniz olan Allah'a karşı gelmekten

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرَخُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِيَتَّعِنَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ

(Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman, ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın. Haklarına tecavüz edip zarar vermek için onları tutmayın. Bunu kim yaparsa kendine zulmetmiş olur.) Bakara 2/231. Bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâîr*, (Muhakkikin dipnotu), II, 438.

¹⁰⁰³ Nisa 4/14.

¹⁰⁰⁴ Mücâdele 58/4.

sakinin. Apaçık bir hayâsızlık yapmaları dışında onları (bekleme süresince) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır.)”¹⁰⁰⁵

Yukarıdaki örneği seçmemizin sebebi Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin fikhî açıdan da birikim ve söz sahibi bir âlim olduğunu göstermesi hasebiyledir. Zira o, bir kavramı ele aldığı anda o kavram hangi disiplinde en çok öne çıkıyorsa bu anlamda doyurucu açıklamalar vermeye çalışmaktadır. Bu anlamda “hadd” ve “hudûd” kavramlarını da söz konusu bu prensibi doğrultusunda fikhî açıdan detaylarını da zikrederek okuyucusuna sunmaktadır.

C. Kelâm Açısından Besâir

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin, eserinde gerektiğinde Kelâm ilminin de istifade ettiği görülmektedir. Müellifin, ömrünün son demlerini geçirdiği yer olan Yemen’i Zeydîlik her ne kadar bir dönem etkisi altına almış olsa da, Sünnî ve Şafîî olan müellife kadar gelen dönemde, imamet sistemini işlettikleri için varlıklarını devam ettirebilmiş olmakla beraber iyice güçlerini yitirmişler ve Sünnî Resulîler bölgeye hâkim olmuşlardır.¹⁰⁰⁶ Bu nedenle müellifin açıklamalarında Zeydîlik etkisine rastlanmamaktadır.

ختم maddesinde kalplerin mühürlenmesiyle ilgili olarak meşhur mu’tezilî âlim Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 303/916)’nin görüşüne yer vererek şu değerlendirmelerde bulunur:

“Allah kâfirlerin kalplerinin üzerine bir mühür koyar ki melekler için bu onların küfrüne dair bir işaret olsun da onlara dua etmesinler. Bu, itibar edilecek bir görüş değildir. Çünkü bu yazı şâyet duyu organlarıyla algılanabilir türden olsaydı cerrahların onu fark etmeleri icap ederdi. Yahut eğer hissedilebilir değil de akledilebilir türden olsaydı o zaman da melekler onların itikadına muttali olacakları için bu tarz bir işarete ihtiyaçları kalmazdı. Bazıları da Allah’ın onların kalplerini mühürlemesinin, onun iman etmeyeceğine şahitliğidir, demişlerdir. Allah Teâlâ’nın **الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ** (O gün biz

¹⁰⁰⁵ Talâk 65/1.

¹⁰⁰⁶ İlyas Üzümlü, “Zeydîler”, *DİA*, XXXIV, 327.

onların ağızlarını mühürleriz)¹⁰⁰⁷ kavli de “Onları konuşmaktan men ederiz” anlamındadır.¹⁰⁰⁸

Müellifin çalışmasında yer yer Kelam konusu sayılabilecek kavramları da ele aldığı görülmektedir. Bunlardan bir tanesi نَسَخ (tenâsüh) kavramıdır. Bu kavramı şöyle açıklar:

“Tenâsühü savunanlar, şeriatin sabit kıldığı dirilişi inkâr ederler ve ruhların sonsuza dek bedenlerde aktarıldığını zannederler. Bir kavmin yerine başkasının gelmesi asırların tenasühüdür.” Burada onun “şeriatin sabit kıldığı” ve “zannederler” ifadelerini kullanmasından açıkça bu görüşe itibar etmediği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁹

Müellifin Kelâma dair yer verdiği kavramlardan biri de “istitâat”tir. Kur’ân’da üç vecihte geçtiğini söylemektedir. İlki: لَوْ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ (“Eğer gücümüz yetseydi, elbette sizinle beraber çıkardık”¹⁰¹⁰) ve وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا (Yoluna gücü yetenlerin o evi hacetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır¹⁰¹¹) âyetlerinde geçen mal gücüdür. İkincisi: وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ (Kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz¹⁰¹²) âyetinde kastedilen kuvvet ve takat anlamıdır. Üçüncüsü: إِنْ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُدُوا مِنْ أَقْطَارِ (onu (engeli) delemeler¹⁰¹³) ve وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا (Göklerin ve yerin çerçevesinden çıkıp gitmeye gücünüz yetiyorsa geçin¹⁰¹⁴) âyetlerinde kudret ve bedenî güçtür.¹⁰¹⁵ Müellif bundan sonra bu kavramla ilgili şu bilgilere yer vermektedir:

استطاعة kelimesi طَوَعَ kökünden استفعل bâbındadır. Fiilin kendisiyle gerçekleştiği şeyin varlığıdır. Muhakkiklere göre bu, ‘insanın gerçekleştirmek istediği

¹⁰⁰⁷ Yâsîn 36/65.

¹⁰⁰⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 527.

¹⁰⁰⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 45.

¹⁰¹⁰ Tevbe 9/42.

¹⁰¹¹ Âl-i İmran 3/97.

¹⁰¹² Nisa 4/129.

¹⁰¹³ Kehf 18/97.

¹⁰¹⁴ Rahman 55/33.

¹⁰¹⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 187.

fiili gerçekleştirmesini mümkün kılan şeyler’ için kullanılan bir isimdir. Bunlar dör tanedir: İşi yapana (fâile) mahsus bir bünye; işlenecek fiilin tasavvur edilmesi; bu fiilin tesirine muhatap olacak bir madde; eğer fiil ‘yazmak’ fiili gibi âletletle yapılan bir fiilse âlet. Çünkü yazma fiilini yapan kişi (kâtip), yazma eylemini gerçekleştirebilmek için bu dört şeye ihtiyaç duyar. Eğer kişi bu dört şeyden birinden ya da daha fazlasından yoksunsa onunla ilgili olarak; *فَلَانٌ غَيْرُ مُسْتَطِيعٍ لِلْكِتَابَةِ* (Falanca kişinin yazmaya gücü yoktur) denir. İstitâatin zıddı ise ‘acz’dir. Acz, bu dört şeyden birine ya da daha fazlasına sahip olmamaktır. Ne vakit bu dört şeyin tamamını elde ederse mutlak bir şekilde müstafî‘ (güç yetiren) olur. Onlardan yoksun olduğunda da mutlak sûrette âciz olur. Ne zaman bazı kısımlarına sahip olup bazılarına sahip olmazsa o zaman bir açıdan müstafî‘, bir açıdan da âciz olur. Bu durumda acz ile nitelendirilmesi daha tercihe şayan olur. İstitâat ‘kudret’ten daha özeldir. *وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا* (Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır¹⁰¹⁶) âyetinde söz konusu dört unsurun varlığına ihtiyaç duyulur. *“Rabbin bize gökten bir sofraya indirebilir mi?”*¹⁰¹⁷ âyetiyle ilgili olarak da denilmiştir ki; (havariler) bunu henüz Allah hakkındaki bilgileri kuvvetlenmeden söylemişlerdir. Yine denilmiştir ki; onlar bu işe kudret anlamını değil, ilâhî hikmetin bunu gerektirip gerektirmediği anlamını kastetmişlerdir. *يُسْتَطِيعُ* ile *يُطِيعُ* fiillerinin aynı anlama geldiği de söylenmiştir. Âyetteki *هَلْ يَسْتَطِيعُ* ifadesi de *هَلْ يُجِيبُ* (Allah icâbet eder mi?) manasındadır. Tıpkı şu âyetteki gibi: *مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ* (Zalimlerin ne sıcak bir dostu, ne de sözü dinlenir bir şefaathçisi vardır¹⁰¹⁸). Burada da *يُطَاعُ* fiili *يُجَابُ* anlamındadır. Muhatap sigasıyla *هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبِّكَ* (Rabbinden isteyebilir misin?) kıraatiyle de okunmuştur. Bu da tıpkı; “Emirden şunu yapmasını isteyebilir misin?” demek gibidir. *اسْتَطَاعَ* ile *اسْتَطَاعَ* şeklindeki kullanımlar da aynı anlamdadır. Nitekim âyette: *فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا* (Artık onu ne aşabildiler ne de delebildiler¹⁰¹⁹) şeklinde geçmektedir.”¹⁰²⁰

¹⁰¹⁶ Âl-i İmran 3/97.

¹⁰¹⁷ Mâide 5/112.

¹⁰¹⁸ Mü’min 40/18.

¹⁰¹⁹ Kehf 18/97.

¹⁰²⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 187-188.

Söz konusu kavramı Râğıb (ö. 425/1033) da *Müfredât*’ında ele almış, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’ye nispetle daha detaylı bir incelemeye tâbi tutmuştur.¹⁰²¹

Fıkıh ilminde olduğu gibi, kelâm ilmi sahasına giren kavramlarda da müellifin bu ilmin detaylarına vukûfiyetle kavramlara yaklaştığı ve o ilmin gerektirdiği altyapı çerçevesinde bu kavramları ele aldığı görülmektedir. Bu da Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin çok yönlü bir âlim olduğunu göstermektedir.

D. Tasavvuf Açısından Besâir

Tasavvufa karşı son derece ilgi ve meyli bulunan müellif eserinde tasavvufî kavramların söz konusu olduğu kısımlarda bu ilgisini hissettirmekte, bu kavramlara dair oldukça ayrıntılı açıklamalar yapmaktadır.

Ele aldığı tasavvufî kavramlardan birisi hayâ maddesidir. İşin ilginç olan tarafı, genelde incelediği kavramlara dair âyetlere yer veren müellif bu kavramı açıklarken herhangi bir âyet örneğine yer vermemektedir. Bununla birlikte pek çok açıklamasında Râğıb’dan alıntılarda bulunurken bu maddeyi tamamen kendi tasavvufî meyil ve birikimi doğrultusunda özgün bir üslûpla kaleme almış olduğunu müşahede etmekteyiz.¹⁰²²

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) “hayâ”yı ‘nefsin çirkinliklerden ve hak sahibine hakkı hususunda tefritte bulunmaktan uzak durması’ şeklinde tanımladıktan sonra Zünnûn-i Mısri (ö. 245/859?)’nin haya tarifine yer verir. Buna göre hayâ; geçmişte Rabbine karşı işlediğin günahlardan ötürü kulun kalbinde saygıyla karışık korku bulunmasıdır. Yine Zünnûn’un: “Aşk konuşturur, hayâ susturur, (Allah) korku(su) hüznülendirir” sözünü nakleder.

Müellif hayânın on çeşidinden bahsetmektedir:

¹⁰²¹ Râğıb, *Müfredât*, s. 328-329.

¹⁰²² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 515-518.

Suç işleme hayâsı: Âdem Aleyhisselâm'ın hayâsı bu türdendir. Cennet'te kaçmaya çalıştığı vakit Allah Teâlâ “Ben'den mi kaçıyorsun ey Âdem?” dediği vakit Hz. Âdem “Hayır ya Rab, bilakis Sen'den hayâ ettiğimden kaçıyorum” demiştir.

Kusur hayâsı: Meleklerin hayâsı böyledir. Ki onlar gece gündüz Allah'ı tesbih etmekte ve asılsız söz söylememektedirler. Kıyamet günü geldiğinde ise şöyle diyecekler: “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz, biz sana hakkınca ibadet edemedik.”

Saygı hayâsı: Allah'ı bilme hayâsıdır. Kulun Rabbi hakkındaki bilgisine göredir.

Cömertlik hayâsı: Kendilerini Hz. Zeynep'le düğün yemeğine davet edip onun yanında kalmayı uzun tutan topluluğa Nebi (s.a.v.)'in hayâsı gibi. Kalkıp onlara “ayrılın” demekten hayâ etmiştir.

Mahcubiyet (haşmet) hayâsı: Kızının konumundan dolayı (damadı olmasından ötürü) Resûlullah (s.a.v.)'e meziyi sormaya çekinen Hz. Ali'nin hayâsı gibi.¹⁰²³

Nefsini hor ve küçük görme hayâsı: Nefsinin durumunu hakir görerek ihtiyaçlarını Rabbinden dileyen kulun Rabbinden hayâsı gibi.¹⁰²⁴

Sevgi hayâsı: Sevenin sevdiğine hayâsı böyledir. Öyle ki yokluğunda onu hatırladığında kalbindeki hayâ artar, yüzünde tesiri belirir ve sebebini bilmez. Aynı şekilde sevdiğiyle buluştuğunda ve ona açıldığında aşığa şiddetli bir korku gelir. Bu hayâ ve korkunun sebebi insanların çoğunun bilmediği bu nedendendir. Hiç şüphesiz kalbe galip gelici bir güce duyulan muhabbet bedene galip gelici bir güce duyulan muhabbetten daha büyüktür. Kalbine ve ruhuna galip gelen kişi nerde bedenine galip gelen nerede! Bundan dolayı hükümdarlar ve otorite sahipleri insanlara üstün gelmeyi sever ve sevdiklerinin de kendilerine üstün gelmesi onlara hoş gelir. Maşukun karşısına âşık aniden çıktığında ve onu birden gördüğünde, kalp onun gücünün saldırısını hisseder ve korkuya kapılır.

¹⁰²³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 515.

¹⁰²⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 515-516.

Kulluk hayâsı: Bu, sevgi ile korkunun, bir de Mabud’a kulluğunun yeterli olmamasının ve O’nun kudretinin bundan daha yüce olduğunun müşahedesinin karışık bulunmasıdır. O’na olan kulluk da kaçınılmaz olarak bundan hayâ etmeyi gerektirir.¹⁰²⁵

Şeref ve izzet hayâsı: Büyük ve saygın bir nefsin, konumunun gereğinden düşük bir ihsanda bulunması durumundaki hayâsıdır. Onun bu harcamasıyla izzet-i nefsinin hayâsı ortaya çıkar. Bu hayânın iki sebebi vardır. Biri bu sözünü ettiğimizdir, diğeri ise ala kişiden hayâ etmesidir, öyle ki bazı ihsan sahipleri alan kimsenin utanmasından hayâ ederler.¹⁰²⁶

Mü’minin nefsinden hayâsı: Üstün nefislerin nefsinin kusuruna razı gelmekten ve yetersizliğinden kâni olmasından ötürü duyduğu hayâdır. Nefis kendini kendi nefsinden utanır bulur. Öyle ki onun sanki iki nefsi vardır da bir nefsi diğer nefsinden utanır.¹⁰²⁷ Bu, hayânın en kâmil şeklidir. Kulun kendi nefsinden hayâ etmesi başkasından hayâ etmesine daha müstehaktır. Yahya b. Muâz (ö. 258/872) şöyle söyler: “Kim itaatkâr olarak Allah’tan hayâ ederse, Allah da ondan hayâ eder. Günahkâr olsa bile.” Bu söz açıklamaya ihtiyaç duyar. Bunun manası; her kime, Allah’ın huzurunda hayâ edenin öne eğilmesi gibi kalbi eğik olduğu taat halinde dahi O’ndan hayâ duyma ahlâkı üstün gelirse utanır. Şüphesiz, o kul günah işlediğinde Allah Teâlâ kereminden ötürü ona o haldeyken nazar eylemekten, işlediği kusuru sebebiyle dostu ve kendisine değer verdiği bir kimse olarak kabul etmekten hayâ eder. Hal böyleyken, kişi kendisine arkadaşı, çocuğu veya sevdiği gibi en özel ve en muhabbet duyduğu kimselerden birinin ihanetine vâkıf olsa bu haberdar oluştan dolayı kendisine garip bir hayâ gelir. Öyle ki sanki kendisi suçludur. Bu, keremin (iyiliğin) son noktasıdır. Denilmiştir ki: “Bu hayânın sebebi onun kendi nefsini suçluya benzetmesidir. Böylece hayâ ona gelir. Tıpkı kişinin minberde konuşması tutulan birini gördüğünde hayânın onu yakalaması gibi. Bu durumda o utanır, çünkü kendi nefsini o durumun yerine koyar.”¹⁰²⁸

¹⁰²⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 516.

¹⁰²⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 516.

¹⁰²⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 516-517.

¹⁰²⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 517.

Rab Teâlâ'nın kulundan hayâsı: Düşüncelerin idrak edemediği, akılların anlamaya kifâyet edemediği bir başka hayâ türüdür. Bu, lütuf, iyilik ve cömertlik hayâsıdır. Şüphesiz ki O, çok iyi ve çok cömerttir. Kulu ona ellerini açtığında boş çevirmekten hayâ eder, İslâmiyet'te yaşlanan kuluna azap etmekten hayâ eder. Nitekim Yahya b. Muaz da “Subhânallah! Kulu günah işler, fakat o hayâ eder” demektedir.¹⁰²⁹

Âlimler hayânın neden kaynaklandığı hususunda farklı görüşler zikretmişlerdir. Sevgiye bağlı ta'zimden olduğu söylenmiştir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909); “Allah'ın nimetlerini müşahade edip kendindeki kusurları görmekten kaynaklanır” demiştir. Yine denilmiştir ki: “Utandığı şeyden ötürü kalbin hislerinden ve o şeyden hiç hoşlanmamaktan kaynaklanır ve bu hisler ve hoşlanmama hayâ olarak isimlendirilir.” Bu sözlerin hiçbirisi arasında bir çelişki bulunmamaktadır. Çünkü hayânın birden çok sebebi vardır, herbiri diğerine işaret etmektedir.¹⁰³⁰

Vermiş olduğumuz bu örneği de *Besâir* sahibinin tasavvufla alâkasına ve bu alâkası neticesinde sahip olduğu yetkinliğe ışık tutuması açısından geniş bir örnek olması hasebiyle tercih ettik. Bu ve bunun gibi pek çok tasavvufî kavramı (haşyet¹⁰³¹, havf¹⁰³², ittikâ¹⁰³³, takva¹⁰³⁴, zühd¹⁰³⁵ vb.) müellifin Kur'ân âyetlerinden de yola çıkarak detaylı bir incelemeye tabi tuttuğunu görmekteyiz. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin söz konusu sufi meşrep tavrı ve bu tavrın eserine geniş çaptaki yansıması onun *Besâir*'ini Râğıb'ın *Müfredât*'ından ayıran bir başka orijinal yönüdür.

¹⁰²⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 517.

¹⁰³⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 518.

¹⁰³¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 541.

¹⁰³² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 576.

¹⁰³³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 115.

¹⁰³⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 256.

¹⁰³⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 138.

SONUÇ

817/1415 senesinde İran topraklarında Şiraz'a bağlı Kazerun beldesinde dünyaya gelen Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) , küçük yaşta hafıza kapasitesi ve dilbilime olan yoğun ilgisiyle temayüz etmiş bir âlimdir.

Hıfzını ve ilk tahsilini bulunduğu beldede tamamladıktan sonra Vasıt, Bağdat, Şam, Kudüs, Kahire gibi o dönemin pek çok ilim merkezlerini dolaşarak buralarda hem pek çok kıymetli âlimin rahle-i tedrisinden geçerek çeşitli icâzetler almış hem de bizzat kendisi de talebe yetiştirmiştir.

Özellikle dilbilim sahasında daha mâhir olmasına rağmen hadis ilminde de hatırı sayılır bir birikim elde etmiş, ne var ki eserlerinde hadis hususunda beklenen titizliğe riâyet edemediğinden bu birikimin gereğine göre davranmamış olduğu görülmektedir.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'ye esas şöhretini kazandıran, dilbilim sahasında kaleme almış olduğu *el-Kâmûsu'l-muhît* adlı lügat çalışması olup, bu eser her çağda dilbilim araştırmacılarının kendisinden müstağni kalamadığı bir konuma yükselmiştir.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) dilbilimin yanı sıra Tefsir ilminde de faaliyet göstermiş bir âlimdir. Ne var ki bugüne değin tefsirciliği dilticiliğinin gölgesinde kalagelmiştir. Tefsir sahasında yazmış olduğu en önemli eseri ise hiç şüphesiz bizim de araştırma konumuzu teşkil eden *Besâiru zevi't-temyîz* adlı çalışmasıdır.

İncelememiz neticesinde gördük ki Fîrûzâbâdî bu çalışmasında Kur'ân-ı Kerîm'i daha evvel örneğine rastlanmamış, kendine has bir metodla tefsir etmektedir. Altı ciltten müteşekkil olan bu eserinin ilk cildinde müellif Kur'ân'ı Ker'im'in tefsirine dair bilinmesi gereken bilgiler ve Kur'ân ilimlerine dair bazı bahislerle esere giriş yapmakta, devamındaysa Kur'ân-ı Kerîm'i, orijinal olduğunu düşündüğümüz kendi yöntemince tefsir etmektedir. Sonraki dört ciltte ise müfessir Rağıb el-İsfahânî (ö. 425/1033)'nin *Müfredât*'ına oldukça benzer şekilde Kur'ân sözlüğü çalışmasına girişmekte ve burada ondan çokça alıntıya yer vermektedir. Ancak her ne kadar ondan etkilenmiş görünse de, eserinin *Müfredât*'tan çok daha hacimli ve kapsamlı olması, içerisinde bir Kur'ân tefsiri barındırması, kavramlar hakkında daha detaylı izahlara yer vermesi, *Müfredât*'ta yer

verilmemiş bazı kavramları da işlemesi ve bilhassa Tasavvufî kavramlar noktasında herbiri neredeyse birer risâle hüviyetinde doyurucu izahlar getirmesi, kanaatimizce, onu bu eserden ayıran mümeyyiz vasıflarıdır. Yine son ciltte ise Kur'ân-ı Kerim'de zikri geçen peygamberler, geçmiş kavimler ve zulüm figürlerine yer vermesi de bu farklı yönlerle eklenebilecek bir diğeridir.

Esasen müellifin bu çalışması el-Melikü'l-Eşref'in (ö. 803/1400) tasarladığı kapsamlı bir ilimler ansiklopedisinin Tefsir ve Kur'ân ilimleri hakkındaki kısmıdır. Ancak o vefat edince proje yarım kalmış ve sadece Firûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin yazmış olduğu kadarı teşekkül etmiştir.

Çalışmamız sırasında, müellifin, eserinde tefsir faaliyeti esnasında sadece belli konu başlıklarından hareketle Kur'ân-ı Kerîmi tefsir ettiğini gördük. Sûreleri tefsirine daha ziyâde Mekkî-Medenî, Sûrelerin İsimleri, Nâsih-Mensûh, Müteşâbihât, Surelerin Faziletleri gibi Kur'ân İlimleri doğrultusunda yön verdiği belirledik. Çalışmamızda bu ilimleri ne kadarıyla ele almış olduğunu tek tek tespit etmeye çalıştık. Ayrıca birçok tefsirde olduğu gibi, tefsir ilminin rivâyet ve dirâyet imkânlarından da ne ölçüde faydalanmış olduğunu örneklerle tespit etmeye çalıştık. Bu anlamda klasik tefsirlerde olduğu gibi âyeti âyetle, hadisle, sahâbe ve tâbiun kavliyle tefsire başvurduğunu, yer yer kıraatlerden, şiirden, esbâb-ı nüzul ve isrâiliyyat rivayetlerinden de yararlandığını müşahade ettik. Dirayet açısından ise en çok dilbilim, fıkıh, kelâm ve tasavvuf açısından eserinde açıklamalarda bulunduğunu gördük. Kavramları ele alırken ise iştikak bahislerini zikrettikten sonra Kur'ân'da nerelerde, hangi anlamlarda geçtiği bilgilerini verdiğini gördük. Bu anlamda eserin diğer pek çok tefsir ürününden farklı olduğunu ve bir orijinaliteye sahip olduğunu söylememiz mümkündür. Zira müellifin tek bir kaynak bünyesinde hem Kur'ân ilimlerine dair bazı mühim bilgileri hem Kur'ân-ı Kerîm tefsir faaliyetini hem de bizzat Kur'ân-ı Kerîm'in kelimelerine dair bir lügat çalışmasını cem ettiğine vâkıf olduk. Eser bu açıdan istifadeye matuf olup tür olarak literatürde benzer bir örneğinin söz konusu olmaması açısından da özgün bir niteliğe sahiptir.

Bununla birlikte, müellifin eserde kullanmış olduğu kaynaklarda gereken ilmî titizliğe riâyet etmemiş olması, çoğu zaman referansta bulunmadan pek çok bilgiyi kaynaklardan direkt derc etmiş olması, hadis ilmindeki hatırı sayılır birikimine rağmen

hadisleri rivâyet ederken çoğu yerde beklenen hassasiyeti gösterememiş olması gibi gerekçeler de eserin değerine gölge düşmesine neden olacak nitelikteki, kabul edilmesi gereken bazı gerçekliklerdir.

Eserin, sarf, nahiv, belâgat vb. dil ilimleri noktasında müellifin tabir-i câizse tüm mahâret ve birikimini gözler önüne serdiği bir zemin teşkil ettiğini söylemek müellifin hakkını teslim etme noktasında üzerimize düşen bir vazifedir. Ancak bununla birlikte eserde göze çarpan bir diğer nokta da şudur ki; müellifin ilmî yaşamı boyunca felsefe, mantık ve benzeri aklî ilimlerden ziyade tefsir, hadis, dilbilim, vs. gibi devamlı naklî ilimlerle haşır neşir olup aklî ilimlere bunlar kadar mesâi harcamamasının, onun yorum kabiliyetine de az çok bir sınır getirmiş olabileceği düşünülmektedir. Çünkü eserin nakil yönünün aklıyla vardığı şahsî yorum yönünden çok daha ağırlıklı olduğunu söylemek mümkündür.

Tespitlerimize göre eserin en çok öne çıkan vasıflarından biri de tasavvufî kavramlar noktasındaki cömert açıklamalarıdır. Müellifin tasavvufa olan sempatisi ve sufi-meşrep tavrı hiç şüphesiz bu tezahürde etkili rol oynamıştır. Çalışmamız esnasında biz bu meseleye çalışmamızın hacmi el verdiği oranda cüz’î örnekler bazında değinsek de kanaatimizce bu konu müstakil olarak etüt edilmeye ihtiyaç arz etmektedir. Bugüne dek bir başka eserde de incelendiğini göremediğimiz bu husus Besâir müellifi Fîrûzâbâdî’nin tasavvufa ve tasavvufî kavramlara bakışını yansıtmaya bakımından oldukça önem arz etmekte bu anlamda araştırmacıların ilgi ve yönelimlerini beklemektedir.

Eserle ilgili bir başka orijinal vasf da müellifin son ciltte yer vermiş olduğu Kur’an’da zikredilen peygamber ve geçmiş kavim isimleriyle bazı iyilik ve zulüm figürleridir. Müellif bu isimleri eserinde müstakil bir ciltte ele almaktadır. İncelememizin ilgili başlığında yine cüz’î miktarda değinmekle yetindiğimiz bu isimler de ayrıca bir araştırma konusu olmak için çok elverişlidir. Besâir’de geniş bir hacim kaplaması dolayısıyla müstakil bir çalışmada ele alınması ilim dünyası için önemli bir katkı olacaktır kanattındeyiz. Bu sebeple söz konusu hususu da araştırmacıların dikkatine sunma gereği duyduk.

Tüm araştırma ve incelemelerimiz neticesinde varmış olduğumuz sonuç şudur ki, Fîrûzâbâdî'nin *Besâiru zevi't-temyîz* isimli bu çalışması bugüne dek gölgede kalmış, ancak şimdiden sonra araştırmacıların ilgi ve istifadesi umulan, konuları ele alışında yöntemi bakımından benzersiz ve orijinal, ansiklopedik bir tefsir çalışmasıdır. Kendisinden hem tefsir hem de sözlük anlamında istifade edilebilmesi noktasında çok yönlü bir niteliğe sahiptir. Gölgede kalmış olmasında Râğîb'ın *Müfredât*'ının etkisi olduğu düşünülse de yukarıda dile getirdiğimiz pekçok yönden ondan farklılık arz etmektedir. Bu anlamda müellifimiz Fîrûzâbâdî'nin de tefsir ilmi sahasında müfessirlerden bir müfessir olduğunu söylemekte hiçbir beis yoktur. Müfessirin tefsir metoduna yönelik ortaya koyduğumuz bu çalışmamızın Fîrûzâbâdî ve tefsir anlayışıyla ilgili arkadan gelebilecek başka çalışmalar için öncülük teşkil etmesini ummaktayız.

EKLER

EK 1 : BESÂİRU ZEV'İT-TEMYİZ'DE İNCELENEN KUR'ÂN KELİMELERİ

ا	برق	توب	ح	حمى	خيل	ربط	روح	سرف	شرد
ا	برك	ث	ح	حنذ	د	ربع	رود	سرق	شور
ابد	برم	حب	حبب	حنف	د	ربو	ريب	سطو	شرط
ابو	بره	ثبی	حبط	حنك	دیب	رتع	ز	سعد	شرع
اتى	بزغ	ثرب	حبل	حنن	دبر	رتق	ز	سعی	شرق
اجر	پسر	ثقف	حجب	حور	دخر	رتل	زیر	سفع	شرك
اجل	بسس	ثقل	حجج	حوز	دخل	رجج	زجی	سفه	شرى
احد	بسط	ثمد	حجز	حوش	درأ	رجز	زحف	سقط	شطأ
اخذ	بسق	ثمر	حدث	حوط	درج	رجس	زخرف	سقى	شطر
اخر	بسل	ثمن	حد	حول	درر	رجع	زرب	سكت	شطن
اذن	بسم	ثنی	حذر	حین	درس	رجف	زرع	سكر	شعب
اذى	پشر	ثوب	حرب	حیی	درک	رجل	زرق	سكن	شعر
ارض	بصر	ج	حرث	خ	دری	رجم	زعق	سلط	شفع
اسف	بضع	ج	حرج	خ	دسر	رجو	زعم	سلف	شقق
افك	بطء	جبر	حرد	خبث	دعع	رحب	زغر	سلق	شقى
اكل	بطل	جثم	حرر	خبث	دعو	رحل	زقم	سلل	شقق
الف	بطن	جحد	حرس	خبر	دفع	رحم	زكو	سلم	شكر
اله	بعث	جحم	حرص	خبط	دلل	ردء	زلف	سلو	شكك
امر	بعد	جدد	حرض	خبل	دنو	ردد	زلل	سمر	شكل
امم	بعض	جدر	حرف	ختم	دهر	ردف	زمر	سمع	شكو
امن	بعل	جدل	حرق	خدع	دهق	رزق	زهذ	سمو	شمت
امو	بغى	جرم	حرم	خرج	دهن	رسل	زوج	سنم	شنا
اهل	بقى	جرى	حزب	خرص	دور	رسو	زور	سئن	شهب
اول	بكك	جزء	حزن	خزى	دون	رشد	زول	سنو	شهد
الاول	بكم	جزى	حسب	خسر	دين	رصد	زید	سنه	شوب
الاولى	بكى	جسد	حسس	خسف	ذ	رصاص	زیغ	سهو	شوظ
التأويل	بلد	جسس	حسن	خشع	ذ	رضو	زین	سوء	شوك
ابى	بلو	جعل	حشر	خشى	ذیب	رعب	س	سود	شوى
ب	بنن	جلس	حصر	خضم	ذخر	رعد	س	سور	شياً
بتل	بنى	جلل	حصن	خضر	ذراً	رعى	سأل	سوع	شيب
بجس	بوا	جلو	حصو	خطأ	ذرر	رغب	سبب	سوف	شیخ
بجس	بوب	جمع	حضر	خطب	ذرع	رغم	سبح	سوق	ص
بحر	بيت	جمل	حطب	خطط	ذکر	رفت	سبط	سول	ص
بخس	بيض	جمم	حفر	خفف	ذكو	رفع	سبع	سوى	صبيب
بخع	بيع	جنب	حفظ	خلا	ذلل	رفف	سيل	سيب	صیح
بخل	ت	جنج	حفف	خلص	ذمم	رقب	سجد	سیح	صیر
بدر	جند	حفى	خلط	ذنب	رققى	سجر	ش	صیغ	صیغ
بدع	تنب	جهد	حقق	ذهب	رقم	سجل	ش	صحب	صحب
بدل	تبر	جهر	حكم	ذوف	رقى	سجن	شبه	صحف	صحف
بدن	تبع	جهل	حلل	خلق	ركب	سحر	شت	صدد	صدد
برج	تیو	جوب	حلم	خلل	ركز	سدد	شجر	صدر	صدر
برح	تجر	جور	حما	خوف	ر	رعم	سرب	شحج	صدع
برر	ترب	جوز	حمد	خول	رأى	رهب	سرج	شحم	صدق
برز	ترك	جیا	حمل	خون	ريب	رهن	سرط	شرب	صرر
برزخ	تمم		حمم	خير	ربص	رهو	سرع	شرح	صرف

صرم	طرح	عرب	غمز	قسر	كلا	مكر	نعل	ويل	ولج
صعد	طرد	عرش	غنى	قسط	كلم	مكك	نعم	وبق	ولى
صفو	طرف	عرض	غول	قسم	كم	ملح	نفس	وند	وهب
صفح	طعم	عرف	غوى	قصد	كمل	ملك	نفق	وتر	وهن
صغد	طغو-ى	عرم	ف	قصر	كنن	ملل	نفل	وتن	وهى
صفر	طفق	عرى		قضى	كهل	منن	نقب	وثق	ويل
صفن	طلح	عزب	فتح	قطر	كهن	موت	نقر	وجب	ي
صفو	طلل	عزز	فتن	قطط	كور	ن	نقض	وجد	
صلب	طمث	عزم	فتو	قطع	كون		نكب	وجس	ياس
صلح	طمم	عسى	فرد	قطمر	كى	نبا	نكح	وجف	يبس
صلا	ظمن	عشر	فرش	قطن	كيد	نبت	نكر	وجه	يتم
صلل	طهر	عصب	فرض	قعد	كيف	نبز	نمم	وحد	يدى
صلى	طوع	عصر	فرغ	قفل	ل	نتق	نور	وحش	يسر
صمم	طوف	عصف	فرق	قلب			نوس	وحى	يقظ
صمد	طوق	عضد	فرى	قلل	لالا	نجد	نوش	ودد	يقن
صمع	طول	عضض	فسر	قلم	لبب	نجس	نوص	ودع	يمن
صنع	طوى	عضل	فسق	قتع	لبث	نجم	نوم	ودق	ينع
صنم	طيب	عضو	فصل	قوب	لبد	نجا	ه	ورد	يوم
صنو	طين	عطف	فضل	قوت	لبس	نحب		ورق	
صوب	ظ	عطو	فضا	قول	لحد	نحت	هيو	ورى	
صوت		عفر	فعل	قوم	لحن	نحس	هجد	وزر	
صور	ظعن	عفو	فقر	قوى	لدن	نحل	هجر	وزع	
صوع	ظفر	عقب	فقه	قيض	لزب	نخر	هجع	وزن	
صوف	ظلل	عقد	فكر	قيل	لطف	ندد	هدد	وسط	
صوم	ظلم	عقل	فكه	ك	لعن	ندم	هدى	وسع	
صيص	ظماً	عقم	فلح		لغو	ندى	هرب	وسق	
صيف	ظنن	علق	فلن	كأين	لفت	نزع	هزز	وسل	
ض	ظهر	علم	فوت	كيب	لقب	نزل	هشم	وسم	
	ع	علو	فوض	كيد	لقط	نسا	هضم	وسوس	
ضبح		عمد	فوق	كبر	لمم	نسب	هطع	وصب	
ضحك	عبث	عمر	فوم	كتب	لوذ	نسخ	هلك	وصد	
ضحو	عبد	عمل	فوه	كثر	لوم	نسل	هلل	وصف	
ضدد	عبر	عند	فيأ	كدر	لين	نسى	هلم	وصل	
ضرب	عقر	عنى	ق	كذب	م	نشأ	همد	وضع	
ضرر	عتب	عود		كرس		نشر	همز	وضن	
ضرع	عتد	عوم	قبر	كرم	متع	نشز	همس	وطء	
ضعف	عتق	غ	قيض	كره	مثل	نشط	همم	وعى	
ضعث	عتل		قبل	كسب	مجد	نصب	هنأ	وغد	
ضعن	عجب	غبر	قتر	كسف	مدد	نصح	هود	وغض	
ضلل	عجز	غدو	قتل	كسل	مدن	نصر	هون	وقب	
ضيز	عجف	غرب	قدد	كشف	مرأ	نصف	هوى	وقت	
ضيع	عجل	غسق	قدر	كعب	مرض	نصو	هيت	وقد	
ضيف	عجم	غسل	قدس	كفف	مسح	نضخ	هيج	وفر	
ط	عدد	غشوى	قدم	كفر	مسس	نضد	هيم	وقع	
	عدل	غضب	قرأ	كفى	مسك	نطف	هيا	وقى	
طبع	عذب	غفر	قرب	كلا-كلتا	مضغ	نطق	و	وكأ	
طبق	عذر	غفل	قرض	كلف	مضى	نظر		وكز	
طحو	عرر	غلم	قرن	كلال	مطا	نصن	ويل	وكل	

EK 2: FÎRÛZÂBÂDÎ'NİN ZEBİD'DE BULUNAN KABRİ¹⁰³⁶

¹⁰³⁶ Strotmann, *a.g.e.*, s. 63.

**EK 3: FÎRÛZÂBÂDÎ'NİN YANINA GÖMÜLDÜĞÜ İSMAİL EL-
CEBERTÎ'NİN ZEBİD'DE BULUNAN TÛRBESİ¹⁰³⁷**

¹⁰³⁷ Strotmann, *a.g.e.*, s. 144.

**EK 4: EL-MELİKÜ'L-EŞREF İSMÂİL'İN TAİZ'DE BULUNAN
KABRİ¹⁰³⁸**

¹⁰³⁸ Strotmann, *a.g.e.*, s. 114.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmerî, Sâib b. Abdirrahman, *Nüzhe fî kitabi Besâiri zevi't-temyîz*, Riyad 1985.
- Aka, İsmail, “Timurlular”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 177-180.
- Akın, Mehmet, *Memlûklerin İdaresi Altında Hilafet Kurumu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Batman Üniversitesi), Batman 2014.
- Ali b. Hasan Hazrecî, “*el-‘Ukûdû'l-lü'lü'yye fî târîhi'd-devleti'r-Resûliyye*”, (nşr. Muhammed Besyûni Asel), Kahire 1911, II.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.
- Apaydın, H. Yunus, “İbn Kayyim el-Cevziyye”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 109-123.
- Askalânî, İbn Hacer, *ed-Düreru'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, Dâru'l-cîl, Beyrut 1993, I-VII.
- _____, *İnbâu'l-ğumr bi ebnâi'l-umr* (thk. Hasan Habeşî), Kahire 1972, I-IV.
- _____, “Mesâbîhu's-Sunne'nin Bazı Hadisleri Çerçevesinde Ömer el-Kazvî'nin Risâlesi'ne İbn Hacer el-Askalânî'nin Cevapları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (trc. Musa Erkaya), Say. 11:2, Elazığ 2006, s. 95-108.
- Âşık, Nevzat, “Reten b. Nasr”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 21-22.
- Atar, Fahrettin, “Muhâlea”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 399-402.
- Atay, Hüseyin, “Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1980, Sy: 4, s. 1-41.
- Attâr, Ahmed Abdülgafûr, *es-Sihâh ve medârisü'l-mu'cemâti'l-'Arabiyye*, Mekke 1990.
- Aydemir, Abdullah, “Fezâilü'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 532-534.

- Aydemir, Abdullah, Hz. Peygamber ve Sahabenin Dilinden Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir 1981.
- Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannefîn, Mektebetü'l-İslâmiyye ve'l-Ca'ferî Tebrîzî, Tahran 1947, I-II.
- Bağdâdî, Ebû'l-Hasen Ali b. İbrâhim b. Abdullâh b. İbrahim b. Yûsuf el-Kâri, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Menkabeleri (Dürri's-semin fî menâkıbi's-Şeyh Muhyiddîn), (trc. Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
- Bağdâdî, Abdülkadir b. Ömer b. Bayezid Abdülkadir, Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisâni'l-Arab, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1997, I-XIII.
- Bakır, Abdulhalik, Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2002.
- Baş, Derya, "Yâfi", DİA, İstanbul 2013, XXXXIII, 175-177.
- Becelî, Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyub İbnü'd-Düreys, Fezâilü'l-Kur'ân vema unzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve ma unzile bi'l-Medîne (thk. Gazve Budeyr) Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1988.
- Bedir, Ahmet, "Sûrelerin İsimleri", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Şanlıurfa 1999, S: 5, s. 167-216.
- Benli, Mehmet Sami, "İbn Akîl", DİA, İstanbul 1999, XIX, 300-301.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirîn, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974, I-II.
- Birişik, Abdülhamit, "Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", DİA, Ankara 2002, XXVI, 417-422.
- Bolelli, Nusreddin, Belâgat: Beyân-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 2015.

Brockelmann, Carl, “Fîrûzâbâdî”, *İslâm Ansiklopedisi: İslâm âlemi, tarih, coğrafya, etnoğrafya ve biyografya lügati*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, IV (I-XIII).

_____, *Geschichte der Arabischen litterature: Supplement*, Leiden: E. J. Brill, 1938, II (I-III).

Cerrahoğlu, İsmail, “Garîbü’l-Kur’ân”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 379-380.

_____, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad, *es-Sıhah tacü’l-luga ve sıhahi’l-Arabiyye = Tacü’l-luga = Sıhahü’l-luga = es-Sıhah fî’l-luga*, (thk. Ahmed Abdülgafur Attar), Dârü’l-ilm li’l-melayin, Beyrut 1990, I-VI.

Çakan, İsmail Lütfü, “Câmiu’l-usûl li-ehâdîsi’r-Resûl”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 136.

Çelik, Hüseyin Avni, “İbn Kayyîm El-Cevziyye ve Ma’âni El-Edevât ve’lhuruf Adlı Eseri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1988, S: 8, 143-164.

Çetin, Abdurrahman, “Nesih”, *DİA*, İstanbul 2006, XXX, 579-581.

Çetiner, Bedreddin, *Fatiha’dan Nas’a Esbâb-ı nüzûl: Kur’ân Âyetlerinin İniş Sebebi*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2002, I-II.

Çinar, Hüseyin, *Sahîhi Buhâri Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh tercüme ve şerhi üzerine inceleme*, (Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi) Eskişehir 2015.

Çörtü, Mustafa Meral, *Sarf-Nahiv Edatlar*, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 2004.

Dâvûdî, Şemsüddin Muhammed b. Ali, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, Beyrut t.y.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Tefsir Usûlü*, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 2006.

Demirkent, Işın, “Bizans”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 230-244.

Dımaşkî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed İbn Himmat, *et-Tenkit ve'l-ifade fî tahrici ehâdis hatimeti Sifri's-saade* (thk. Ahmed Bezre), Dârü'l-Me'mun li't-tülas, Dımaşk 1987.

Divlekci, Celalettin, *Dilbilim ve Kur'ân İlimleri Açısından el-Fîrûzâbâdî'nin Besâir'i*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Süleyman Demirel Üniversitesi), Isparta 2000.

Doğru, İhsan, “İbn Mukrî'nin Arûz, Nahiv ve Kâfiyeyi Konu Alan ‘Unvân el-Şeref el-Vâfî’ Adlı Eseri”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Selçuk Üniversitesi) Konya 2011.

Durgun, Rıfkı, *İbadetleriyle Peygamberimiz (Sifrü's-saade)*, Şelale Yayınevi, İstanbul 1979.

Durmuş, İsmail, “Safedî”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 447-450.

Emirdağı, Haşim, “İbnü'l-Vezir'in Hayatı, Şahsiyeti, Metodu Ve Kelami Görüşleri”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Erciyes Üniversitesi) Kayseri, 2009.

Erbay, Celal, “el-Cevâhirü'l-Mudıyye”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 433-434.

Eren, Cüneyt - Erbaş, Muammer, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir İstılahları*, Ebru Yayınları, İzmir 2012.

Eren, Hasan, “Halası-Kun, Tibor”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 229-230.

Ergun, Nuray, *Ayni Câlût Savaşı ve Neticeleri (658/1260)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Marmara Üniversitesi) İstanbul, 1999.

Erünsal, İsmail E., “Kütüphane”, *DİA*, İstanbul 2003, XXVI, 11-32.

Eyice, Semavi, “Cami”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 56-90.

Fâsî, Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî, *el-İkdu's-semîn fî târîhi'l-beledi'l-emîn* (thk. Fuad Seyyid), Matbaatü's-sünneti'l-Muhammediyye, Kahire 1962, I-VIII.

Fayda, Mustafa, "Abbâs b. Mirdâs", *DİA*, İstanbul 1988, I, 27.

_____, "Abbas er-Resulî", *DİA*, İstanbul 1998, I, 28.

Fazlullah, Reşîdüddin, *Camîu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, (trc. Aka, İsmail; Ersan, Mehmet; Khelejani, Ahmad Hesamipour), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Fîruzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr), el-Mektebetü'l-ilmîyye, Beyrut ty., I-VI.

_____, *el-Bulğa fî teracimi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğa* (thk. Muhammed el-Mısırî), Dâru Sa'dî'd-dîn li't-tibâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzî', Dimaşk 2000.

_____, *ed-Dürerü'l-Mübessese fî'l-Ğureri'l-Müsellese*, (thk. Ali Huseyn el-Bevvab), Riyad 1981.

_____, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut 1986.

_____, *el-Müsellesü'l-Muhtefü'l-Mâna*, (thk. Abdülcelîl et-Temîmî), Sebha Üniversitesi Yayınları, Libya 1988.

_____, *Sifru's-sa'ade*, Kral Melik Suud Üniversitesi Ktp., El Yazmaları, nr. 5038.

Firyâbî, Ebû Bekr Cafer b. Muhammed b. Hasan, *Fezâilü'l-Kur'ân* (thk. Yusuf Osman Fazlullah Cibril), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1989.

Fleisch, H., "al-Fîrûzâbâdî", *Encyclopaedia of Islâm: New Edition: Prepared by a Number of Leading Orientalists* (ed. B. Lewis, Ch. Pellat, J.Schacht), Leiden: E.J. Brill, London: Luzac, 1965, II (I-XII).

Fulton, A. S., "Fîrûzâbâdî's Winerlist", *BSOAS*, XII (1947-48), 579-585.

Furat, Ahmet Subhi, *el-Fîrûzâbâdî'nin es-Sihâh'ı Tenkidi*, Profesörlük Takdim Tezi, İstanbul 1978.

Gökalp, Yusuf, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara Üniversitesi), Ankara, 2006.

Güven, Mustafa, “Kur’ân’ın Anlaşılmasında Müteşâbihat Problemi ve Te’vil”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, Malatya 2010, S: 5, 293-321.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah, “Bedî’”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 319-320.

_____, “Beyân”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 22-23.

el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şehâbeddin Yakut b. Abdillâh Ya’kut, *Mu‘cemu’l-buldan*, Dâru sâdir, Beyrut, ty., I-VII.

Hansârî, Muhammed Bakır b. Zeynelâbidîn b. Cafer Musevî, *Ravzatü’l-cennât fî ahvâli’l-ulemâ ve’s-sâdât* (thk. Esedullah İsmailiyyan), Mektebetu İsmailiyyan, Tahran 1392, I-VIII.

Hansu, Hüseyin, "Zebîdî, Ahmed b. Ahmed", *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 167-168.

Hıbşî, Abdullah Muhammed, *Hayâtü’l-Edebi’l-Yemenî fî Asrı Benî Rasûl*, Yemen 1980.

Hulv, Abdülfettah Muhammed, “Besâiru Zevî’t-Temyîz fî Letaifi Kitabi’l-Azîz”, *el-Kitâbu’l-Arabî*, S:20, 1966, 16-20.

İbn Arabî, Ebû Abdillâh Muhyiddin Muhammed b. Ali, *Fütuhât-ı Mekkîyye (el-Fütuhâtü’l-Mekkîyye fî marifeti’l-esrari’l-malikiyye ve’l-memlukiyye)*, (trc. Ekrem Demirli) Litera Yayıncılık, İstanbul 2009, I-XVIII.

_____, *Fusûsu’l-Hikem* (trc. ve şrh. Ekrem Demirli), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

İbn Battuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi (Tuhfetü’n-Nûzzâr fî Garâibi’l-Emsar ve’l-Acâibi’l-Efsar)*, (trc. Muhammed Şerif Paşa, sad.: Mümin Çevik), Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 2005.

- İbn Kadı Şuhbe, Ebû's-Sıdk Takiyyuddîn Ebû Bekr b. Ahmed, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* (tsh. Hafız Abdülhalim Han) Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1987, III (I-IV).
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Dâru'l-maârif, Kahire 1982, I-II.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisanü'l-Arab*, Dâru sâdır, Beyrut ty., I-XV.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Fünûnu'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Hasan Ziyâeddin İtr), Beyrut 1987.
- _____, *Kitâbu'l-Mevzuât*, (thk. Abdurrahman Muhammed Osman), Dâru'l-fikr, y.y. 1983, I (I-III).
- _____, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1985.
- İbnu'l-İmâd, Ebû'l-Felah Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhbâri men zeheb*, (thk. Mahmûd el-Arnaût), Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut 1986, I-XI.
- İbnu'l-Kâdî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Miknâsî, *Dürretü'l-hicâl fî esmâi'ricâl: Zeylu Vefeyâti'l-a'yân* (Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr), Dâru't-turâs, Kâhire 1970, II (I-III).
- İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1978.
- İkbâl, Ahmed Şarkâvî, *Mu'cemü'l-me'âcim*, Beyrut 1987.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râğıb, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 2006.
- İskâfî, Abdullah Muhammed b. Abdullah Hatîb, *Dürretü't-tenzil ve gurretü't-te'vil*, y.y. 1995.
- İzgi, Cevat, "Hazrecî, Ali b. Hasan", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 144-145.

Kandemir, M. Yaşar, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 114-123.

_____, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 514-531.

Karabulut, Serdar, *İbn Battûta Seyahatnamesi'nde Adı Geçen Çarşı ve Pazarlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Sakarya Üniversitesi) Sakarya, 2011.

Karaman, Hayrettin - Özek, Ali - Dönmez, İbrahim Kafi - Çağrııcı, Mustafa - Gümüş, Sadrettin - Turgut, Ali, *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

Karaman, Hayrettin - Çağrııcı, Mustafa - Dönmez, İbrahim Kâfi - Gümüş, Sadrettin, *Kur'ân Yolu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, II (I-V),

Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-zûnun an esami’l-kütüb ve’l-fünun*, (Tas. Mehmet Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1941, I (I-II).

Kehhâle, Ömer Rıza, “el-Meğânimü’l-Mutâbe fî Meâlimi Tâbe”, *Mecelletü Mecmei’l-luğati’l-Arabiyye*, Dimaşk 1970, XLV, 388-391.

_____, *Mu‘cemu’l-müellifîn: Terâcimu musannifi’l-kütübi’l-Arabiyye*, Mektebetü’l-müsennâ, Beyrut 1957, XI (I-XV).

Kettânî, Muhammed Abdulhayy b. Abdilkebîr b. Muhammed, *Fihrisu’l-fehâris ve’l-esbât ve mu‘cemu’l-me‘âcim ve’l-meşîhât, ve’l-müselselât*, Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1982, II (I-III).

Kılıç, Hulusi, “Belâgat”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 380-383.

_____, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 142-145.

_____, “el-Kâmûsü’l-Muhîr”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 287-288.

_____, “Muhîtü’l Muhîr”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 41-42.

Kılıçlı, Mustafa, “Hillî, Safiyyüddin”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 41-44.

- Kirmânî, Ebü'l-Kâsım Burhaneddin Tacülkurra Mahmûd b. Hamza, *el-Burhan fî müteşabihi'l-Kur'ân* (thk. Ahmed İzzeddin Abdullah Halefullah), Dârü'l-Vefa, Mansûre 1991.
- Koç, Sadık; Deliçay, Tahsin, “Arap Dilinde Harf-i Ta‘rif”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2002, c. 12, S: 2, 191-210.
- Kortel, S. Haluk, “Tuğlukluklar”, *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, 333-336.
- Kök, Abdullah, *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'ân tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) giriş-inceleme-metin-dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara Üniversitesi) Ankara 2004.
- Köse, Saffet, “İbnü'l-Mukrî el-Yemenî”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 138-140.
- _____, “İsnevî”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 160-161..
- Kunt, İbrahim, “Sadruddîn-i Konevî'nin Üç Halîfesi: Fahrüddîn-i Irâkî, Mueyyidüddîn-i Cendî ve Saîdüddîn-i Fergânî”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2013, S: 9, 181-205.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakati'l-Hanefiyye*, Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-maarifi'n-nizamiyye, Haydarabad 1914, I-II.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1933, I (I-XX).
- Kurtuluş, Rıza, “İncûlular”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 280-281.
- _____, “Muzafferîler”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 419-420.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesi (er-Risâletü'l-Kuşeyriyye)*, (haz.: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2014.

Makkarî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Ezharü'r-riyaz fî ahbari İyaz* (thk. Mustafa es-Sekka, İbrahim el-Ebyarî, Abdülhafız Şelebî), İhyaü't-türasi'l-İslâmî, Rabat 1978, II (I-V).

_____, *Nefhü't-tib = Nefhü't-tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru veziriha Lisani'd-din İbni'l-Hatîb = Urfü't-tib fî't-ta'rif bi'l-vezir İbni'l-Hatîb* (thk. İhsan Abbas) Dâru sâdır, Beyrut 1968, I-VII.

Makrîzî, Ahmed b. Ali, *el-Mukaffa'l-Kebîr*, (thk. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1991.

Malkoç, Mehmet Selman, *Nuğbetu'r-Raşşaf min Hutbeti'l-Keşşaf'ın Tahkiki*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Marmara Üniversitesi) İstanbul, 1990.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, (ta'l. Abdulsûd b. Abdurrahim), Beyrut t.y., III (I-VI).

Mennâu'l-Kattân, *Mebahis fî ulûmi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2006.

Merçil, Erdoğan, "Serbedariler", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 549-550.

Muhaysin, Muhammed Salim, *Fî rihabi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1980, I (I-II).

Mübarekfuri, Ebü'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim, *Tuhfetü'l-ahvezi bi-şerhi Câmi't-Tirmizi = Tuhfetü'l-ahvezi şerhu Camii't-Tirmizi* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), Matbaatü'l-Medenî, Kahire 1964, VIII (I-X).

Naimî, Muhammed Naim, *İran'da Din Psikolojisi Çalışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Selçuk Üniversitesi) Konya, 2011.

Naskali, Esko, "Şapur", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 346.

Nasr, Seyyid Hüseyin, "Nazarî İrfan, Doktriner Tasavvuf ve Bugünkü Önemi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (trc. Adnan Aslan) İstanbul 2004, S:12, 1-25.

Nassâr, Hüseyin, *el-Mu'cemü'l-'Arabî neş'etuhû ve tatavvuruh*, Kahire II (I-II).

- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Fezâilü'l-Kur'ân* (thk. Fârûk Hamâde), Dâru ihyai'l-ulûm, Beyrut 1992.
- Okumuş, Mesut, “Kur'ân'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekkî ve Medenî Âyetler Üzerine”, *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 2013, S: 27, 7-21.
- Özaydın, Abdülkerim, “el-Melikü'l-Muzaffer er-Resulî”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 74-76.
- Özbalıkcı, M. Reşit, “İbn Hişâm en-Nahvî”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 74-77.
- Özdemir, Ahmet, *İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (Ö. 840/1436) hayatı ve hadîşçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Erciyesi Üniversitesi), Kayseri, 2012.
- Özel, Ahmet, “Hanefi Mezhebi (Literatür)”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 21-27.
- Özel, Mustafa, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006.
- Özervarlı, M. Sait, “İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdûllah”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 240-242.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “İran”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 395-400.
- _____, “Şiraz”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 182-184.
- Papp, Sandor, “Vasal”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII 531-534.
- Salih, Subhi, *Mebahis fî ulumi'l-Kur'ân*, Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 2007.
- Saray, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 538-540.
- Sehâvî, Ali b. Muhammed, *Cemâlu'l-kurra*, (thk. Ali Hüseyin el-Bevvab), Mektebetu't-turas, Kahire 1978, I-II.
- Sehâvî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdîrrahmân, *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, Dâru'l-cil, Beyrut ty., I-XII.

- Selîm, Mahmûd Rızk, *Asru Selâtini'l-Memâlik ve nitâcuhu'l-ilmî ve'l-edebî*, Mektebetü'l-âdâb, Kâhire 1962, I-IV.
- Serkis, Yusuf b. İlyan b. Musa ed-Dimaşkî, *Mu'cemu matbûâtî'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe*, Matbaatu Serkis, Mısır 1928, I-II.
- Siddiqui, Iqtidar Husain, “Kert”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 297.
- Sıdkî, Burhan, “el-Bulğa”, *Mecelletü Mecmei'l-Lügati'l-Arabiyye*, Dimaşk 1973, XLVIII, 429-436.
- Sîrâfî, Yusuf b. Ebî Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân Ebû Muhammed, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*, (thk. Muhammed Ali er-Rîh Hâşim; mür. Taha Abdurraûf Sa'd), Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye Dâru'l-fikr, Kâhire 1974, II (I-II).
- Strotmann, Vivian, *Majd al-Dîn al-Fîrûzâbâdî (1329-1415) A Polymath on the Eve of the Early Modern Period*, Leiden ; Boston : E.J. Brill, 2016.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât* (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1979, I (I-II).
- _____, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân-Kur'ân İlimleri Ansikopedisi*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1987, II (I-II).
- _____, *el-Müzhir fî ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, (thk. Fuad Ali Mansur), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1988, I-II.
- _____, *Zeylû Tabâkâti'l-Huffâz li'z-Zehebî*, Beyrut t.y.
- Sümer, Faruk, “Akkoyunlular”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 270-274.
- _____, “Karakoyunlular”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 434-438.
- _____, “Selçuklular”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 380-384.

- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnatî, *el-Muvafakat fî usûli's-serîa: İslâmi ilimler metodolojisi* (trc. Mehmet Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul 1999, III.
- Şensoy, Sedat, “Lugavî Anlamın Tespiti: Veysi'nin Fîrûzâbâdî'ye Karşı Cevherî'yi Müdafaası”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2003, S:9, 87-110.
- Şentürk, Recep, “el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 67-68.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed Havlânî, *el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*, Matbaatü's-sa'âde, Kahire 1348, I-II.
- Taşköprizade Ahmed Efendi, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *eş-Şekaiku'n-nu'maniyye fî ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye* (nşr. Ahmed Suphi Furat), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1985.
- _____, *Miftâhu's-saâde (Mevzûatu'l-ulûm)* (trc. Kemâleddin Mehmed Efendi), İkdâm Matbaası, Dersaadet 1313, I (I-III).
- Tek, Abdurrezzak, “İbnü'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, İstanbul 2009, c. 9, S: 23, s. 281-301.
- Tomar, Cengiz, “Resûlîler”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 1-2.
- _____, “Yemen'de bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2009, S: 33, 221-236.
- Ürekli, Muzaffer, “Celâyirliler”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 264-265.
- Üzüm, İlyas, “Zeydîler”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 326-328.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, (thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvîd, Ahmed Muhammed Sıyra, Ahmed Abdulğani Cemel, Abdurrahman Uveys), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, I-IV.

Waardenburg, Jacques, "Reform", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 530-533.

Yargıcı, Atilla, "Mekkî ve Medenî Sûrelerin Ana Mesajları Açısından Değerlendirilmesi", *İslâmî Araştırmalar*, 2004, c. 17, S: 4, 281-294.

Yavuz, Yusuf Şevki, "İ'câzü'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 403-406.

_____, "Müteşâbih", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 204-207.

_____, "Sarfe", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 140-141.

Yıldırım, Suat, *Anahatlarıyla Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 31-48.

_____, *İslâm Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1991.

Yılmaz, Bülent, *Celâyirliler Kabile-Devlet*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Atatürk Üniversitesi), Erzurum, 2002.

Yiğit, İsmail, "Memlükler", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 90-97.

Yuvalı, Abdülkadir, "İlhanlılar", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 102-105.

Yüce, Nuri, "Abdullah Kesteli", *DİA*, İstanbul 1998, I, 112-113.

Yüksel, Azmi, "Cemîl el-Azm", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 325-326.

Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muahmmmed b. Muhammed, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, el-Matbaatü'l-Hayriyye, Kahire 1306, I-X.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl Dârü'l-ma'rife*, Beyrut 1963, I-IV.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2005, I-III.

Zerendî, Cemalüddin Muhammed b. Yusuf, *Nazmu dürreri's-simteyn*, (thk. Ali Âşûr), Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut 2004.

Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2004, I-II.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhan fî ulumi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim) Dâru ihyai'l-kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1957-1958, I-IV.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm: Kâmûsu terâcimi li eşher, 'r-ricâl ve 'n-nisâ*, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1992, VII (I-VIII).